

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
RADYO TELEVİZYON VE SİNEMA
ANABİLİM DALI

DÖNÜŞEN KAPİTALİST MAKİNEİN YENİ DENETİM

MEKANİKLERİ:

AĞ ÖRGÜTÜ MODELİ VE GİRİŞİMCİ ÖZNELİK ÜRETİMİ

Doktora Tezi

Erdem İlic

Ankara,2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
RADYO TELEVİZYON VE SİNEMA
ANABİLİM DALI

DÖNÜŞEN KAPİTALİST MAKİNEİN YENİ DENETİM

MEKANİKLERİ:

AĞ ÖRGÜTÜ MODELİ VE GİRİŞİMCİ ÖZNELİK ÜRETİMİ

Doktora Tezi

Erdem İlic

Tez Danışmanı: Doç.Dr. Oğuzhan Taş

Ankara,2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
RADYO TELEVİZYON VE SİNEMA
ANABİLİM DALI
DÖNÜŞEN KAPİTALİST MAKİNEİN YENİ DENETİM
MEKANİKLERİ:

AĞ ÖRGÜTÜ MODELİ VE GİRİŞİMCİ ÖZNELİK

ÜRETİMİ

DOKTORA TEZİ

Tez Danışmanı: Doç.Dr. Oğuzhan Taş

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

1. Prof. Dr. Haluk Geray
2. Prof.Dr. Mutlu Binark
3. Prof. Dr. Günseli Bayraktutan
- 4.Doç. Dr. Oğuzhan Taş
5. DOç. Dr. Tuğba Taş

Tez Savunması Tarihi: 30 Kasım 2020

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Doç.Dr. Oğuzhan Taş danışmanlığında hazırladığım “Dönüşen Kapitalist Makinenin Yeni Denetim Mekanikleri: Ağ Örgütü Modeli ve Girişimci Öznellik Üretimi (Ankara.2020)” adlı yüksek lisans -doktora/bütünleşik doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih:

Adı-Soyadı ve İmza

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ.....1

1. TARİHSEL BAĞLAMI İÇİNDE KAPİTALİZM VE DENETİM İLİŞKİSİ 18

1.1. İşbölümü ve Üretim Bandı Üzerine Tartışmalar 23

1.1.1. Marx'ın Boyunduruk Aşamaları.....27

1.1.2. İşbölümünün Amacı Olarak Denetim.....33

1.2. Disiplin Toplularında Denetim 41

1.2.1. Anatomo Politika ve Biyo Politika.....41

1.2.2. Disiplin Toplularının Biyo İktidarı: Hapishane ve Fabrika 46

1.3. Denetimin İkinci Kutbu: Özdenetim 52

1.3.1. “Kapitalist Ruh”un Tarihsel Kökenleri 53

1.3.2. Özdenetimin Kaynağı Olarak Değer Yargıları.....57

1.3.3. Bilinç Üzerine Tartışmalar 59

2. KAPİTALİZMİN DÖNÜŞÜMÜ ÜZERİNE TARTIŞMALAR.....70

2.1. Disiplin Toplularından Denetim Toplularına 76

2.2. Toplumsal Tabi Kılma ve Makinesel Kölelik 81

2.3. Bir Tabi Kılma Biçimi Olarak Neoliberal Yönetimsellik.....90

2.3.1. Üretken Öznenen Girişimci Özneye.....97

2.3.2. Yeni İşçinin Yeni Öznelliği.....119

2.3.3. Kapitalist Ruhun Başkalaşımı.....131

2.3.4. Kapitalist Toplularda Borç 135

2.4. Paradigmatik Dönüşümlerin Kurumsal Yönü 148

2.4.1. Enformasyon Ağında Modül Olarak Şirket.....	154
2.4.2. Süreçler Üzerindeki Denetim Mekanikleri.....	169
2.4.3. Tartışmalı Bölge: Genel Zekâ Kavramı, Değerin Kaynağı Olarak Toplumsal Birey	178
2.4.4. Enformatik Paradigmanın Makinesel Biçimi: Diyagramlar ve Semiyotikler 204	
2.4.5. Şirketin Panoptik, Fantazmagorik ve Arzulanan Mekânı.....	217
2.5. Sistemler, Uygulamalar, Ürünler ve Köleleri	227
2.5.1. Süreçlerin Önemi.....	230
2.5.2. Modüller ve Diyagramlar	235
2.5.3. Yetki İktidarı.....	241
SONUÇ	245
KAYNAKÇA.....	258
EKLER	268

GİRİŞ

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Batı toplumlarının kapsamlı ve derin bir dönüşüm süreci içine girdiğini öne süren tezlerde önemli bir artış gözlenmektedir. Bu dönüşüme yönelik tartışmalar, çağdaş kapitalizm, modernizm, bilim, hukuk, sanat, felsefe gibi disiplinler, kurumlar ve ideolojileri kapsayarak, oldukça geniş bir ölçekte ele alınır. Bu tezler aynı zamanda, bir taraftan gerçekleşmekte olduğu öne sürülenlerin doğası, diğer taraftan Batı menşeli olguların yayılcı niteliği nedeniyle, dönüşümlerin Batı toplumları ile sınırlı kalmayarak yerküre düzeyinde etkili olduğunu vurgular. Bu nedenle öne sürülen savların bir kısmı, söylemini “insanlık tarihi” benzeri iddialı bir retorikle süsler.

Benimsenen paradigmalarda arasındaki temel ayrımlar, gerçekleştiği öne sürülen dönüşüm hakkındaki çalışmaları ortak ve farklı yönleriyle kategorize etmenin önündeki en büyük engeldir. Buna karşın söz konusu ayrımların aynı zamanda belli başlı konularda keskinliğini yitirdiğini belirtmek de gerekir. Söylemini yalnızca akademik literatürle sınırlamayıp, kültür endüstrisinin metinleri ve medya içeriklerine de genişleten yaygın yaklaşım, dönüşümü bir devrim şiarı ile karşılamayı tercih eder. Yakın zamanda ortaya çıkan yeni disiplinleri ile birlikte bilimin; başta bilişim ve iletişim olmak üzere teknolojinin sebep olduğu mesleki, kurumsal, toplumsal başkalaşım ve yeniliklerin beraberinde getirdiği paradigmaları devrimin güçlü göstergeleri olarak öne sürer. Bu devrimi adlandırma çalışmalarında uzun bir liste oluşturan söz konusu tezler, üretim, dağıtım ve tüketim alanlarında sanayi dönemi paradigmalarının artık işlemediği; enformasyon ve bilgi üretimi ile dolaşımının kayıtsız kalınmayacak derecedeki belirleyiciliği; yapay zekâ, genetik mühendisliği gibi sofistike teknolojilerin yükselen gücü gibi ortak argümanlarda birleşir.

Buna karşın kapitalist ilişkilerin devam etmesi bir dönüşümün yaşanmadığı anlamına gelmez. Bu nedenle bu yaklaşım da değişim karşısında son dönemlerde finansallaşma, neoliberalizm, post-Fordizm gibi çeşitli kavramlar geliştirme ihtiyacı duymuştur. Burada değinilen savlardan hareketle sosyal bilimler literatüründe sıklıkla başvurulan “egemen” ve “eleştirel” adı verilen yaklaşımları iki ayrık ve kendi içinde homojen küme olarak tanımlamak ne olanaklı ne de meşru bir tavidir. Buna karşın, özellikle bilim ve teknolojiye yaşanan gelişmelerin, ilerlemeci bir anlayışın sonucu olarak, toplumsal ve kültürel uzamda da kolektif bir ilerlemeye sebep olacağını öne sürülenler ile kapitalist ilişkilerde yaşanan çeşitli gelişmelerin beraberinde getirmekte olduğu yıkımın büyüklüğüne vurgu yapanlar arasında bir karşıtlık ayırt edilebilir. Bu nedenle zaman zaman iç içe geçebilmekle birlikte yaşanan dönüşümle ilgili öne sürülen savları tartışmak adına egemen ve eleştirel ayrımlarına gerektiğinde başvurmak mümkündür. Eleştirel yaklaşım kapitalizmin eşitsiz, çelişkili ve hayli çatışmacı karakterini göz ardı etmezken, egemen görüşe karşı argümanlarını en çok bu düzlemde geliştirir. Çevre sorunları, ekolojik dengeler meselesi, savaşlar, nükleer ve biyolojik tehditler, kesişim kümesinde öne çıkan başlıklardan bazılarıdır. Eleştirel yaklaşım bu tür güncel sorunlara yeterince sistematik olamamış ve genellikle dağınık bir aktivizm içeren tepkiler verirken, egemen yaklaşım sorunu belirsiz bir geleceğe iterek ve post-apokaliptik mizansenlerle popülerleştirerek yaşamsal meseleleri bir dezavantajlar listesine dahil eder. Böylece yıkıcı ve karanlık da olsa, teknolojik gelişmelerin kaçınılmazlığı ve belirleyiciliğini benimseyen bir ideoloji yaygınlaştırılır.

Ekonomik, politik ve kültürel boyutları içererek geniş kapsamlı bir toplumsal uzamda gerçekleşen dönüşüme dair kavramsal yaklaşımlar, bilim, sanat, felsefe, hukuk, kültür, medya gibi alanları kapsasa da tartışmanın merkezinde kapitalizm vardır. Egemen yaklaşımın kimi sözcüleri, kapitalist üretim ilişkilerindeki değerlerin kaynağının emekten bilgiye geçtiğini öne sürerken, eleştirel yaklaşım bu varsayımın

bilgi üretim ve dolaşımını aşırı terimlerle algılayarak bilginin içindeki emeği görmezden geldiğini vurgular.¹ Eleştirel yaklaşıma göre devrim iddiaları, başta bilgi ve enformasyon üretimi ile inovasyon rejimlerinde bir fırsat eşitliği yanılması yaratarak sınıf çatışmasını ve en önemlisi sermaye sahibi sınıfın çıkar ve etkinliklerini gizleme çabasındadır. Konu kapitalizm olduğunda bu türden uzlaşmaz görüş ayrılıkları hiçbir zaman yeni olmamıştır. Immanuel Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm* adlı kitabında, aynı zamanda şaşkınlığını da gizlemeyerek, tarihte hiçbir egemen sistemin aynı anda bu denli yüceltilip diğer yandan katı bir şekilde karşı çıktığına tanık olunmadığını söyler: “Katılımcılarının ve düşünürlerinin çoğunluğu tarafından bu denli içeriden ve bu denli çelişkili değerlendirmelere tabi tutulmuş başka bir tarihsel sistem düşünemiyorum” (2012: 99). Buna karşın bu çelişkinin yeni tartışma konularıyla birlikte günümüzde giderek arttığına kuşku yoktur.

Çelişkiler, dönüşümle ilgili tartışmaların ana konularından biri olan emek süreçlerinde özellikle belirgindir. Başta gelişmiş kapitalist ülkelerde olmak üzere, hizmet sektöründe gerçekleşen tarihsel büyüme, yeni mesleki kategoriler, çalışma ve boş zaman kavramlarına eklenen yeni tanımlar, bilişsel, duygulanımsal, libidinal gibi yeni emek tanımları, otomasyon ve enformasyon teknolojilerindeki gelişmelerin yol açtığı dönüşümler gibi sebeplerden dolayı, sanayi dönemi emeğinin simgesi olan mavi ve beyaz yakalı işçi imgeleri ortadan kalkmamakla birlikte bir hayli belirsizleşmiştir. Marx (2007), endüstriyel üretimde emek süreçlerindeki denetimin sonucu olarak vasıflı ve vasıfsız emek biçiminde bir ayrımın ortaya çıktığını söylemişti. Bazı Marksist çalışmalar da kapitalist üretim tarzının emek süreçlerinde mühendislik ya da yöneticilik gibi statü ve unvanlardaki işçilerin, belirli oranda bir vasma ve dolayısıyla özerkliğe izin

---

¹ Değerin kaynağının emekten bilgiye geçtiği savı Daniel Bell (1999) ile bilinir. Bunun yanında sanayi devrimi kadar etkili ve yeni bir döneme girildiğini iddia eden birçok çalışma emek-değer formülünün yerini bilgi-değer teorisinin alması gerektiğini vurgular (Kumar, 2004: 25).

verdiği görüşünü dile getirmiştir (Wayne, 2010). Ancak bu görüş, bir süredir hiç olmadığı kadar tartışmalıdır.

Bilimin kuvvetlerinin üretim alanına dahil edilmesi ile üst sınırını her geçen gün daha yüksek seviyeye taşıyan otomasyon; inovasyon ve bilişsel emeği gerekli kılan post-Fordist uygulamalar; neoliberal yönetimselliğin üretmek için yoğun bir kaynak ayırdığı yeni öznellik kipleri, bir tarafta çalışmada yüksek vasıf ile entelektüel sermayenin koşul olarak gerekliliğinin vurgulanmasına, diğer tarafta çalışanlar üzerinde bütün zamanı, işi, iş dışını kapsayan geniş ölçekte bir denetimin teknik ve ideolojik olarak uygulanmasına sebep olur. Vasıf ve denetim arasında ters orantılı bir ilişki olduğu için bu durum, herhangi bir kesişimi değil çelişkili bir bölgeyi işaret eder. Bunların yanında Harry Braverman (2008) vasıf üzerine çalışmasında, bir firmanın araç sürücüsünün emeğinin “yarı vasıflı” statüde değerlendirildiğini belirterek, vasfın derecesini belirginleştirmenin zorluğuna vurgu yapar. Günümüzde ise bir tarafta, artık yalnızca taşımacılık değil, aynı zamanda firmasının temsilcisi olarak yoğun bir bilişsel, duygulanımsal emeği devreye sokması gereken bir lojistik firması çalışanı ile (Geuljac, 2013); yaptığı işi Charlie Chaplin'in *Modern Zamanlar* (1936) filminde tek görevi üretim bandında vida sıkıkmak olan işçi imgesine benzeten bilgisayar mühendisi gibi örnekler söz konusu olduğunda, vasıf konusundaki bu ayırım ve derecelendirme sorunu daha da güçleşmektedir. Egemen yaklaşım, bilgi toplumu söylemleri ile birlikte yeni bir yüksek vasıflı çalışan sınıfını coşkuyla selamlayarak ona altın yakalı unvanını verir. Bilginin sahip olduğu değer nedeniyle üretim araçlarının mülkiyetinin artık bu yeni işçilerde olduğunu dahi öne sürer (Drucker, 1999). Değerin kaynağına sahip, onu üreten, yüksek vasıflı, bağımsız, özerk, girişimci ve yaratıcı bir birey tanımlayarak bu modeli bütün mesleki kategorilere genişletir. Buna tezat bir biçimde eleştirel yaklaşımlar, kurumsal dönüşümlerle birlikte emek süreçlerinde giderek artan ve

kapsamı genişletilen denetim ve özdenetim mekaniklerinin sonuçlarına dair bulgularını dile getirir.

Evde çalışma yöntemlerinden dağınık atölyelere, manifaktürden fabrikalara doğru ilerleyen süreçte *Modern Zamanlar* filmindeki işçi imgesine sebep olan etkenlerden biri, sermayenin emek üzerindeki denetim ihtiyacıdır. Üretimin makinesel örgütlenmesinde sermayenin denetime verdiği özel öneme kapitalizm üzerine çalışmalarda her zaman rastlarız. Adam Smith'in (2006) toplam süreci on sekiz farklı işleme bölen iğne imalatı örneği, üretimi arttırmak ve standartlaşmayı sağlamak kadar, emek üzerinde denetim oluşturma amacının da bir sonucudur. Marx'ın (2007) mutlak ve nispi artı değer üzerine çalışmalarında vurguladığı sermayenin emek üzerindeki biçimsel ve gerçek boyunduruğu, denetim süreçlerinin maddi birer uygulamasıdır. Bununla birlikte eleştirel paradigma, maddi olduğu kadar zihinsel üretim araçlarını da elinde bulunduran egemen sınıftan (Marx ve Engels, 1992: 70), devletin ideolojik aygıtlarına (Althusser, 2002), kültür endüstrilerinden (Adorno, 2013) karmaşık biyo iktidar ilişkilerine (Foucault, 2010) kadar, kapitalizmin süreçler ve bedenler üzerinde kurmak için uyguladığı denetimin yalnızca üretim bandı ile sınırlı kalmadığı yönündeki savları önemle öne sürer. Günümüzde ise üretim hattının zaman zaman yerine geçen, zaman zaman da onun yanında veya içinde beliren takım çalışmaları, proje bazlı işler, ürün odaklılık gibi örgütlenmelerdeki emek süreçleri üzerine yürütülen çalışmalarda, denetim kavramı üzerine tartışmaların giderek yoğunlaştığını görüyoruz. Bu noktada bir kavram olarak “denetime” değinmek gerekirse; öncelikle bu ifadenin kapitalist süreçlere dair çalışmalarda sıklıkla kullanıldığını görürüz. Terimin kullanım alanı ve referans verdiği anlam aralığı oldukça geniştir. “Süreçleri yönetmek” adına kullanılan mühendislik terminolojisi denetim kavramı ile iç içedir. Çalışanların bedeni ve çalışma zamanı üzerine kurulan iktidar mikrofiziği aynı zamanda birer denetim kipi olarak işler. Kumanda etmek, kontrol altında tutmak, herhangi bir sürecin tanımını ile birlikte

ele alınırken, içeriden gelen özdenetim karşılıklı ve tamamlayıcı bir bağlantı oluşturur. Denetim işlemsel, teknik, operasyonel, prosedürel bir süreçtir.

Bu çalışma, kapitalist süreçlerde gerçekleştiği öne sürülen dönüşümün boyutlarından biri olan denetim mekanikleri üzerinedir. Bu nedenle analitik bir değerlendirme yapmak amacı ile tarihsel bağlamı içerisinde kapitalizm ve denetim ilişkisi bu araştırmanın ilk ana bölümünü oluşturmaktadır. Söz konusu tarihsel bağlam, aynı zamanda kapitalist işleyişin tanımlanması üzerine bir dizi gerekliliği beraberinde getirmiştir. Bu nedenle sermaye ve emek gücü arasında kurulan sözleşmelerin niteliği üzerinde durulmuştur. Kapitalist denetim, karakteristik özelliklerini öncelikli olarak işbölümü ve üretim bandı üzerine tartışmalarda gösterir. Bunun yanında söz konusu denetim mekaniklerinin uygulama alanı ve etkilerinin yalnızca üretim süreci ile sınırlı kalmadığı başından itibaren vurgulanır. Kapitalist işbölümündeki gelişmeler, artı-değer üretiminde devreye sokulan boyunduruk aşamaları, Taylorist yönetim biçimi, toplumu disipline eden iktidar teknikleri ve özdenetim üzerine çalışmalar, bu bölümün ana konularını oluşturmaktadır.

Kapitalist üretim süreçlerinde denetim üzerine söz konusu tartışmanın yanında Michel Foucault'nun "disiplin toplumu" adıyla genelleştirilen tarihsel-kuramsal çözümlemesi de bu araştırmanın kuramsal çerçevesinin içeriğine dâhil edilecektir. Bunun temel sebepleri ise Foucault'nun çalışmasının denetim bağlamında tamamlayıcı bir öge olarak işlenmesi, düşünürün yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren disiplin toplumlarından uzaklaşmakta olduğunu belirterek bir dönüşüme işaret etmesi ve Gilles Deleuze'un, Foucault'nun çalışmalarından hareketle yeni kapitalizmi denetim toplumları inşası olarak tanımlamasıdır. Çalışmanın diğer ana bölümünü oluşturan, genel olarak kapitalizmde, özelde ise denetim mekaniklerinde gerçekleşen dönüşüm üzerine tartışmalar, ağırlıklı olarak neoliberal yönetimselliğin üretmeye çalıştığı yeni

öznellik kipleri, bürokratik hiyerarşik modelden ağ biçimli örgüt modeline doğru dönüşen kurumsal biçimler, üretimde enformatikleşen paradigmlar, enformasyonel gözetim teknolojilerinin etkinlik alanları gibi konularda yoğunlaşır. İlgili bölümlerde de görüleceği gibi söz konusu içeriğin emek süreçleri, öznellik üretim süreçleri ve yeni denetim mekanikleri ile doğrudan ilişkili konularından biri şirket olgusudur. Sermaye birikim aracı olarak şirketin kökenleri kapitalizmin ilk dönemlerine kadar gider. Buna karşın tarihsel olarak gelişen şirket organizasyonları sanayi kapitalizminden farklı belli başlı dönüşüm ve yenilikleri beraberinde getirir. Sanayi Dönemi'nin ardından yeni üretim paradigmlarının fabrikadan şirkete doğru dönüştüğü, yeni örgüt modellerinin kilit kavramlarının etkinlik alanının şirkette birleştiği ve bizzat çalışan özneliğinin de girişimci *homo-economicus*, marka birey gibi tanımlamalarla şirketleşmekte olduğu yönündeki tezler, dikkatleri şirketlerin biçimi, etki alanı ve işleyişine çekmektedir. Bu bağlamda ilgili kuramsal, kavramsal tartışma, bilişim ve Ar-Ge alanlarında faaliyet gösteren iki şirkette yürütülmüş olan katılımlı gözlem ve yüz yüze görüşmelerle bütünleşik olarak ele alınmıştır. Bu araştırmanın sahasını oluşturan söz konusu katılımlı gözlem ve görüşmeler hem kurumsal dönüşümler hem de öznellikler düzeyinde şirket olgusuna ve yeni denetim mekaniklerine yoğunlaşma olanağı sağlamıştır.

Araştırma Yöntemi

Çalışmanın ilgili bölümlerinde de üzerinde durulduğu gibi kapitalizmin dönüşümü üzerine tartışmalar hem bir kavram hem de bir örgütlenme modeli olarak şirket olgusunda kesişmektedir. Gerek öznellikler gerekse kurumlar bazında bir akıl ve model olarak şirket, bu çalışmanın da temel tartışma konularından birini oluşturmuştur. Araştırma bağlamında ise hem katılımcıların kendi hayatlarına ve çalışma koşullarına dair deneyim, anlatı, duygu ve düşünceleri hem de kurumlarda gerçekleşen süreçler ile

uygulanan modellerin temel gözlem malzemesini ve veri kaynağını oluşturması gerekmektedir. Bu nedenle derinlemesine görüşme ve katılımlı gözlem, araştırma yöntemi olarak tercih edilirken, araştırma sürecinde yorumsamacı yaklaşım benimsenmeye çalışılmıştır.

“Pratik yönelimli bir nitelik” (Köker, 2008: 79) taşıyan yorumsamacı yaklaşım, anlamı sabitlemeyi reddederek, insanın toplumsal deneyimi hakkındaki yorumların çoğulluğuna vurgu yapar. Anlam toplumsal olarak inşa edilir, sağduyu eyleme yön veren etmenlerden biridir ve bir bilgi kaynağıdır, araştırmacının değer yargıları dışlanamaz (Neuman, 2014). Böylece yorumsamacı yaklaşımda araştırmacı araştırma konusunu oluşturan insanlarla yaşam biçimleri, mekanları ve toplumsal etkileşimi içinde öznel düşünce, duygu ve deneyimlerini paylaşmaya çalışır. Saha çalışmasında gerek şirket sahipleri gerekse çalışanlar ile yapılan katılımlı gözlem ve derinlemesine görüşmelerle katılımcıların deneyim, düşünce ve duygularını anlamaya çalışan bu araştırmanın yorumsamacı yaklaşımla ilişkisi de bu perspektiften doğar.

Söz konusu perspektif, bir diğer nitel araştırma yöntemi olan etnografi ile de ilişkilenecektir. Genel bir ifadeyle “bir insan grubunu ya da bir grubun kültürünü anlama ve betimleme için gösterilen bilimsel çabaların bütünü” (Kartarı, 2017: 217) olarak tanımlanan etnografi araştırması katılımlı gözlem ve görüşmeleri gerektirir. Bu araştırmada veri toplama tekniği olarak derinlemesine görüşmelerin yanında katılımlı gözlem de gerçekleştirilmiştir. Etnografik araştırmalar bir yılı bulacak kadar uzun süreli katılımlı gözlem ve görüşmelere ihtiyaç duyar. Bu nedenle etnografik geleneğin yöntemlerinden yararlanılmış olsa da araştırma süresi bu araştırmanın etnografik olması için yeterli değildir. Buna karşın “insanların gündelik toplumsal gerçekliklerini inşa etmek ve sürdürmek için kullandığı kuralları açığa çıkarmak üzere küçük ölçekli

ortamlarda sıradan toplumsal etkileşime” (Neuman, 2014: 199) odaklanıldığı için etnografik teknikler uygulanmıştır.

Nitel araştırmalarda özgül bir öneme sahip olan dil, “hem bir veri toplama tekniği hem de çözümleme nesnesi olarak ortaya çıkar” (Geray, 2006: 163). Saha araştırmasında da dilin buradaki işlevine dikkat edilerek, görüşme ve gözlemler gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. İki farklı şirkette gerçekleştirilen katılımlı gözlem ve şirket sahipleri çalışanları ile görsel tasarım, hizmet ve bankacılık gibi çeşitli sektörlerde faaliyet gösteren ulus aşırı şirketlerde çalışanlarla yapılmış derinlemesine görüşmeler bu araştırmanın temel veri toplama tekniğini oluşturmaktadır. Bunun yanında gözlem yapılan SAP Danışmanlık şirketinin uzmanlık ve temel faaliyet alanı olan SAP adlı kurumsal kaynak planlama yazılımı eleştirel bir perspektifle incelenerek saha araştırmasına eklenmiştir.

Araştırma Evreni, Örneklem, Saha

Çalışmanın ilgili bölümlerinde de tartışıldığı gibi kapitalizmin öznellik üretimi çabasında gözlemlenen dönüşümün kapsayıcı niteliği ve örgüt modellerinde gerçekleşen niteliksel dönüşümler nedeniyle araştırma evreni oldukça geniştir. Bunun yanında tamamlanmış bir paradigmatik dönüşüme değil, bir sürece ve bir oluş haline vurgu yapmak gerektiği için dönüşümün görece olarak daha görünür olduğu alanlar araştırma evreninin belirlenmesinde belirleyici olmalıdır. Bu nedenle, özellikle yeni teknolojilerin olanaklarını kullanarak çeşitli girişimler ve teşvikler ile şirket kuranlar; faaliyet gösterdiği sektörden bağımsız olarak işletme terminolojisinde “dijital dönüşüm” süreçleriyle bir kurumsal kaynak planlama yazılımı entegrasyonu gerçekleştirmiş şirketler; hizmet, bilişim, Ar-Ge ve ilgili alanlarda çalışmalarını yürüten firmalar ve özel sektör çalışanları araştırma evrenini oluşturmaktadır. Araştırmanın örnekleme için ise “araştırılan olay ve olguları aşırılığa kaçmadan ancak

yoğun bir şekilde betimleyen bilgi yüklü durumları” (Silverman’dan aktaran Baltacı: 2018: 248) içeren yoğunluk örnekleme yönteminde yararlanılmıştır. Bu yöntem “araştırılan olgunun en iyi veya en zengin bilgi içeren örneklerini” (Morgan & Morgan’dan aktaran Baltacı: 2018: 248) kapsamı gerektiği için araştırmanın örneklemini SAP Danışmanlık şirketi ve 360 derece ve sanal görüntüleme sistemlerinde uzmanlaşmış bir VR Ar-Ge şirketinin yönetici ve çalışanları ile hizmet, reklamcılık, bankacılık finans sektörlerinde faaliyet gösteren firmalarda çalışanlar oluşturmuştur. Araştırma içinde söz konusu şirketler sırasıyla “SAP Danışmanlık” ve “VR Ar-Ge” şeklinde adlandırılmıştır.

Katılımcıların iş hayatları ile ilgili kendi düşüncelerine odaklanıldığı için olası her tür zarardan korumak araştırmanın etik prensiplerinden biridir. Katılımcıların bir kısmı kimlik bilgilerinin tezde kullanımı konusunda herhangi bir sakınca görmemiştir. Buna karşın bazı katılımcılar araştırmacıya olan güvenlerini vurgulamakla birlikte sektörün ve genel olarak ekonominin güvencesiz koşullarına tanık oldukları için kendilerini her zaman çok dikkatli konuşmak ve davranmak zorunda hissettiklerini söylemiştir. Bu nedenle araştırmacı bazı katılımcıların bu konudaki çekincelerini göz önünde bulundurarak yalnızca okuma kolaylığı sağlaması açısından takma isim kullanacağını ve ilgili sektör bilgileri dışında çalışılan kurumların da isimlerine yer verilmeyeceğini tüm katılımcılara beyan etmiştir. Takma isim kullanma tercihi katılımcılar tarafından sempati ile karşılanmış, bazı katılımcılar araştırmacıya kendi isimleri için önerilerde bulunmuştur. Anonimlik beyanının özellikle ulus aşırı şirketlerde çalışan katılımcılar tarafından olumlu karşılandığı gözlemlenmiştir.

Katılımlı gözlem yapılan ilk şirket, bir teknokentte faaliyet gösteren, SAP adlı kurumsal kaynak planlama yazılımı danışmanlığı hizmeti vermektedir. Ağustos 2018 ve Eylül 2019 tarihleri arasında yaklaşık bir yıla yayılan gözlem sürecinde araştırmacı

toplam on adet mesaiye ve mesai sonrası iki adet şirket içi eğitim programına katılmıştır. Örnekleme olarak bir SAP Danışmanlık şirketinin seçilmesinin birden fazla sebebi vardır. İlk olarak şirket çalışan pozisyonundan işveren-sahip konumuna geçen üç danışman tarafından kurulmuştur. Bu durumun yeni öznelik üretimi ile ilgili dönüşümleri anlamak açısından bir önemi vardır. İkincisi şirket bir bilişim firmasıdır. Bilişim şirketi özelinde, “danışmanlık hizmeti” ifadesi ilk bakışta yanıltıcı olabilir; çünkü mesleki terminolojide bu terimle ifade edilen faaliyet alanı oldukça geniş kapsamlıdır. Süreç ve yazılım danışmanlığı, entegrasyon gibi hizmetlerinin yanında kendi ürünlerine de sahiptirler.

Bu çalışmanın araştırma evreni bilişim sektörü ile sınırlı değildir. Buna karşın bu sektörde faaliyet gösteren bir firma dönüşüm ile ilgili tartışmalar için gerekli koşulları sağlayacak bir örneklem oluşturacaktır. Bir diğer temel sebep ise şirketin uzmanlık alanı olan kurumsal kaynak planlama yazılımıdır. Katılımlı gözlem yapılan şirketin otomotivden, savunmaya, gıdadan ulaştırmaya kadar danışmanlık hizmeti verdiği firmaların süreçlerini ve örgütlenme modellerini anlamak için söz konusu kurumsal kaynak planlama yazılımı hakkında yapılmış olan inceleme örneklemin ve sahanın bir diğer bileşenini oluşturmuştur. Şirketin özel olarak uzmanlaştığı kurumsal kaynak planlama (KKP) yazılımı SAP², Türkiye’de ve dünyada en yaygın olarak kullanılan KKP yazılımı olmakla beraber, ilk geliştirilen ve “kurumsal kaynak planlama” ifadesini de ilk kullanan programdır. Bu tür programların devreye soktuğu süreçler, yönetim tarzları, gözetleme teknolojileri gibi ögeler doğrudan emek süreçleri ile ilgilidir. Bir organizma olan işletmelerin kullandığı kurumsal kaynak planlama yazılımlarını çözümlenmek, sinir sistemini incelemekten çok farklı değildir. Eleştirel bir perspektiften ele alınan bu inceleme, çeşitli kaynakların kullanımının yanı sıra bizzat

---

² SAP: Systems, Applications, Products.

danışmanların bilgi ve görüşlerinden yararlanılarak da yapılmıştır. Böylece SAP Danışmanlık Şirketi hem kendisi bir örneklem oluşturarak hem de SAP kullanıcıları firmaların çeşitli süreçleri hakkında kaynak oluşturarak ikili bir işleve sahip olmuştur. Bu nedenle bu araştırmanın bir bölümünü de SAP adlı yazılımın süreçler üzerindeki denetim mekanikleri bağlamında incelenmesi oluşturacaktır.

Katılımlı gözlemin gerçekleştiği süre boyunca şirket, üç ortaklı bir mülkiyet yapısından iki ortaklı bir konuma gelmiş ve bir ofis değişikliği yapmıştır. Ayrılık başlangıçta bir kadın ve iki erkekten oluşan ortaklığın, kadın ortağın anlaşmazlıklar sonucu kendi şirketini kurması ile gerçekleşmiştir. Araştırmanın ilgili bölümlerinde de tartışılacağı gibi hem sektördeki hem de şirketteki erkek çalışan ve sahiplik sayısının belirgin fazlalığına karşın buradaki ayrılığı toplumsal cinsiyet konusu ile ilişkilendirmek için sağlıklı bir veri bulunmamaktadır.

Şirket ofisi bir teknokente hizmet verdiği için araştırmacı ulaşımda çeşitli zorluklar ile karşılaşmıştır. Hem üniversiteye hem de teknokente girişte gerçekleşen kimlik sorgusu, ofis binasındaki elektronik turnikeler, elektronik kimlik gerektiren belirli katlara tanımlanmış biçimde çalışan asansörler ve parmak izi ile açılan giriş kapıları nedeniyle araştırmacı genellikle şirket personellerinden birinin yardımı ile ofise girebilmiştir. Çalışma süreçleri içinde tüm personelin en önemli araçlarından biri bilgisayarlarıdır. Bir çalışanın bilgisayar ekranı ile kurduğu temas çalışma süresinin en büyük ve en önemli kısmını oluşturur. Araştırmacı, bir çalışanın bilgisayar ekranı ile olan bu temasını etik olarak hem bir mahremiyet alanı hem de emek sürecinde çalışanın özel deneyiminin bir parçası olarak görmüş bu nedenle katılımlı gözlem sürecinde kendisine gösterilmediği takdirde ve ortak ekran dışında çalışanların ekranlarına bakmamaya özen göstermiştir.

VR Ar-Ge Şirketinin seçilmesindeki temel sebepler ise firmanın bir araştırma geliştirme şirketi olması ve Sanayi Bakanlığı tarafından verilen bir tekno-girişim desteği ile kurulmasıdır. Hibe biçiminde alınan destek, şirket kurmanın yanında sektörel ve teknolojik anlamda bir yenilik ortaya koyma koşulu ile verilmiştir. Bu nedenlerle VR Ar-Ge Şirketi, bir taraftan üretilmeye çalışılan yeni öznellik kipleri diğer taraftan da şirketleşme amacını uygulamaya çalışan çeşitli resmi programların bir örneği olarak tanımlanmıştır. Şirket bir kişinin sahipliği ve yöneticiliğinde faaliyet göstermektedir. Bunun yanında sahibin kardeşi yönetim kurulu üyesi ve şirketin en önemli üyelerinden biridir. Şirket sahibi, proje oluşturma yönetim, girişim gibi konularda etkin ve karar merci iken, kardeşi yazılım ve donanım geliştirme gibi teknik konularda söz sahibidir. Ancak bu durum sahibin teknik konularda yetkin olmadığı anlamına gelmemektedir. Prestijli bir iş kulesinde bir sanal ofise sahip olan şirketin fiziksel mekânı ev ofis biçimindedir. Araştırma sürecinde üç adet ofis değiştiren şirketin iki ofisinde katılımlı gözlem yapılmıştır. Eylül 2018, Mart 2019 yılları arasında gerçekleşen gözlem sürecinde araştırmacı sekiz defa şirkete gitmiştir. Bu süreçte araştırmacı donanım yazılım ve VR geliştirme alanlarında uzmanlaşmış olan şirketin ar-ge çalışmaları, ürün geliştirme ve proje teslimatı süreçlerini gözlemlemiştir.

Şirketlerde yapılan katılımlı gözlem ve görüşmelerin dışında hizmet, sağlık, bankacılık-finans ve reklamcılık olmak üzere dört farklı sektörde çalışan ile derinlemesine görüşme gerçekleştirilmiştir. Bu seçimin sebebi ise katılımcıların her birinin ulus aşırı şirketlerde çalışıyor olmalarıdır. Bu görüşmeler görüşülenler açısından değerlendirildiğinde “araştırmacının görüşmek üzere seçtiği kişinin belli bir grubu, kesimi veya oyuncuyu temsil ettiği” (Geray, 2006: 165) kabul edildiği için yanıltıcı görüşme sınıfına dahil edilebilir. Katılımcılar, küresel bir firmanın görsel tasarımları için çalışan bir art-direktör, küresel bir ilaç firmasında çalışan ürün tanıtım uzmanı, bir bankada çalışan endüstri mühendisi ve küresel bir kahve zincirinin bir

şubesinde çalışan bir *bartender*dir. Sektörel dağılım ve pozisyonların geniş tutulmaya çalışılmasının temel sebebi neoliberal yönetimsellik pratiklerinin her tür mesleki konum ve pozisyon için geçerli bir yönelimde ve kurumsal dönüşümlerin devreye soktuğu denetim mekaniklerinin kapsayıcı olmasıdır.

Veri Toplama Teknikleri

Derinlemesine görüşme ve katılımlı gözlem bu araştırmanın başlıca veri toplama teknikleridir. Araştırmacı tüm görüşmelerin içeriğinde katılımcılara tezin konusu, kuramsal çerçevesi araştırmanın içeriği, araştırma problemi hakkında bilgiler vermiş bu yaklaşımın görüşmenin odağından uzaklaşmayı önlediği gözlemlenmiştir. Biçim olarak ses temelli gerçekleştirilen görüşmeler yarı yapılandırılmış ve serbest yapıda tasarlanmıştır. Görüşmeden önce katılımcılara anonimlik garanti edilmiş, her bir görüşme bir saatten uzun sürmüştür, araştırmacı cevapların tekrarlandığını fark ettiğinde görüşmeyi sonlandırmıştır.

Görüşmelerin büyük çoğunluğunda ses kaydı alınmış, özellikle katılımlı gözlemin gerçekleştiği zamanlarda ses kaydının yapılamadığı durumlarda ise katılımcıların anlatıları anlatı esnasında anahtar kelimeler başvurularak notlara dökülmüş, görüşmelerin aslına uygunluğunun sağlanması için metin haline gelen görüşmenin katılımcı tarafından teyit edilmesi sağlanmıştır.

Görüşmelerde kesin tanımlı sorulardan kaçınılarak sohbet tarzında sorular sorulmuştur. Katılımcının işe alınma sürecinde yaşadıkları, rutin bir iş gününde yaptıkları, işyeri ve çalışma koşullarının genel tanımı, uygulanan denetim mekanikleri yarı yapılandırılmış görüşmenin emek süreci ve yönetilme tarzı ile ilgili başlıca soruların kaynağını oluşturmuştur. Bir diğer soru kümesi katılımcının öznelliğine yöneliktir. Çalışanın kendisine, iş ve iş dışı yaşamına, isteklerini hakkında kendi

düşünce ve duygularına yönelik sorular sorulmuştur. Ağırlıklı olarak serbest yapılandırılmış olan bu tür soruların yanında herhangi bir soru veya tartışma konusu dışında katılımcıların kendilerini ifade etme biçimleri ve beden dilleri, araştırmacının dikkatle üzerinde durduğu göstergeler olmuştur. Yönlendirici sorulardan kaçınılmış, katılımcının kendi terimleri ile konuşması sağlanmaya çalışılmıştır. Bu yaklaşımın oldukça verimli olduğu, terimler üzerinde durularak hem konudan uzaklaşmadığı hem de katılımcının bilgi sahibi olduğu konularda kendisini daha rahat ifade ettiği gözlemlenmiştir.

SAP Danışmanlık ve VR Ar-Ge şirketlerinde yürütülen katılımlı gözlem süreçlerinde uygulanan yöntem ise “kümenin gözlemi”dir. Böylece araştırmacı kendisine gözlem yapma hakkı tanınan dışarıdan bir üye olarak değerlendirilmiştir (Geray, 2006: 171). Gözlemin başlangıcında yalnızca şirket ortaklarından birini tanıyan araştırmacı sahada bir yabancı olarak bulunmanın bazı dezavantajlarını yaşamış, bu nedenle ofis dışı yemek ve kafe mekanlarında çalışanlarla birlikte vakit geçirerek bu dezavantajı aşmaya çalışmıştır. Gözlem boyunca araştırmanın içeriği ve amaçları hakkında açık ve sade bir bilgilendirmede bulunulmaya özen gösterilmiştir. Araştırmacı tahsis edilen masada zaman zaman kendisini unutturmaya çalışmış gözetleyici bir izlenim vermemeye özen göstermiştir. Şirketin danışmanlık hizmeti verdiği firmalarla çeşitli konularda gizlilik anlaşmaları bulunmaktadır. Araştırmacı bu anlaşmalar nedeniyle özellikle dikkatli davranmaya çalışmış kendisine gösterilmediği sürece hiçbir ekrana bakmamış danışmanlık yapılan firmalarla ilgili anlaşma kapsamına girme olasılığı bulunan verileri içerecek sorulardan kaçınmıştır.

Her iki firmada gözlem yapılan yer şirket ofisleridir. Ancak Neuman’ın da belirttiği gibi araştırmanın yeri fiziksel sınırlarla katı bir biçimde belirlenmiş değil “olaylar ya da etkinliklerin gerçekleştiği bağlam; sınırları değişen, toplumsal olarak

tanımlanan bir bölgedir” (2014: 206). Katılımlı gözlem sürecinde araştırmacı SAP Danışmanlık şirketinin üyeleri ile öğle yemeklerine katılmış ve teknokent binasındaki kafede birlikte vakit geçirmiştir. Bu nedenle SAP Danışmanlık şirketinde gerçekleştirilen katılımlı gözlemin yeri ağırlıklı olarak ofis olmakla birlikte bu yere teknokent binası ve içinde olduğu kampüs alanı da dahil edilmelidir. Araştırmacı gözlemlerini notlar alarak kaydetmeye çalışmış bu süreçte kümenin niteliğine, insanların davranışlarına, davranışların süresi ve sıklığına yoğunlaşmıştır (Geray, 2006: 172-173). Şirket ortakları ve çalışanları tarafından oluşturulan kümenin yaş, cinsiyet, eğitim durumu ve iş tanımı bilgilerini içeren demografik bilgileri EK-1 de listelenmiştir. Yaş aralığı 25 ve 41 arasında bulunan kümenin çalışanlarının çoğunluğu (18 çalışandan 12’si) erkektir. Aynı zamanda yönetim kurulu üyeleri de erkektir. Burada enformasyon teknolojilerinin ve ilgili sektörlerin toplumsal cinsiyet ile ilişkili boyutu görünür olmaktadır. Katılımlı gözlemin ilk örneklemini oluşturan SAP danışmanlık şirketi kolaylıkla girilebilen bir küme değildir. Bu durum hem şirketin hem de teknokentin politikalarının sonucudur. Diğer örneklem olan VR Ar-Ge şirketi ise görece olarak daha kolay erişilebilen bir küme örneği vermiştir. Bunun en önemli sebebi ise şirket yerinin ev ofis olarak kullanılmasıdır.

SAP Danışmanlık şirketinde emek süreci rutin çalışma dönemlerinde saatleri belirli olan ve hafta içi sürdürülen mesailerle gerçekleşmektedir. Buna karşın teslim tarihi olan projeler, canlı kullanıma geçişler gibi durumlarda çalışanlar mesai dışında da çalışmak, eve iş götürmek, gerekirse seyahat etmek durumunda kalır. Araştırmacının katıldığı şirket içi eğitim programları da mesai saatleri dışında gerçekleşmiştir. VR Ar-Ge şirketinde ise kesin tanımlı mesailer yoktur. Daha esnek bir model oluşturan şirkette yapılan katılımlı gözlem de kesin tanımlı olmayan zamanlarda şirket yöneticisinden ofiste bulunduğu zaman aralığı için randevu alınmış, bazı katılımlar geç saatlerde gerçekleşmiştir. Bunun sebebi şirketin projesinin yaklaşan

teslim tarihidir. Katılımlı gözlem sürecinde çalışanlar arası etkileşim, yöneticiler ve çalışanlar arasındaki hiyerarşik yapılanmanın biçimleri, yönlendirici ve liderlik yapan çalışan ve yöneticilerin davranışları veriler olarak tanımlanmıştır. Katılımlı gözlem sürecinde yapılandırılmamış gayri resmi görüşmeler de gerçekleştirilmiştir. Bir “konuşma olayı” biçiminde (Neuman, 2014) düşünülen saha görüşmesinde şirketin yönetimi, amaçları, uzmanlık alanı olduğu konular hakkında sohbet edilmiştir. Katılımcıların yaptıkları iş ve uzmanlıkları hakkında konuşmaya istekli olduğu gözlemlenmiştir. Araştırmacı sorularını başlangıçta geniş kapsamlı tutmuş, ilerleyen aşamalarda ayrıntılara girmeye çalışmıştır.

Görüşmeler ve katılımlı gözlemlerden elde edilen veriler tematik yaklaşım ile çözümlenmiştir. “Tematik kodlama, gözlem ve görüşme çıktılarının çeşitli kavramlar, başlıklar veya temalara göre sınıflandırılması olmuştur” (Geray, 2006: 176). Saha araştırması tümevarımsal bir nitel çalışma olduğu için çözümleme, sürecin başlarından itibaren gerçekleştirilmiştir. “Temalar düşük bir soyutlama düzeyindedir ve araştırmacının başlangıçtaki araştırma sorusundan, literatürdeki kavramlardan, toplumsal ortamdaki üyelerin kullandığı terimlerden ya da verilere gömülmenin teşvik ettiği yeni düşüncelerden gelir” (Neuman, 2014: 317). Katılımcıların görüşleri ve davranışları, çalışma, denetim, piyasa, süreç gibi temalar üzerinden analiz edilmiş, bunun yanında kavramsal yaklaşım “veri analizinin içkin bir parçası” (Neuman, 2014: 315) olarak benimsenmiş böylece temaların yalnızca betimleyici düzeyde kalmaması sağlanmıştır. Yeni *homo economicus*, şirket-şahıs, bilişsel emek, asamblajlar rejimi, genel zekâ, modülerlik, diyagram, ağ modeli gibi kavramlar saha araştırmasının bulguları ile tartışılmıştır. Bu nedenle emek sürecinde ve denetim mekaniklerinde dönüşüm üzerine tartışmaları içeren tezin ilgili bölümleri söz konusu bulgular ile bir arada ele alınarak yazılmıştır.

1. TARİHSEL BAĞLAMI İÇİNDE KAPİTALİZM VE DENETİM İLİŞKİSİ

Kapitalizm, asli amacı sermayenin büyümesi olan tarihsel, iktisadi, politik ve ahlaki bir sistem olarak tanımlanabilir. Kapitalist sermaye, kendisinden önceki sistemlerdeki sermaye türlerinden farklı olarak, toprağa bağımlılıktan kurtularak meta üretimi ve dolaşımından doğmuştur. Söz konusu üretim ve dolaşım biçimleri içinde para ve emek gücü gibi özel meta türleri kapitalizmin kendisine özgü belli başlı ilişkileri içinde bulunur. Bu nedenle Marx, “16. yüzyılda dünyayı saran ticaret ile yeryüzüne yayılan pazar”ı (2007: 150) sermayenin modern tarihinin miladı olarak tanımlar. Bu nedenle sermaye üzerine geliştirilen kavramsal yaklaşıma değinmek önem kazanır. Marx, sermayeyi bir “ölü-emek” türü olarak tanımlarken Deleuze ve Guattari “organsız beden” adını verir. Deleuze ve Guattari’nin “akıl ermez bir durağanlık ve mutlak katılık” (2012: 21) olarak tanımlamaya başladıkları organsız bedenin en önemli özelliği üretken olmamasına karşın üretimi kendisine mal edebilme yetisidir. Marx’tan hareketle, üretim, dağıtım, tüketim gibi görece özerk alanların ayırımına karşı çıkan Deleuze ve Guattari, üretimi dolaysız biçimde kaydetme ve tüketim; kaydetme ve tüketimi ise üretimi, üretimin bünyesinde belirleyen alanlar olarak tanımlar. Bu nedenle Deleuze ve Guattari’ye göre “her şey üretimdir” (2012: 16). Her şeyin üretim olduğu bu uzamda organsız beden ise “üretim ve ürün özdeşliği olarak, belirli bir mekânda ve belirli bir zamanda bağlayıcı sentez içinde üretilmiştir.” (2012: 21-22). Üretim-karşıtlığına aitken “üretim süreci içine yeniden zerk edilir” (2012: 22). Emeğin ürünü değilken onun varsayımı olarak kendini gösterir. Bu, Marx’ın sermayeye dair tanımına denk düşer: üretim sürecinin, tesis ettiği yüzey üzerinden gerçekleşmesini sağlayarak kendisini üretim fazlasının tek varisi kılar. Organ makineler (örneğin fabrika), organsız bedenin yüzeyine tutunurken, “güçler ve eyleyiciler, mucizevi bir biçim altında onun kuvvetleri haline gelirler” (2012: 24). Böylece Marx’ın deyişiyle

bir ölü-emek türü, Deleuze ve Guattari'nin deyişiyile bir organsız beden olduğu için üretken olamayan, ancak üretimi kendisine mal etme gibi bir özelliğe sahip olan modern sermayenin sebep olduğu meta üretimi, dolaşımı, parayı metaya dönüştürme, metalaştırma ve metaları sermayeleştirme süreçleri üzerindeki denetimin kurucu bir işlemler bütünü olarak uygulandığını görürüz. Organsız beden olarak sermaye, “üretici güçlerin ve üretim eyleycilerinin paylaştırılacağı bir yüzey tesis ederek ve şimdi bir sözde neden olarak ondan doğuyormuş gibi görünmeye başlayan sürecin hem bütünü hem de parçalarını kendine mal ederek, üretimin tümüne gerisin geriye düşer” (2012: 24).

Ticaret ve serbest piyasa ekonomisinin yaygınlaşması, seri üretim ve işbölümünün gelişmesi gibi koşullar ile birlikte 16.Yüzyılda Portekiz, İspanya ve Hollanda'da öncü örneklerine rastladığımız kapitalist üretim ilişkileri, önce evde parça iş tipi üretimden dağınık atölyelere, ardından manifaktürlerden, fabrikalara doğru, üretim süreci üzerinde kurduğu denetim mekanizmalarını çoğaltması, güçlendirmesi sistematik hale getirerek teknikleştirmesi ile gelişmiştir. Söz konusu gelişmede gerçekleşen en önemli koşullardan biri de emek gücünün bir meta olarak pazarda sermaye tarafından satın alınmasıdır. Emek-gücünün bu mübadelesi aynı zamanda kapitalist ilişkiselliğin özgül boyutlarından biri, Braverman'ın deyişiyile kapitalist üretimin *differentia specifica*'sıdır (2008: 77). Emek gücünü “insanın canlı varlığında mevcut olan ve onun herhangi bir kullanım değeri üretirken kullandığı fiziksel ve zihinsel yeteneklerin bütünü” (2011: 153-154) olarak tanımlayan Marx, bu gücün bir meta olarak tanımlanmasını paranın para-meta-para sürecinde sermayeye dönüşümü biçimindeki genel formülü ile ilişkilendirir. Tüketilirken değer yaratan bu özel meta türünün, emek-gücünün sahibi, kendisini bu haliyle pazarda sunmalıdır. Bu, kapitalist ilişkilerin sürmesi için gerekli bir koşuldur. Kapitalist bu metayı belli bir fiyat karşılığında belli bir süre için satın alır. Böylece kölenin ve kendi toprak parçası ile

kendi üretim araçlarına sahip olan feodal serfin yerini özgür işçi, emek gücünden başka satacak bir şeyi olmayan yersizyurtsuz işçi alır. Kapitalist, emek-gücünü bir meta olarak tanımlamak ister, çünkü onu gerekli gördüğünde gerektiği kadar satın almayı tercih eder:

Emek sahibi ile para sahibi, pazarda karşı karşıya gelirler, eşit haklara sahip kimseler olarak temasa geçerler, aralarındaki tek fark birinin satıcı, diğerinin alıcı olmasıdır; bu yönden yasalar karşısında her ikisi de eşittir. Bu ilişkinin sürekli olabilmesi için, emek-gücü sahibinin, bunu, yalnızca, belirli bir süre için satması gereklidir, çünkü eğer onu toptan ve süresiz satacak olursa, kendini satmış, kendini özgür bir insan olmaktan çıkartıp köleye, meta sahibi olmaktan çıkartıp meta haline dönüştürmüştür olur.

(Marx, 2007: 171)

Sermayenin kapitalist biçiminin doğması için, para ve meta dolaşımının yeterli olmadığını vurgulayan Marx'a göre "üretim ve tüketim araçlarını elinde bulunduran kimse ile emek-gücü satan özgür emekçilerin" (2007: 173) karşılaşması asli koşuldur. Burada Marx'ın "özgür işçi" vurgusu herhangi bir ironi içermez, çünkü metaların alıcı ve satıcıları "yalnızca kendi serbest iradelerinin etkisi altındadırlar." (2007: 178). Özgürlüğün yanında eşdeğer eşdeğerle değişeceği için eşitlik, herkes sahip olduğu mal üzerinde tasarrufta bulunacağı için de mülkiyet gelecektir.

Sermaye ve emek gücü arasında gerçekleşen bu karşılaşma Deleuze ve Guattari için de hem merkezi bir öneme hem de milat niteliğine sahiptir. Deleuze ve Guattari bunu, kapitalizmin temel eğilimi olarak tanımladıkları, kodu çözülmüş akımların karşılaşması biçiminde yorumlar (2012: 53). Sermaye ve emek birer akımdır. Toplumsal üretim sürecinde, tıpkı arzulama üretiminde olduğu gibi, düşünürlerin

socius adını verdiği “yeryüzünün veya despotun veya sermayenin bedeni” (2012: 24) olabilen, toplumsal beden üzerinden daima akımlar geçer. Akımın üretimi, arzulama üretimidir. Her şey üretimdir, her şey makinedir, olup biten her şey akımların hareketidir. İnsan ağız, kol ve bacak gibi makinelerinin birleşimi olan bir makinedir. Makineler makinelere bağlanır ve kesintiye uğratıp durarak akımların hareketini sağlar. İnsan makineler, elbirliği ile ya da fabrika makinelerine bağlanarak köle ya da işçi akımlarına dönüşür.

Deleuze ve Guattari yeryüzünün bedeni üzerinde ve tarih akımları içerisinde ortaya çıkmış, “ilkel yerliyurtlu makine”, “despotik makine” ve “kapitalist makine” olmak üzere üç ayrı toplumsal makine ayırt etmiştir (1977: 33). İlkel yerli yurtlu makine akımları kodlar, despotik makine üstkodlarken, kapitalist makine akımların kodlarını çözer ve yersizyurtsuzlaştırır³. İlkel yerliyurtlu makine örneğin üreme, beslenme, barınma gibi süreçleri (belirli ritüeller de ekleyerek) kodlarken, despotik makine süreçler için köle akımları biçiminde bir üstkodlama geliştirmiştir. Kapitalist makine ise kölenin bedeninden ya da köle kodundan emek gücünü ayırır. Burada Marx’ın, kapitalist tarafından satın alınanın, işçi değil, emek gücü olduğunu, aksi takdirde mübadeleye tabi kılınanın köle olacağı yönündeki vurgusunu hatırlamakta yarar vardır. Bu nedenle “Kapital’in tam kalbinde” der Deleuze ve Guattari, “Marx iki ‘temel’ ögenin karşılaşmasını sergiler: bir yanda, özgür ve çıplak işçi haline gelen, emek gücünü satmak zorunda kalan yersizyurtsuzlaşmış işçi; ve diğer yanda, sermaye haline gelen ve emek gücünü satın almaya muktedir yersizyurtuzlaşmış para” (2012: 299). Böylece despotik makine emek akımlarını köle biçiminde üstkodlarken, kapitalist makine “özgür işçi” biçiminde kodaçımalar. Kapitalizm, iki türden akımın, “sermaye-

---

³ Deleuze yersizyurtsuzlaşma kavramını “kendi alanlarından koparılmış ve başka bir kavram içine yerleşmek zorunda kalmış olmak” (Parnet ve Deleuze, 1990: 34-35) biçiminde tanımlar.

para biçimindeki kodu çözülmüş üretim akımları ve “özgür işçi” biçimindeki emek akımları”nın (2012: 52) karşılaşmasından doğmuştur.

Bütün bunların yanında Marx, serbest pazardaki bu alışverişe “Özgürlük, Eşitlik Mülkiyet ve Bentham’dır” (2007: 178) diyerek ve Jeremy Bentham’ı kast ederek bir nitelik daha ekleyecektir: “Bentham’dır, çünkü her iki taraf da yalnız kendisini düşünür” (2007: 178-179). Marx’ın buradaki “bencilik, kazanç ve özel kişisel çıkar” (2007: 179) biçimindeki vurgusu bu çalışmanın “özdenetim” ile ilgili bölümlerinde yürütülen tartışma ile ilişkilidir. Burası kapitalizmin, önceliğini çalışmaya, birikime, kazanca, bireyciliğe veren bir öznellik üretimini gerçekleştirdiği ahlaki boyutudur. Böylece kapitalist denetim yalnızca sermayenin satın aldığı emek gücü ve onun tek sahibi üzerinde emek sürecinin icrası esnasında gerçekleşmez. Sermayenin büyüme amacını gerçekleştirmek için satın aldığı emek-gücünü hareket geçirerek başlattığı süreçte uyguladığı denetim mekaniklerinin, emek-süreçleri, işbölümü, boyunduruk aşamaları, Taylorcu yönetimsellik, Fordist üretim bandı gibi kavramlar ve başlıklar altında analiz edildiğini görürüz. Burada emekle birlikte doğanın ve bilimin belli başlı güçlerinin harekete geçirilmesi söz konusudur. Bu süreçte sermaye için merkezi önemde olan konulardan biri de denetimdir.

Sermayenin genel formülü içerisinde satın alınan emek-gücü, sermayenin büyümesini gerçekleştirmek üzere tüketilirken, meydana gelen süreçler bir makine olan kapitalizmin işleyiş biçimini de ortaya koyar. Bu süreçlerin, dışarıya iş sisteminden fabrikalara kadar uzanan tarihsel seyrini izlersek gerçekleşen gelişmelerin çeşitli bağlamlarıyla denetim sorunları etrafında şekillendiğini görürüz. Burada süreç kavramı ile kast edilen ilk aşamada birbiri ile iç içe geçmiş olan emek süreçleri ve üretim süreçleri, ikincil olarak dağıtım ve tüketimi de süreçleştiren yönetimsellik anlayışları ile son olarak yaşamın tüm edimlerini kapsayacak biçimde genelleştirilmiş

bir yaklaşım arayışıdır. Bu nedenle süreç kavramı teknikleştirilmiş yönetsellik terminolojilerinde de mümkün olduğunca kapsayıcı bir biçimde kullanılır.

Kapitalizmin tarihi boyunca kronolojik bir dizge izlediğimizde Adam Smith'in ünlü iğne imalatı, Marx'ın işbölümü ve emek süreci çözümlemesi ile atölyeler-manifaktür ve fabrika makineleri için oluşturduğu boyunduruk aşamaları, Taylorcu yönetim ilkeleri, Fordist üretim bandı, Harry Braverman'ın emek sürecindeki denetim üzerine çalışmaları çeşitli önemli duraklar olarak karşımıza çıkar. Bu başlıkların her biri sermaye sahibi ile emek gücü sahibinin arasında yapılan, bir meta olarak emek gücünün alışverişinin hemen ardından gerçekleşen ve sermayenin süreçler üzerinde uygulama ihtiyacı duyduğu denetimler ile ilgilidir. Bu nedenle hem denetim toplumları kavramsallaştırması hem de kapitalizmin dönüşümünde ortaya çıkan yeni denetim mekaniklerinin anlaşılması için işbölümü ve üretim bandı üzerine tartışmalara yer verilmelidir. Bu noktada Braverman'ın (2008) işçi sınıfının tarihsel hareketi içinde emek sürecinin yeterince üzerinde durulmadığı, bu noktanın görece olarak karanlıkta kaldığı yönündeki eleştirisini hatırlamakta yarar vardır.

1.1. İşbölümü ve Üretim Bandı Üzerine Tartışmalar

Adam Smith *Milletlerin Zenginliği* adlı kitabında “emeğin üretici güçlerindeki en büyük gelişmenin” (2006: 28) işbölümündeki ilerlemeden kaynaklandığını söyler. Toplu iğne imalatı örneğinde ise bir iğnenin yapılması için uygulanan işlemler teli çekme, düzeltme, kesme, uç sivirtme, gibi “aşağı yukarı on sekiz ayrı işleme bölünmüş” (2006: 28) ve her bir işlem için ayrı bir işçi kullanılmıştır. Başka bir deyişle bir zanaatçının tek başına yapabileceği iş parçalanarak işlemselleştirilir. Smith, bu türden bir işbölümü ile gerçekleştirilen üretim artışını üç ana nedene bağlar. Birincisi, işçilerin yalnızca uç sivirtmek ya da iğnenin tepesini ezmek gibi tekil ve oldukça basit bir işi yaparken “el yatkınlığının gelişmesi, işçinin başarabileceği iş miktarını keskin-

artırır” (2006: 30). İkincil olarak Smith’e göre “bir çeşit işten bir ötekine geçerken, çokluk, yitirilen vaktin tasarrufu ile elde edilen fayda, ilk bakışta sanacağımızdan çok büyüktür. Bir çeşit işten, bir başka yerde, büsbütün ayrı aletlerle yapılan bir ötekine çabucak geçmek olanaksızdır” (2006: 30). Aynı zamanda bir ahlâk felsefecisi olan Adam Smith’in bu noktada vurgulayacağı değerler bu çalışmanın kapitalist ruh ve özenetim bağlamında yapacağı çözümleme için de önemlidir. Smith zanaatçı veya köylünün bir işten başka bir işe geçerken tembellik ve aylıklık fırsatı yakalayacağı düşüncesindedir: “Bu onu, hemen her zaman tembelleştirip ağırlaştırır; en işten başkaldırmayacağı zamanlarda bile canla başla iş göremez hale gelir” (2006: 30). İşi görelili olarak bile olsa daha bütünsel biçimde yapan insanların haylaz ve yasaksavar biçimde çalışmaya alışacağını düşünen Smith’in sıkı çalışma dışındaki her davranışı acımasızca küçümsediğini görürüz. Üçüncü olarak Smith, makine kullanımının emeği kolaylaştırıp kısalttığını belirtir. Dahası Smith makinelerin icadının sebebini de işbölümünde arar: “İnsanların, bir amaca ulaşmanın daha zahmetsiz, daha kestirme yollarını bulup çıkarmaları, bütün dikkatleri o bir tek hedefe yöneltildiğinde, zihinleri bir sürü değişik şeyler arasında dağıldığı sırada olduğundan daha çok ihtimal içindedir” (2006: 30). Böylece Smith işçiyi bir iğnenin başlığını bile takamayacak derecede vasıfsızlaştıran, insanı tek ve fazlasıyla basitleştirilmiş bir işleme hapseden bir uygulamayı etik ve teknik olarak gönül rahatlığıyla yüceltir. İşin parçalara ayrılmasının, mahareti ve bilgi birikimini artıracığını savunan Smith’e göre “işbölümü, emeğin inceden inceye bölümlere ayrılmış olduğu türlü görevlerde çalıştırılan çeşitli kimselerin hepsi için faydalıdır” (2006: 269).

Bu noktada Adam Smith’in kitabı ile ilgili çelişkili görünebilecek bir tartışma ile karşılaşırız. Richard Sennett, *Karakter Aşınması* adlı kitabında “rutin” üzerine yaptığı tartışmada Adam Smith’in “iğne işçilerine saatler boyunca tek bir küçük işlem yaptırmak ve onları uyuşturucu ve sıkıcı bir işgününe mahkûm etmek olduğunu” (2008:

37) fark ettiğini söyleyen Sennett, bu türden bir rutinle birlikte “çalışma zamanı üzerindeki kontrolün” (2008: 37) kaybedileceğini düşünür. Bunun yanında Sennett *Milletlerin Zenginliği*'nden yaptığı bir alıntı ile Adam Smith'in hayatını basit işlemler yapmakla geçiren insanların cahil ve aptal hale geldiği düşüncesini aktarır. İlk bakışta Sennett atfında haklıdır, Adam Smith çalışmasında işbölümü ile ilgili aşağıdaki ifadelere yer vermiştir:

Bütün ömrü, sonuçları belki hep aynı kapıya çıkan ya da hemen hemen aynı olan birkaç basit işlemin yapılmasıyla geçen adam, hiçbir zaman baş göstermeyen zorlukları gidermek üzere çareler bulmak için anlayış gücünü kullanmaya ya da türetme gücünü işletmeye gereksinme duymaz. Dolayısıyla, bu tür çalışma alışkanlığını tabii yitirir; genellikle, Tanrı'nın kulu için ne denli sersemleyip cahilleşmek mümkünse, öylesine sersem olup cahil hale gelir. Kafasındaki uyuşukluk onu, herhangi derli toplu bir konuşmanın tadını çıkaramayacak ya da söze karışamayacak hale getirdiği gibi, onda yüksek, temiz ya da ince bir his duyabilme, dolayısıyla da, özel yaşamın bir çok olağan ödevleri üzerinde bile doğru herhangi bir yargıya varabilme yeteneği bırakmaz.

(Smith, 2006: 533)

Ancak, Smith'in bu görüşleri ilk olarak iğne imalatı ve daha geniş kapsamlı olarak işbölümü üzerine yaptığı soruşturması için değil, metnin “Hükümdarın yahut Devletin Geliri Üzerine” adlı beşinci kitabın halkların eğitimi ile ilgili bölümden bir paragrafta içerilir. Smith geniş halk kitlelerinin bu türden bir uyuşukluk ve cehalete sürüklenecek, ülkesini savunmakta da aciz kalacağı için belirli dozda bir eğitimin gerekli olduğunu vurgular. Buna karşın iğne imalatı örneğini de içeren serbest piyasa, işbölümü, üretim gücündeki artış ve sermaye birikimi ile ilgili ilk üç kitabında, Sennett'in savının aksine, kaygılı ve karamsar değil, beşinci kitapta yazdıklarından

farklı olarak bu basit işbölümünün insanın zihinsel, bedensel ve ahlaki olarak geliştirdiğini iddia edecek derecede iyimserdir.

Michel Foucault, “Adam Smith’in zenginlik kavramını daha işin başında emek kavramına” (2001: 313-314) bağladığını, buna karşın emeği sermaye birikiminin koşulu olarak ilk defa tanımlayanın Smith olmadığını belirtir⁴. Ancak Foucault’ya göre Smith, çalışmayı, başka bir deyişle zahmet ve zamanı ekonomik uzamda mübadele edebilmenin koşulu olarak tanımlayarak öncüllerinden ayrılmıştır. Mübadele, ihtiyaçlardan dolayı yapılır ancak mübadeleyi olanaklı kılacak ölçünün doğası farklıdır. Mübadele edilenler, ihtiyaca bağlı nesnelere olsa da “mübadelelerin düzeni, burada ortaya çıkan mübadeleler hiyerarşisi ve farklılıkları, söz konusu nesnelere içinde yer alan emek birimleri tarafından ihdas edilmişlerdir” (2001: 317). Foucault burada Smith’in “çalışmayı, yani zahmet ve zamanı, insan hayatını hem bölen hem de aşındıran bu işgününü gün ışığına” (2001: 318) çıkardığını iddia eder. Böylece Smith ile birlikte iktisadın zamanında bir algısal değişme gerçekleşecektir. Artık iktisadi zaman, verimliliğini işbölümü, sanayileşme, emeğin ayrışması gibi uygulamalarla arttıran, “kendi gereklerine göre büyüyen ve yerli yasalara göre -sermayenin zamanı ve üretim rejimi- gelişen bir örgütlenmenin iç zamanı olacaktır” (2001: 319).

Burada Adam Smith’in söz konusu örgütlenmenin iç zamanı üzerine yaptığı yorumlarda sonuç odaklı bakışına dikkat etmeliyiz. Smith, sermayenin “emek üzerindeki kumanda gücü” (Marx, 2011: 479) olduğunu fark etmesine karşın, iğne imalatındaki parçalanmış sürecin asıl amaçlarından biri olan denetimi göz ardı ederek dikkatleri işçinin el yatkınlığına, boş vaktin azaltılmasına, makinelerin gelişme olanağına yönlendirmeye çalışır. Smith’in sermaye hakkındaki bulgusunu “karşılığı

---

⁴ Foucault, Cantillon, Quesnay ve Condillac’ın Smith’ten önce emeği ekonomik bir kavram olarak tanıdıklarını belirtir (2001: 315).

ödenmemiş emek üzerindeki kumanda gücü” (2011: 479) olarak düzelten Marx’ın eserinde ise daha kapsayıcı ve eleştirel bir perspektif ile karşılaşırız. Marx, işbölümünden önce işin kendisini “hem insanın hem doğanın katıldığı ve insanın kendisi ile doğa arasındaki maddi tepkimeleri dilediği şekilde başlattığı, düzenlediği ve denetlediği bir süreç” (2007: 180) olarak tanımlar. Marx’ın manifaktür ve fabrika üzerinde önemle durmasının temel sebeplerinden biri de sermayenin denetimi altına alınmış emek sürecini analiz etmektir. Dahası Braverman’ın da belirttiği gibi “Marx’ın *Kapital*’inin birinci cildinde sahnenin tam ortasında, sermayenin denetimi altında gerçekleşen emek süreci yer alır” (Braverman, 2008: 41). Bu nedenle Marx, söz konusu denetim süreçleri ile iç içe okunabilecek, “biçimsel boyunduruk” ve “gerçek boyunduruk” adını verdiği iki aşamalı bir kavramsal yaklaşım geliştirmiştir. Marx’ın bu kavramları, manifaktür ve fabrika üzerine yaptığı çalışmalarla birlikte okunabileceği ve bu çalışmanın bilişsel kapitalizm ve genel zekâ üzerine yürüteceği tartışmada da değinileceği için kendilerine özgü bir öneme sahiptir.

1.1.1. Marx’ın Boyunduruk Aşamaları

Marx, mutlak artı değer üretimini sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruk aşaması, nispi (görelî) artı değer üretimini ise gerçek boyunduruk aşaması biçiminde tanımlamıştır. Sermaye ve emek gücü arasındaki özgür ve eşit koşullarda gerçekleşen mübadelenin ardından başlayacak olan emek süreci, emek-gücünün sermaye tarafından tüketilme sürecidir. Bu aşamada “emek süreci sermayenin boyunduruğu altına girer (bu onun öz sürecidir); sermayeci ise, yönetmen, yönetici olarak sürece dâhil olur” (2011: 750). Biçimsel boyunduruk aşaması ile birlikte “üretim süreci sermayenin kendisinin süreci hâline gelmiştir” (2011: 750). Sermaye, bu süreçinde emek-zamanını uzatarak artı değer elde eder. Marx’a göre “emeğin üretici gücünün verili bir gelişme düzeyi ve bu üretici güce uygun düşen bir emek tarzı

temelinde artık değer yalnızca emek-zamanın uzatılması yoluyla, yani mutlak artık değer tarzında üretilebilir” (2011: 752). Mutlak artı değer elde edildiğinde, işçi sayısı ve verimliliği bakımından bir eşik aşıldığında “sermayeci, bizzat dolaysız emekten kurtulup, sermayeci olarak çalışır; sürecin üst gözetimcisi ve yöneticisi olarak bir bakıma, değerlenme süreci içinde bulunan sermayenin, irade ve bilinçle donatılmış işlevini yerine getirir” (2011: 752). Diğer tarafta, nesnel ve öznel emek koşulları, başka bir deyişle üretim ve geçim araçları işçinin karşısına başkasının mülkiyeti olarak çıkar. Marx’a göre emek koşullarının işçinin karşısına “başkasının mülkiyeti olarak çıkması ne kadar tam olursa sermaye ile ücretli emek ilişkisi, yani sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğu, biçimsel olarak o kadar tam olur. Bu ise gerçek boyunduruğun koşulu ve varsayımıdır” (2011: 755). Bununla birlikte biçimsel boyundurukta emek süreci sermayeye tabi kılınmış olmasına, üretim sürecinin de sermayenin süreci haline gelmiş olmasına karşın üretim tarzında henüz bir değişim gerçekleşmez (2011: 755).

Bu noktada Marx boyunduruk aşaması ile ilgili çalışmasında köle ve işçiyi karşılaştırarak önemli bir tespitte bulunur. Köle korku dürtüsü ile çalışırken işçi arzu ve istekleri ile harekete geçer. Özgür iradeye dair bilinç, sorumluluk duygusu “birini öbüründen çok daha iyi bir işçi yapar; çünkü her meta satıcısı gibi, üretmekte olduğu metadan sorumlu olup, meydanı aynı türün başka meta satıcılarına bırakmamak için onu belli kalitede üretmek zorundadır” (2011: 759). İşçinin tek mülkiyeti ve metası olan emek gücü sorumluluk duygusu ile birleşir. Bu ilişkiler, üretim tarzı ile de birleşerek özdenetim sürecinin oluşup sürmesine sebep olur.

Nispi (görelî) artı değer üretimi, toplam işgünü süresi değişmeden, gerekli emek zamanını kısaltılarak artı değer üretecek olan zamanın uzamasıdır. Başka bir deyişle mutlak artı değer ancak çalışma süresi uzatılarak artırılırken; nispi artı değer, eşit çalışma süresi içerisinde artı değer üretiminin payının artırılması ile elde edilir. Bu

türden bir artışın gerçekleşmesi için de emeğin üretkenliğinde artışa ihtiyaç vardır. Marx emeğin üretkenliğindeki artışı “emek sürecinde meydana gelen ve bir metanın üretimi için toplumsal olarak gerekli emek zamanı kısaltan” bir değişiklik (2011: 283) olarak tanımlar. Böylece belirli bir emek miktarı daha fazla kullanım değeri üretirken nispi artı değer üretilmiş olur. Adam Smith’in de iğne imalatı örneğinde üzerinde önemle durduğu konu, artı değer gibi bir kavrama başvurmamasına rağmen emeğin üretkenliğindeki artış idi. Marx ise bu artışı işbölümünü de kapsayacak biçimde genişleterek bilimin kuvvetlerinin ortak bir bilinçle kullanımı, büyük ölçekli emeğin örgütlenmesi, teknolojinin devreye sokulması, toplumsal emeğin üretici güç olarak rolü gibi belirleyici etkenlere bağlar. Üretim sürecini kendi süreci olarak tanımlayan sermaye, bilimin ve doğanın kuvvetlerini harekete geçiren “toplumsallaşmış emeğin üretici gücündeki” (2011: 754) gelişmeyi de, kendi üretici gücü olarak ortaya koyar. Marx, emeğin üretkenliğindeki artışla nispi artı değer yaratan tüm bu süreci “sermayenin emek üzerindeki gerçek boyunduruğunun maddi ifadesi” (2011: 754) olarak tanımlar.

Yeni bir üretim tarzının yükselişi ile başlayan gerçek boyunduruk aşamasının yalnızca teknolojik gelişmelere bağlanamayacağını vurgulamak gerekir. Nitekim Marx, elbirliği ile yaratılan birleştirilmiş işgününün dahi gerekli emek-zamanı kısalttığını belirtir:

Ayrı ayrı çalışılan iş günlerinin aynı büyüklükteki toplamı ile karşılaştırıldığında, birleşik iş günü daha büyük miktarlarda kullanım değeri üretir ve dolayısıyla belli bir yararlı etkinin üretimi için gereken emek-zamanı kısaltır. Birleşik iş gününün belli bir durumda bu yükselmiş üretme gücünü kazanması onun ister emeğin mekanik güç potansiyelini yükseltmesi, ister emeğin mekân bakımından etkinlik alanını genişletmesi, ister üretimin

boyutlarındaki büyümeye oranla yürütüldüğü alanı daraltması, ister kritik zamanlarda büyük miktarda emeği kısa zamanda harekete getirebilmesi, ister çalışanların şevklerini kamçılması, ister birçok kimse tarafından yapılan benzer işlere devamlılık ve çok yönlülük damgasını vurması, ister farklı işlerin aynı anda yapılmasını sağlaması, ister ortak kullanılma yolu ile üretim araçlarında tasarruf sağlaması, ya da isterse bireysel emeğe ortalama toplumsal emek niteliğini kazandırması sayesinde olsun, bütün bu hallerde birleşik iş gününün özgül üretici gücü, emeğin toplumsal olarak üretici gücü veya toplumsal emeğin üretkenliğidir.

(Marx, 2011: 320)

Gerekli emek zamanının kısaltılması nispi artı-değer üretiminin gerçekleşmesi olduğuna göre, gerçek boyunduruk aşamasına da geçilmiş olur. Böylece boyunduruk aşamalarını yalnızca üretim araçlarının gelişme seviyesine indirgememek gerekir. Bu nedenle “gerçek boyunduruğun esas olarak fabrika sistemiyle eşleştğini, buna karşılık biçimsel boyunduruk ilişkisinin daha çok manifaktür tipi üretim süreçleri için geçerli olduğunu” ileri süren Ernest Mandel bu görüşünde yanılmaktadır (aktaran, Özgür ve Özel, 2008: 3). Marx, nispi artı değer üretiminin manifaktürde de gerçekleştiğini vurgulamıştır. Gerçek boyunduruğa geçişin anahtarı üretim araçlarında ya da onların örgütlenmesinde değil, uygulanan denetim mekaniklerindedir. Bu nedenle manifaktürden önce, elbirliği aşamasında dahi sermaye, emek süreçleri üzerinde gerçek boyunduruk uygulayabilir. Elbirliği ile yürütülen emek sürecinde kapitalisti savaşta komutayı ele alan generale benzeten Marx da söz konusu mekaniklere vurgu yapar: “Emek, sermayenin emrine girip el birliği içinde harcanmaya başlar başlamaz, yönetim, denetim ve eşgüdüm işlevi, sermayenin işlevi olur. Yönetim işlevi, sermayenin özgül işlevi olarak, özgül nitelikler kazanır” (2011: 298).

Boyunduruk bir tâbi kılma işlemi, bir denetim sürecidir. Fordizmin krizi ile gerçek boyunduruk evresinde de kırılmalar gözlenmiştir: “Endüstriyel kapitalizm biçimi, kapitalizmin tarihinde bir evreden başka bir şey değildir” (Vercellone, 2015: 48). Bunun temel sebebi sermayeyi esnek kılan genel formüldür. Para-Meta-P’ara⁵ döngüsünde meta bir kesintidir ve kapitalist failer sermayede esneklik ya da seçim özgürlüğü yitimine sebep olabilecek seçeneklere yatırım yapmazlar: “Tersine, üretime yatırımı gelecekte daha da büyük bir esneklik ve seçme özgürlüğü sağlamak için bir araç olarak görürler” (Arrighi’den aktaran Vercellone, 2015: 49). Vercellone sanayi devriminden önce sermayenin üretim alanına girmedeki yavaş eylemliliğinin sebebi olarak “emek sürecinin düzenlenmesinde kapitalist denetim biçimlerinin geçiciliği” (2015: 49) olduğunu ileri sürer. Emek sürecinin düzenlenmesi sermaye ve işçiler arasında denetim biçimleri olarak görünür hale gelen bir mücadele sürecidir. Başka bir deyişle sermaye, emek süreci üzerinde denetim kurabildiği ölçüde üretim alanına doğru adım atmıştır. Ancak bu denetim “kolektif işçinin canlı bilgisine gömülü” (2015: 49) olduğundan manifaktür döneminde varlığını sürdüren zanaatkar becerisi, sermayenin üretime yatırım yapmada çekingen davranmasına sebep olmuştur. Her ne kadar insanlık tarihinin daha önce görmediği hacimde bir meta üretimi kapasitesine ulaşan Sanayi Devrimi’ne sebep olsa da, sermaye hiçbir zaman üretim alanını büyümenin tek yolu olarak görmemiştir. O, sistemi hep bir tüccar kapitalizmi olarak işletmeye devam ederek daha hızlı, daha kolay büyümenin başka yollarını aramıştır.

İşbölümünün, makineleşme ve otomasyonun gelişmesi, manifaktürden fabrikaya geçiş, üretimin bilimselleşmesi gibi gelişmelerin ardından sermaye, emeği gerçek boyunduruğu altına alır. “Zihinsel emek ile bedensel emeğin aşamalı olarak

---

⁵ Marx, P-M-P’ şeklinde yazdığı sermayenin genel formülünde sermayenin büyümesine işaret eden P’ simgesini formüldeki birinci “Para” simgesinden ayırt etmek için kullanır: “para daha fazla değerde para, değer kendisinden daha büyük değerdir” (2007: 158).

ayrılması, zihinsel görevlerle maddi görevlerin ayrılması ve bilgilerin kutuplaştırılması” (Vercellone, 2015: 51) eğilimlerine sebep olan gerçek boyunduruk aşaması sermayenin hem ürün hem de emek süreci üzerindeki “denetimini aşamalı olarak pekiştirmesini sağlayan teknik ve düzenleyici değişim dinamiği” (Vercellone, 2015: 51) demektir. Kronometre ölçeğine dayatılan “zaman, emeğin ölçüsü haline” (Vercellone, 2015: 51) gelerek emek ile emek olmayan arasında bir ayırım ortaya çıkar. Emek zamanı “teknolojiyi ve işbölümünü yapılandıran ve üretimde elbirliğinin eşgüdümünü sağlayan bilgi kütleleri” (Vercellone, 2015: 52) tarafından incelikli biçimde yapılandırılır. Bu bilgi kütleleri bir yandan kolektif işçinin her türlü özerk edimini dışlarken diğer yandan emeğin sermayeye tâbi kılınmasını sağlar. Ücretli çalışma dayatılır ve emek gücü “sermayeye satılmadığı zaman kendi başına pek bir yarar sağlamaz” (Marx’tan aktaran Vercellone, 2015: 52). Ancak emeğin denetlenmesi sorunu etrafında şekillenen gerçek boyunduruk, teknik işbölümü ile sınırlı kalmaz. Ücret ilişkisi ile değişim değeri genelleştirilmeli, “sermaye birikimiyle bütünleşmiş bir tüketim ilkesi” (Vercellone, 2015: 53) kurulmalı, hiyerarşik bir bilgi düzenlenmesi oluşturulmalıdır. Bu da gerçek boyunduruğun -Foucault’nun iktidar üzerindeki tarihsel analizi ile birlikte okunabilecek- toplumsal işbölümü düzeyidir.

Vercellone, Marx’ın öne sürdüğü gerçek boyunduruk aşamasının da Fordizmin krizi ile bitmekte olduğu ve yine Marx’ın öne sürdüğü genel zekâ aşamasına geçildiğini düşünmektedir. Varsayımını bilişsel kapitalizm kavramı içinde öne süren Vercellone çalışmasını emek süreçleri ile ilişkilendirerek değer kaynağını yeniden tartışmaya açar. Kapitalist dönüşümle doğrudan ilgisi nedeniyle, Vercellone’nin ve daha genel olarak “bilişsel kapitalizm” kavramının argümanlarına ilerleyen bölümlerde yer verilecektir.

1.1.2. İşbölümünün Amacı Olarak Denetim

Marx, *Kapital*'de kapitalist denetim ilişkilerini mutlak artı değer ve nispi artı değer üretim süreçleri altında değerlendirmiştir. Bu nedenle artı değer kavramını içeren bu başlıklar manifaktür ve fabrikada gerçekleşen üretim süreçlerini kapsamıştır. Marx'ın çalışmasında gerçek boyunduruk aşamasına geçişi sağlayan nispi artı değer üretiminde elbirliğinin ardından, işbölümü, makineler ve otomasyon süreçleri ile karşılaşırız. Emek sürecindeki katı işbölümü, kapitalist üretim ilişkilerinin sonuçlarından biridir. İşin mümkün olan en küçük parçalarına ayrılarak üretim sürecinin her aşamasının bilimsel bir kesinlikle öngörülüp denetlenir hale getirilmesi, her ne kadar Taylor'un *Bilimsel Yönetim İlkeleri* adlı kitabı ile bilinse de, öncesinde Adam Smith ve Marx kapitalist işbölümü analizleri ile bu türden bir üretim tarzını incelemiştir.

Marx “kapitalist üretim sürecinin egemen karakteristik biçimi” (2007: 327) olarak tanımladığı manifaktürde gerçekleşen işbölümü incelemesinde üretim sürecinin bu egemen biçimi hakkında önemli tezler öne sürer. Birbirinden farklı uzmanlıkların ya da tek bir uzmanlık biçiminin “tek bir kapitalistin denetimi altında bir işyerinde toplanmaları” (2007: 327) olmak üzere iki yoldan ortaya çıkan manifaktür Marx'a göre, her iki durumda da üretimi küçük süreçlere parçalar “ve bunlardan her biri belli bir işçinin özel işi halinde billurlaşır” (2007: 328). Bu türden bir işbölümü manifaktür dışındaki birden çok parça işi tek başına yapan zanaatkârların işbölümünden bütünüyle farklıdır:

Manifaktür, bu belirli zanaatı çeşitli parça işlemlere bölüyor ve her biri belli bir emekçinin özel işi haline gelinceye kadar onları yalıtıyor ve birbirinden bağımsız hale getiriyor. Bu nedenle manifaktür, bir yandan bir üretim sürecine işbölümü getiriyor ve bu bölünmeyi daha da geliştiriyor öte yandan da eskiden

ayrı ayrı olan el zanaatlarını bir araya topluyor. Ama özel çıkış noktası ne olursa olsun, son biçimi, her zaman aynıdır, parçaları insan olan bir üretim mekanizmasıdır.

(Marx, 2007: 329)

Marx'ın manifaktür çözümlemesinde “üretim sürecinin ardışık çeşitli basamaklara ayrışması” (2007: 329) merkezi bir konumdur. Zanaatkâra kıyasla emeğinin üretken gücünü artırmış, iş akımında kesintileri ortadan kaldırmış, parça-işçinin işbölümü “manifaktürün ayırt edici ilkesi”dir (2007: 334). Bu ilkenin zorunlu sonuçlarından biri vasıfsız bir sınıf yaratarak işçiler arasında vasıflı-vasıfsız biçiminde bir ayrım başlatmasıdır (2007: 339-340). Emeğin giderek vasıfsızlaşması, ardından bütün becerisini devrettiği makinenin operatörü haline gelmesi Marx'ın manifaktür ve fabrika üzerine çalışmalarının önemli odaklardan biridir. Sermaye yalnızca üretim sürecinin değil -bu süreçten doğan- artı değer üretiminin de sürekliliğini, düzenliliğini, öngörülebilirliğini sağlamak için emek üzerinde bu türden bir vasıfsızlaştırıcı düzenlemeye ve katı bir denetime ihtiyaç duyar.

Harry Braverman, *Emek ve Tekelci Sermaye* adlı kitabında, bir taraftan “modern çalışmanın, bilimsel teknik devrimin ve otomasyonun sonucu olarak, daha yüksek eğitim ve öğrenim düzeyleriyle, genel olarak daha fazla zeka ve zihinsel çaba sarf edilmesini gerekli kıldığı” (2008: 37) vurgulanırken; diğer taraftan emek sürecinin “küçük işlemlerden oluşan alt bölümler halinde daha fazla parçalanmakta olduğu; bu küçük işlemlerin daha az vasıf ve eğitimi gerektirdiği” (2008: 38) yönünde bir yargının dile getirildiğini aktararak bu iki görüşün bağdaştırılabilir olmadığına vurgu yapar. Braverman, söz konusu saptamalarını, kurumsal dönüşümler, post-Fordizm, enformatikleşmiş paradigmlar gibi argümanların henüz ortaya atılmadığı bir dönemde yapmıştı. Buna karşın dikkat çektiği çelişkiler halen varlığını sürdürmektedir. Yirminci

yüzyıl boyunca “üretim süreçlerinde ortaya çıkmış olan değişimler”in (2008: 42) ve “çalışan nüfusun mesleki ve sınıai yapısındaki farklılaşmalar”ın (2008: 42) Marx’tan sonra çalışılmadığını öne süren Braverman, işçi sınıfının tarihsel mücadelesinin çalışma süresi, ücretler, sözleşme koşulları gibi unsurlarla sınırlı kalarak emek-süreci üzerindeki “denetimi kapitalist ellerden söküp alma arzusunu ve hevesini” (2008: 43) giderek kaybettiğini vurgular. Böylece emek-süreci ve bu süreçler üzerindeki denetim, sermaye tarafında *ex maxime momenti*⁶ bir mesele olarak algılanırken, işçi sınıfı hareketi için giderek daha fazla önemsiz bırakılmıştır: “Kapitalist açısından emek süreci üzerindeki denetimin işçinin ellerinden kendi ellerine geçmesi yaşamsal bir hal alır. Bu geçiş kendisini tarih içinde *üretim sürecinin* işçiden kapitaliste doğru *yavaş yavaş yabancılaşması* olarak ifade ederken; kapitalist açısından da kendisini *yönetim sorunu* olarak ifade eder” (2008: 81).

Çalışmasını emek-süreçleri üzerindeki denetim mekaniklerinin tarihsel seyri ve sonuçları üzerinde şekillendiren Braverman, yönetimin kökenleri üzerine araştırmasında, atölyelerin öncü biçimleri ile taşeronluk sistemlerinin “kapitalistin sanayi kapitalizmi içindeki yaşamsal yöneticilik işlevinin, emek süreci üzerindeki denetimi henüz üstlenmediği bir evreyi temsil” (2008: 86) ederken, bu evrenin “üretim düzensizliği, malzemelerin ulaşım sırasında zimmete geçirilerek kaybolması, imalatın yavaşlığı, tek biçimliliğin olmaması ve ürün kalitesindeki belirsizlik” (2008: 86-87), başka bir deyişle çeşitli denetim yöntemlerindeki aksamalar nedeniyle sorunlar yaşadığını vurgular. Braverman’ın bu değerlendirmesi sermayenin nispi artı-değer yaratma, böylece emek üzerinde gerçek boyunduruk kurma amacının bir sonucu olarak okunmalıdır. Nispi-artı değeri artırmak için “emek sürecinin yeniden örgütlenmesi yoluyla elde edebileceği insan emeği potansiyeli”nden (2008: 87) azami düzeyde

---

⁶ *ex maxime momenti* (Lat.): en önemli olan

yararlanmak isteyen sermaye, emek-gücünü bir çatı altında toplamak ve çeşitli disiplin mekanizmaları işletmek gibi yöntemlere başvurmuştur. Burası, modern sanayinin “hapishaneler, çalışma evleri ve yetimhaneler” (2008: 89) ilişkisine değinen ve fabrikalardaki cezalandırma ve disiplin sistemlerinin toplumda da yaygınlık kazandığını belirten Braverman’ın, Michel Foucault’nun çalışmaları ile kesiştiği bölgeye işaret edecektir.

Braverman, çalışması boyunca ana akımın kutsal kavramı olan “yönetim”in sermaye tarafından denetim sağlamanın bir aracı olarak kullanıldığını vurgularken, denetimin ise “yönetim teorisyenlerinin örtük ya da açık olarak kabul ettikleri gibi, tüm işletme yönetimi sistemlerinin merkezi kavramı” (2008: 90) olarak tanındığını söyler. Sanayi dönemindeki işbölümünün daha eski toplumlardaki işbölümünden niteliksel bir fark içerdiğini hatırlatır: “Kapitalizmden önceki hiçbir toplum, her bir üretken uzmanlık çalışmasını sınırlı işlemlerden oluşan altbölümlere sistemli biçimde parçalamış değildir” (2008: 93). Bu da, kapitalist işbölümünün kendisine has özelliklerini ortaya çıkarır: “Kapitalizmde, toplumsal işbölümü piyasa tarafından kaotik ve anarşik bir yolla uygulanırken, atölye içindeki işbölümü planlama ve denetim yoluyla dayatılır” (2008: 95). O halde emek gücü üzerindeki denetimin işçiden yöneticiye aktarılması kapitalizmin işlemesi için gerekli bir koşuldur ve Taylor’un yönetim ilkeleri bu amacın sonuçlarından biridir.

Hem Marx’ın emek süreci eleştirisini hem de kapitalist işbölümünün ardındaki yasaları iyi anlayan Braverman, bu türden bir üretim sürecinin somut sonuçlarını kapsamlı bir biçimde gözler önüne serer. Çalışmasında kapitalist üretim tarzında yaşanmakta olan gelişmelerin emek süreci üzerindeki denetim etrafında şekillendiğini sıklıkla vurgular. Taylor’un çalışması da bu bağlama tam olarak uyum sağlar: “Bilimsel yönetim denilen yöntem, bilimin yöntemlerini hızla büyüyen kapitalist

işletmelerin giderek karmaşıklaşan emek denetimi sorunlarına uygulamayı amaçlayan bir girişimdir” (2008: 106). Böylece Braverman, egemenlerin hep başvurduğu “yönetim” sözcüğünün tam olarak “denetim” ile eş anlamlı olduğunu açık bir biçimde göstermiştir. Aynı şekilde Taylor da “iş gerçekleştirmenin “en iyi yolu”nu bulmayı değil, yabancılaşmış emeğin, yani alınıp satılan emek gücünün nasıl en iyi biçimde denetleneceği özgün sorununa yanıt bulmayı hedeflemektedir” (2008: 109). Böylece Marx’ın işbölümü analizinin ardından Taylor ile birlikte ikinci bir momente rastlarız: denetime önceden görülmemiş bir boyut kazandırmak. F.W. Taylor, “*işçiye çalışmayı hangi kesin biçim altında yürütmesi gerektiğinin dayatılmasını, başarılı bir yönetim açısından mutlak bir zorunluluk olarak ele aldığı zaman, denetim kavramını tamamıyla yeni bir düzleme yükseltmiş oldu*” (Braverman, 2008: 109). Taylor, yönetimin bilimselleşmesi için sürecin parçalanmasının ötesinde “seyri içinde alınan kararların denetlenmesi” (2008: 122), bu nedenle parça işçinin “hangi” parça işi yaptığı kadar, söz konusu işi “nasıl” ve “ne kadar sürede” yaptığının da yönetim tarafından belirlenmesi gerektiğine inanıyordu. Kendisinin ve ardıllarının uygulamaya koyduğu ilkelerin sonucu olarak “emek süreci zanaattan, gelenekten ve işçilerin bilgisinden bağımsız” (2008: 127) kılınarak; sürece yönelik sahip olunan bilgide bir kutuplaşma yaratıldı; sürecin kavrayışı uygulamadan ayırarak “*emeğin kendisi de sermayenin bir parçası haline*” (2008: 130) geldi, bilgi üzerinde yaratılan bu tekel de “*emek sürecinin her bir adımını ve uygulanma tarzını denetlemek üzere*” (2008: 132) kullanıldı. Ne kadar karmaşık olursa olsun bir üretim bandına taşınarak en küçük parça işlemlere bölünen maddi üretim, tasarım, planlama, kaydetme, muhasebe bölümlerinde kâğıt üzerinde simüle edilerek, sürecin imgesinin sürecin kendisini denetlemesi sağlandı (2008: 136). Hem Marx, hem de Braverman için kapitalist işbölümünün sonucu olan boyunduruk ve denetim, emek gücü ile bir sözleşme ilişkisi içerisine girmiş olan

sermayenin yasalarına içkindir: “Kapitalizmin tarihi boyunca, kapitalist yönetim altında gelişir durur” (Braverman, 2008: 137).

Bilimsel yönetim ilkeleri ile Fordist üretim bandı genellikle birbirlerini oluşturup tamamlayan iki kavram olarak düşünülür. Taylorcu yönetimselliği tartışılır kılan bir başka unsur da, Fordizm’in artık terk edilmekte olduğuna yönelik giderek yaygınlaşan bir görüştür. Fordist üretim özetle standartlaştırılmış malların seri üretimi anlamına gelir ve bu süreçte başarılıdır. Fordizm, tasarım ve uygulamayı birbirinden ayırır. Mümkün olan en küçük parçalarına bölünerek standartlaştırılan üretim süreci emeği radikal bir biçimde vasıfsızlaştırır. Bu türden bir üretim tarzı, karşı kutupta emeğin fiyatlandırılması, çalışma süreleri, iş güvencesi ve sözleşmeler konusunda bir direniş odağı olarak emeğin kitlesel örgütlenmesi ile sendikalaşma süreçleri ile karşılaşır. Bunun yanında Fordizm, Refah Devletleri tasarımı ile de bir arada düşünülen bir modeldir: “Bu model kitle üretimi ve kitle tüketimi üzerine oturmak zorundaydı. Aynı özellikleri taşıyan türdeş malların çok sayıda üretilmesi ve bunların tüketilmesi sürecinin işleyebilmesi için hem fabrikada çalışan işçilerin hem de diğer sektörlerdeki çalışanların (genel olarak nüfusun büyük bir bölümünün) belli bir alım gücüne sahip olmasının gerektiği düşünülüyordu” (Geray, 2016: 46).

Bob Jessop, Fordizmin dört ayrı seviyesinin ayırt edilmesi gerektiğini söyler: “emek süreci, birikim rejimi ve onun düzenleme ve toplumsallaşma biçimleri” (1992: 1). İlk seviyesinde kendisine özgür bir kapitalist emek süreci tipi olan Fordizm, “uzun dönemli standartlaştırılmış malların yapımında yer alan teknik ve sosyal işbölümünün belirli bir konfigürasyonunu ifade eder” (Jessop, 1992: 2). Belirli bir konfigürasyondan doğan model ise “o zaman dek her bir ürünün bütünü üretilmesi yerine, çeşitli parça işlerin montaj hattı üzerinde farklı iş guruplarınca üretilmesini içermektedir” (Geray, 2016: 46). Buradan ortaya çıkan Fordist ‘kitlesel üretim’, montaj hattı teknikleri ile

süreci düzenleyen, genellikle kesintisiz, arz odaklı, uzun vadede ölçek ekonomisini güvenceye alma amacıyla, Taylorcu hatlar üzerinde organize edilmiş teknik işbölümüne dayanır. “Montaj hattı esas olarak ‘kitlese işçinin’ yarı-vasıflı emeğini sömürürken, diğer türdeki işçiler (zanaatkar veya vasıfsız el işçileri, ustabaşı, mühendisler, tasarımcılar vb.) farklı yerlerde istihdam edilir” (Jessop, 1992: 2). İkinci düzeyde bir birikim rejimi olarak Fordizm, kitlesele üretime ve kitlesele tüketime dayalı ‘faziletli’ bir büyüme döngüsü içerir. Birçok varsayımın Fordist rejimde sermaye döngüsünün büyük oranda ulusal sınırlarda kaldığını öne sürdüğünü hatırlatan Jessop, bu faziletli döngünün, sırasıyla ve biri diğerini besleyecek biçimde üretkenlikte, gelirlerde, talepte, kârlarda, yatırım ve tekniklerde böylece yine üretkenlikte artışa sebep olacağı varsayımı üzerine kurulduğunu belirtir (1992: 2-3). Üçüncül olarak Fordizm ekonomik düzenlemenin sosyal biçimi, yani normların, kurumların, örgütsel biçimlerin, sosyal ağların ve davranış şablonlarının birliği olarak da incelenebilir. Son olarak, kurumsal bütünleşme ve sosyal uyum modeli kurarak bir toplumsallaşma modu olan Fordizm, toplumsal ilişkileri kitlesele bir ‘ücret toplumuna’ doğru taşır (Aglietta ve Brender’den aktaran Jessop, 1992: 6-7).

Bu bağlamda Bob Jessop Fordizm hakkındaki kavramsal yaklaşıma dair önemli eleştiriler getirir. Jessop’a göre ilk olarak Fordizm doğduğu bölge olan Kuzey Amerika ve Avrupa’da bile oldukça sınırlı bir şekilde yayılmıştı. Aslında imalatın çıktısının sadece küçük bir kısmı üretilmiş ve emek gücünün yalnızca küçük bir kısmı Fordist imalatta kullanılmıştı (1992: 12). Buradaki eleştirilerin Fordizmin altın yılları için dahi geçerli olduğunu vurgulayan Jessop, bu durumun montaj hattının teknik limitleri, talebi ve bileşimi değişken olan yüksek hacimli mallar gibi sebeplerden dolayı “Fordizmin potansiyelinin belirli sektörlerin ağırlığına ve ürünlerinin doğasına bağlı olduğu anlamına” (1992: 12) geldiği görüşündedir. Bu bağlamda Jessop, ‘bir birikim rejimi olarak Fordist döngünün’ tarihte gerçekten uygulandığını sorgulamak gerektiği

kanısındadır. “Bu terimlerle, Fordizmin esas olarak Fordist sanayi bölgeleri biçiminde yerel ya da bölgesel ölçekte ya da Fordist sermaye döngüleri biçiminde pan-bölgesel ya da uluslar üstü ölçekte gerçekleştiğini iddia etmek daha iyi olabilir” (1992: 15-16). Fordizm ile uyumlu düzenleme biçimleri de geniş bir çeşitlilik içerir. Bunu yanında refah devleti modelleri ve Fordizm ile ilgili yönetim yaklaşımları dünyanın pek çok bölgesinde farklı biçimler almış ve kimilerinde etkisiz biçimde uygulanmıştır. Böylece ortak bir toplumsallaşma tarzından bahsedemeyiz, “dahası, Fordist yayılmanın başlangıç noktaları farklı olduğundan ve sosyo-politik ve kurumsal yapıların toplumlar arasında aktarılması kolay olmadığından, birbirinden oldukça farklı ‘ulusal Fordizmler’ bulabiliriz” (1992: 19). Tüm bu nedenlerden dolayı Jessop, Fordizmi “ücretlerin verimlilik artışına ve enflasyona endekslendiği, devletin talebi yönetmede kilit bir role sahip olduğu ve devlet politikalarının kitle tüketim normlarının genelleştirilmesine yardımcı olduğu bir ücret ilişkisi” (1992: 20) içeren, merkezi bir düzenleme biçimi olarak tanımlanması gerektiği görüşündedir.

İşbölümü, üretim bandı ve boyunduruk aşamalarını içeren bu tartışma sermaye ve emek gücü arasındaki alışveriş ilişkisinin ardından, kapitalizmin kendisine özgü diğer karakteristiğini, Marx’ın deyişiyle sermayenin emek gücü üzerindeki kumanda gücü sayesinde parçaları insan olan bir makine yaratan niteliğini açığa çıkarır. Emek gücünü artı değere dönüştürme peşindeki sermaye için, bu makinenin mümkün olan en verimli düzeyde işlemesi yaşamsal bir koşul halini alırken emek gücü de sermayenin bir parçasına dönüşür. Bu dönüşümle emeğin hangi işi nasıl ve ne kadar sürede yaptığının kesin tanımlarla belirlenmesi amaçlanır. Biçimsel ve gerçek boyunduruk ya da bilimsel yönetim gibi kavramsal yaklaşımlar bütünsel bir denetim meselesi etrafında şekillenir. Bunun yanında eleştirel ekonomi politik kapitalizmin denetim ihtiyacının yalnızca fabrika, atölyeler ve üretim bantları ile sınırlı kalmadığının başından beri farkındadır. Burada kapitalizmin doğuşunun ardından inşa edilen genel toplumsal

düzenin işleyişi de önemli bir konu olarak karşımıza çıkar. Bu noktada Michel Foucault'nun biyo iktidar kavramı etrafında şekillenen tarihsel araştırması kapitalizm ve denetim ilişkileri bağlamında tamamlayıcı bir özelliğe sahiptir.

1.2. Disiplin Toplularında Denetim

Kapitalizmin, tarihsel süreci içerisinde oluşturup uygulamaya soktuğu denetim mekaniklerinin bir soruşturmasına giriştiğimizde Marx'ın ve Braverman'ın yanında Michel Foucault'nun özgün çalışmasında birçok bakımdan tamamlayıcı bir katkısı ile karşılaşırız. Foucault'nun çalışmalarını kronolojik olarak incelediğimizde, iktidar nosyonu üzerinde ısrarlı bir biçimde durduğunu görürüz. Burada Foucault'nun iktidar ifadesi ile kastı oldukça geniş kapsamlıdır. Bunun yanında düşünür, amacının iktidar fenomenleri üzerine bir analizini yapmak değil, insanların “özneye dönüştürülme kiplerinin bir tarihini” (2011: 58) oluşturmak olduğunu belirtir. Göreceğimiz gibi Foucault'nun analizinde iktidar ilişkileri ile öznellik üretimi arasındaki analitik bağlantılarda denetim süreçlerinin özel bir önemi vardır. Söz konusu iktidar ilişkilerini geniş bir tarihsel ve toplumsal bağlama yerleştiren Foucault, çalışmalarının ileri bir dönemde iktidar nosyonuna dair bir kavramsallaştırma girişiminde bulunmuştur. Bu nedenle bu çalışmada, öncelikli olarak düşünürün bu kavramsal yaklaşımını ele alacak, ardından hem düşünürün disiplin toplumları biçiminde tanımladığı biçimlendirmenin içerdiği denetim mekanikleri, hem de daha genel olarak kapitalizmin deneyimlediği dönüşümler bağlamında gerçekleşen yeni denetim süreçleri, söz konusu kavramlar da devreye sokularak çözümlenmeye çalışılacaktır.

1.2.1. Anatomo Politika ve Biyo Politika

Michel Foucault, “iktidar” sözcüğü ile devlet içi kurumlardan söz etmek istemediğini belirtir. Bunun yanında “şiddetin tersine, kural biçimini taşıyan bir

uyruklaşma kipi” (2010; 71), ya da belirli öge ve grupları diğer gruplar üzerinde uygulamaya soktuğu “toplumsal bünyenin içinden geçen bir egemenlik sistemi” de (2010: 71) Foucault'nun iktidar tanımından ziyade bu tanımın nihai sonucu olacaktır. Bu noktada iktidar kavramı ile kast edilen konusunda sözü Foucault'ya bırakmak gerekir:

Bana göre iktidardan ilk önce uygulandıkları alana içkin olanı ve kendi örgütlenmelerini kuran güç ilişkileri çokluğunu anlamak gerekir; yani, mücadeleler ve karşı karşıya gelmeler yoluyla bu ilişkileri dönüştüren güçlendiren, tersine çeviren hareketi anlamak; bu güç ilişkilerinin, bir zincir ya da sistem, ya da tersine onları birbirinden tecrit eden farklılıklar ve karşıtlıklar oluşturacak biçimde birbirlerinde buldukları dayanakları anlamak; ve nihayet genel çizgisi ya da kurumsal saydamlaşması devlet aygıtlarında, yasanın formüle edilmesinde ve toplumsal hegemonyada gelişen stratejileri –söz konusu güç ilişkileri bu stratejilerin içinde etkili olurlar– anlamak.

(Foucault, 2010: 71-72)

Foucault, “karmaşık bir stratejik durum” (2010: 72), olan iktidarı belli kurumlar ve yapılar biçiminde anlamaz. Ancak bu durum, kurumlar ve yapıların iktidar ilişkilerinden muaf olduğu anlamına da gelmez. Kurumlar, yapılar ya da ekonomi, bilim, tıp gibi başka türden ilişkiler ve disiplinlere içkindir. Foucault, iktidar kavramını üst bir merciden gelen kural ve yasaklar biçiminde işleyen bir mekanizma olarak anlamaz; doğrudan üretici konumundaki “iktidar aşağıdan gelir” (2010: 73). Böylece iktidar toplum ve beden üzerinde, ancak toplum ve bedene içkin bir biçimde, üretim, yeniden-üretim ve direnme noktaları uyarınca işleyen bir bağıntı, bir ilişkisellik biçimi olarak karşımıza çıkar. Foucault'nun çalışmasında bu karmaşık, çok yönlü, her yerden

üretilen, çoğul güç ilişkilerini “biyo iktidar” biçiminde yeniden adlandırmasının sebebi de budur.

Toplumun üyelerinin ya da düşmanların ölümüne karar verme veya yaşamasına izin verme hakkına sahip olan hükümlan tipi iktidarın batı toplumlarında on yedinci yüzyıldan itibaren yerini “yaşam üzerinde olumlu biçimde etki gösteren, yaşamı yönetmeyi, yükseltmeyi, çoğaltmayı ve bu yaşam üzerinde kesin denetimler ve bütüncül düzenlemeler yapmayı iş edinen” (2010: 101) bir iktidara bıraktığını belirten Foucault, daha sonra beden üzerinde detaylı denetimler uygulayarak işleyen mekanizmaların iktidarın iki kutbundan biri olduğunu iddia edecektir. Monarşinin temel niteliği olan hükümlan tipi iktidarın sahip olduğu büyük güç “yaşam ve ölüm üzerindeki haktı” (2010: 99). Bu hakkın Roma'da çocuklarına can veren babanın bu canı geri alma hakkı olan *patria potestastan* türetildiğini belirten Foucault, hükümlanın bu gücünün koşulsuz olmadığını, koşulun ise “hükümlanın korunması ve kendi yaşamının devamı” (2010: 100) ile kurulduğunu belirtir. Böylece hükümlan, kendi yaşamına karşı olası bir tehdit durumunda, düşmanına savaş açma ya da nüfusu altındakilerin canına kıyma hakkını elinde tutar. Burada Foucault, yaşam ve ölüm üzerindeki simetrik olmayan yaklaşıma dikkat çeker: “Hükümdar: Yaşatma hakkını ancak öldürme hakkını devreye sokarak ya da sokmayarak kullanır” (2010: 100).

Buna karşın Foucault, Batı toplumlarında iktidar mekanizmalarında tarihsel bir dönüşüme işaret eder. El koyma, biçiminde işleyen iktidar, yok ederek ya da varlığına müsaade ederek tasarrufta bulunduğu bu güçler üzerinde “kışkırtma, güçlendirme, denetleme, gözetleme, çoğaltma ve düzenleme” (2010: 100) işlevlerini devreye sokarak “bu güçleri, silmek, eğmek ya da yok etmek yerine güçlendirmeye ve düzenlemeye yönelik bir iktidara dönüşür” (2010: 100). Böylece yaşam havaya

fırlatılan kuşlar gibi, serbest bırakılmak yerine denetleyici bir iktidar dispozitifinin⁷, başka bir deyişle kurumlar, söylemler, biçimler, yasalar, kararlar arasındaki iktidar ilişkileri ağının nesnesi olur. Ayrıca bu durum iktidarın ölüm hakkını ortadan kaldırmak yerine söz konusu denetleyici iktidarın tamamlayıcı bir ögesi haline dönüştüğü için savaşlar yalnızca hükümdarın bekası adına değil “herkesin var olması adına yapılır” (2010: 101). Olası bir tehdit bir kişiye değil tüm topluma yönelmişken, idam gibi cezalar ise suçun büyüklüğü değil suçun ne derece toplum normlarına uyum sağlayabileceği ölçü olarak gözetilerek uygulanır.

İşlevsel yönünü öldürme hakkı üzerinde kuran iktidardan “etkisini yaşam üzerinde ve yaşam sürdükçe” (2010: 102) kuran bir iktidara doğru gerçekleşen dönüşümün Batı toplumlarına on yedinci yüzyıldan itibaren gelişmeye başladığını belirten Foucault, yeni dispozitiflerin iki ayrı biçimi olduğunu vurgular. Bu iki biçim biyo iktidarı oluşturan iki kutup biçiminde çalışacaktır. “Bedenin terbiyesi yeteneklerinin artırılması, güçlerinin ortaya çıkarılması, yararlılığıyla itaatkârlığının koşut gelişmesi, etkili ve ekonomik denetim sistemleriyle bütünleşmesi”ni (2010: 102) sağlayan kutup ilk oluşandır ve Foucault buna “insan bedeninin anatomo politikası” (2010: 102) adını verir. İkincisi daha geç, yani on sekizinci yüzyıl ortalarında oluşmuş; “biyolojik süreçlerin dayanağını oluşturan bedeni merkez almıştır: bollaşma, doğum ve ölüm oranları, sağlık düzeyi, yaşam süresi ve bunları etkileyebilecek tüm koşullar önem kazanmıştır” (2010: 102-103). Foucault, düzenleyici denetim yoluyla gerçekleşen bu kutba nüfusun biyo politikası der. Biyo politikanın da nesnesi bedendir, bir tür olan bedenin canlılığının etkisi altındaki biyolojik süreçler biyo politik kutbun alanıdır. Anatomo politika ve biyo politika “birer karşı sav değildirler; daha çok bir ara

---

⁷ Foucault “dispozitif” kavramını, “söylemler, kurumlar, mimari biçimler, düzenleyici kararlar, yasalar, idari önlemler, bilimsel sözceler, felsefi, ahlaki ve hayırseverce önermelerden” (2005: 119) oluşan unsurlar arasındaki ilişkiler ağı ve bu ağın niteliği olarak tanımlar.

bağlantı kümesinin birbirine bağladığı iki gelişim kutbu oluştururlar” (Foucault, 2010: 102). Anato politik beden performansına yönelerek bireyselleştirici boyutu oluştururken, biyo politik olan yaşamın süreçlerine odaklanıp özgülleştirici kutbu kurar. Foucault klasik çağ adını verdiği on yedinci yüzyılın ortalarından on dokuzuncu yüzyıl sonlarına kadar süren tarihsel aralıkta, disiplin kurumları ile beden denetimini; siyasi pratikler ve iktisadi etkinliklerle de nüfusun denetimini sağlayan tekniklerin hızla geliştiğini söyler. Bir tarafta beden disiplinleri, beden terbiyesi, yönetimi ile diğer tarafta “demografi, kaynaklarla nüfus arasındaki orantıya ilişkin tahminler” (2010: 103) kamu sağlığı, göç, konut sorunları ile ilgilenen bu iki kutuplu egemenlik biçimi Foucault’nun terminolojisinde biyo iktidar adını alır.

Foucault’nun biyo iktidar üzerine ortaya koyduğu tarihsel analizi ile kapitalizmin doğuşu ve batı toplumlarında kurduğu egemenlik arasındaki yakın ilişkiye dikkat etmek gerekir. Düşünürün de vurguladığı gibi, “biyo iktidarın kapitalizmin gelişmesinin vazgeçilmez bir ögesi olduğu kuşku götürmez; çünkü kapitalizm bedenlerin denetimli bir biçimde üretim aygıtına sokulması ve nüfus olaylarının ekonomik süreçlere göre ayarlanmasıyla güvence altına alınmıştır” (2010: 103). Biyo iktidar kapitalizmin asli iktidar dispozitifidir. Emek akımlarını özgür işçinin bedeninden anato politik ve biyo politik tekniklerle deşifre eder. Foucault, kışla okul atölye fabrika gibi disiplin kurumlarını” bedenlerin yönetimi ve yaşamların hesapçı bir biçimde işletilmesi” (2010: 103) amacını taşıyan anato politik iktidarın etkinlik alanında çözümler. Marx’ın atölye ve fabrikalarda gerçekleşen nispi ve mutlak artı değer üretim süreçlerindeki boyunduruk aşamaları da mekânın asimetric gözetleme, kayıt ve denetim süreçlerine denk düşen hiyerarşik örgütlenmesi ile işçi bedeninin anatomilerine uygulanan tekniklere dikkat çekiyordu. Bunun yanında Braverman da Taylorcu yönetimsellik ilkelerinin temel meselesinin yararlılığı ve itaatkarlığını en yüksek seviyeye çıkarma gayretindeki işçinin bedeni olduğunu göstermiştir.

Kapitalizm, hem işleyebilmek hem de belli konularda kendisini güvence altında tutabilmek için “bedenlerin denetimli bir biçimde üretim aygıtına sokulması ve nüfus olaylarının ekonomik süreçlere göre” (2010: 103) ayarlanmasına ihtiyaç duyar. Bunların yanında Foucault, iki kutbuyla birlikte uygulamaya sokulan biyo iktidar tekniklerinin bir yandan “iktisadi süreçler, bunların akışı, onların içinde yer alan ve destek olan güçler düzeyinde” (2010: 104) çalışırken, diğer yandan bu kuvvetlerin aynı zamanda “egemenlik ilişkileri ve hegemonya etkileri sağlayarak birer ayırım ve toplumsal hiyerarşi etkeni olarak” (2010: 104) işlev gördüklerini söyler. Biyo iktidar teknikleri, toplumların anatomik ve biyolojik süreçlerinin, kârın diferansiyel paylaşımı ile sermaye birikim süreçlerine uyumlu, koşullu, eşgüdümlü kılınması için işletilmiştir. Böylece kapitalizm, bedenleri yatırım, değerlendirme ve güçlerin dağılımı için bir nesne olarak tanımlamıştır.

1.2.2. Disiplin Toplamları'nın Biyo İktidarı: Hapishane ve Fabrika

Michel Foucault, biyo iktidarın Batı toplumlarında on altıncı ve yirminci yüzyıllar arasında insanları kapattığını bulgular. Bu kapatma, monarşik iktidarların zindan imgesinden çok farklı bir biçimde ve işleyiş modelinde gerçekleşir. Kapatılanlar, toplumun huzurunu bozduğu öne sürülen suçlular, bulaşıcı hastalık taşıyanlar veya normların dışına çıkmış akıl hastaları ile sınırlı kalmamıştır. 1656 kararnamesi ile Paris'te kurulan ve Parisli fakirlere tahsis edildiği ilan edilen Genel Hastane tıbbi bir kurum değil, “yargılayan ve infaz eden bir cins yönetsel bütündür” (2015: 91). Buradaki Parisli fakirler ifadesi cins, köken, yaş ya da sağlık düzeyi gözetmeden oldukça kapsayıcı bir biçimde tanımlanmıştır. Foucault'nun “monarşik ve burjuva bir düzenin bir yürütme makamı” (2015: 92) olarak tanımladığı “genel hastane”, yeni kararnamelerle kısa sürede Fransa'nın bütün şehirlerinde açılır. Kapatmanın kökenleri Almanya'da ıslahhanelerle 1620'lere, İngiltere'de ise daha

eskilere 1570'lere kadar gider (2015: 97). İngiltere'de statüsü yasalarla belirlenmiş atölyeler (*workhouse*) hızla yaygınlaşırken, hastane ve ıslahhane kurmak için özel girişimlere izin verilir. Sulh yargıçlarına “tezgâh, atölye, manifaktür kurma zorunluluğu; buralara kimlerin gönderileceğine karar verme hakkı” (2015: 98) verilir. Yoksulluk ve sefalet, takdiri ilahi olarak değil, devletin işleyişine engel olan sorunlar olarak tanımlanırken çeşitli kararnamelerle yoksulların, evsizlerin dilencilerin ve aylakların belirli yerlerde toplanmasına karar verilir (2015: 107). Bu uygulamalar ilerleyen yüzyıl boyunca Kıta Avrupası'nda yaygınlaşacaktır.

Foucault, kapatılmanın aynı anda hem iyilik hem de ceza olarak uygulandığını belirtir (2015: 107). Her şeyden önce kapatma, bir asayiş işi olarak uygulanır: “Kelimeye klasik dönemde verilen çok kesin anlam içinde asayiş, yani çalışmayı, o olmadan yaşaması mümkün olmayan herkes için mümkün ve gerekli kılan önlemlerin bütünü” (2015: 111). İşsizler ve dilenciler zorla çalıştırılır veya sınır dışı edilir. Aylaklar ve makul ücretler karşılığında çalışmak istemeyenlerin sıkı takibe alınması için emir ve talimatlar yayınlanır (2015: 116). Burada kurumsallaşan kapatma, monarşinin zindan veya kapatılan cüzzamlı imgesinden kesin bir şekilde farklıdır. Yönetmeliklerle belirtildiği gibi “kapatılanlar çalışmak zorundadırlar. Emeklerinin tam değeri hesaplanmakta ve bunun dörtte biri onlara verilmektedir” (2015: 117). Cezaevleri ve ıslahevleri dokuma, rendeleme, un öğütme gibi alanlarda uzmanlaşır. Böylece kapatma kurumlarının bir taraftan istihdama müdahil olma, diğer taraftan ücretleri dengeleme amaçlarını uygulamaya sokan sıkı bir ekonomi politik boyutu olduğunu vurgulamak gerekir. Foucault, bu amacın başarıya ulaştığını düşünmemektedir (2015: 121). Sefiller, çalışma evlerine kapatılıp zorla çalıştırılırken “komşu bölgelerde veya eş sektörlerde işsizliğe neden olunmaktadır” (2015: 121). Ücretler ve fiyatlar üzerindeki etki ise yapaydır.

Kapatmanın iktisadi uzama müdahalede bulunma, bir tür düzenleyici ve gerektiğinde katalizör işlevi oluşturmadaki işlevsel amaçlarındaki bu başarısızlığına karşın, ahlaki boyut için aynı şeyi söyleyemeyiz. Aylaklar, dilenciler, deliler, suçlular kapatıldıkları kurumlarda çalıştırılarak topluma kazandırılmalıdır: “çalışma bütün sefalet biçimlerinin ilacı, genel çözümü olarak algılanmaktadır” (2015: 122). Kapatılma ile birlikte yaygınlaştırılan ve çalışmaya yüklenen bu etik anlam Foucault'nun önemli keşiflerinden biridir. Weber'in protestan etiği ve kapitalizmin işleyiş mekanizmaları arasında kurduğu önemli bağlantı ve Nietzsche'nin çileci idealler üzerine yaptığı soykütük araştırması ile bir arada okunabilecek bir konu içerir. Bu nedenle kapatma ile birlikte üretilen ahlaki normlar, bu çalışmanın özdenetim ile ilgili bölümlerinde incelenecektir.

Michel Foucault, kapitalist toplumu üretim ilişkilerinin basit bir yansıması olarak görmüyordu. Bu nedenle sanayi devrimi ile ortaya çıkan genel düzeni “disiplin toplumlari” olarak ele aldı. Hastane ve hapishanelerin toplum sağlığını ve güvenliğini korumaktan ziyade birer kapatma kurumu olarak işlediğini gösteren Foucault, buradaki mimari inşanın ve işlemsel mekaniğin okul, kışla ve fabrikalarda da yinelendiğini iddia eder. Bu büyük kapatılmanın amacı Foucault'nun iktidarın nesnesi ve hedefi olarak tanımladığı (2000: 208) bedenini itaat etmesini sağlamaktır: “İktidarın bireysel olarak bedeni hedef aldığı, gözetlemeye, kaydetmeye ve sınamaya dayanan yeni disiplin mekanizmaları ve teknikleri toplumsal alanda yayılmıştır” (Koyuncu, 2016: 39). Başka bir deyişle kapatmanın amacı yalnızca aylaklığı göz önünden kaldırmak, toplumu çalıştırarak yoksulluğu bitirmek ve çalışmayı ahlaki bir edim olarak yaygınlaştırmakla sınırlı kalmamıştır. Bedenin başka toplumlarda ve eski çağlarda da çeşitli zorlamalar ve yasaklarla karşı karşıya kaldığını biliyoruz, ancak klasik çağ, beden üzerinde Foucault'nun “disiplinler” adını verdiği yeni tür teknikler ve yeni bir yaklaşım geliştirmiştir. Foucault bu tekniklere sırasıyla “denetim ölçeği”, “denetim nesnesi” ve

“tarz” adını verir. Bedeni bir bütün olarak ele almak yerine “onu ayrıntıda işlemek, onun üzerinde ince bir baskı uygulamak, bizzat mekanik düzeyindeki -hareketler, jestler, tavırlar, hızlılık- zapt etmeleri sağlamak söz konusudur” (2000: 209) böylece iktidar beden üzerinde bölünerek işler. Foucault bu tekniğe denetim ölçeği adını vermiştir. Denetim nesnesi ile, güçlere ve uygulamalara yönelerek “hareketlerin ekonomisi, etkinliği, bunların iç örgütlenmesi” (2000: 209) sağlanır. Tarzla birlikte ise süreçler gözetilmekte “mekânı, hareketleri çok yakından çerçeveleyen bir şifreleme” (2000: 210) uygulanmaktadır. Disiplinlerin, kölecilikten farklı olarak bedeni bir mülkiyete dahil etmeyerek işlemesi aynı zamanda kapitalizmin en temel özelliklerinden birinin yeniden uygulamaya sokulması anlamına gelecektir. Tıpkı Marx'ın vurguladığı gibi satın alınan şeyin işçinin bedeni değil de emek gücü olması gibi, anatomo politik iktidar da bedeni bir mülkiyet ilişkisine sokmadan denetim altında tutacaktır. Foucault bu noktada “bir insan bedeni sanatının doğduğu” (2000: 210) ana işaret eder. Biri diğerini pekiştirecek şekilde yararlı hale gelmek ve itaatkâr olmak şeklinde gelişen, duruşu, davranışı, hareketi, süreyi, eklemleri otomat imgesindeki gibi detaylı bir kinetizme tabi kılarak, bedeni tam bir iktidar mekanizmasının içine atan “aynı zamanda bir “iktidar mekaniği” de olan bir “siyasal anatomi” doğmaktadır” (2000: 211). Disiplin, der Foucault “tek kelimeyle: beden iktidarını çözmektedir” (2000: 211).

Bu anatomo politikanın çeşitli mekanizmaları ve teknikleri, iktidarın toplumu oluşturan bütün tekil bireyleri son derece ayrıntılı bir biçimde kuşatmasını, “hayatın ve beden en küçük parçalarının bile denetim altına” (Foucault, 2000: 214) alınmasını sağlar. Foucault bu amaca ulaşmak için uygulanan çeşitli teknikleri sıralar. İlki “kapalı bir alanın özelleştirilmesi” (2000: 215) biçiminde tanımladığı, tüm kurumlar için şart koşmaya başlanan bir kapatma biçimidir. Suçlular ve hastalar çalışan toplumu korumak adına kapatılır, ancak bu, toplumun geri kalanının serbest bırakıldığı

anlamına gelmez. Okullar giderek daha fazla manastır modelini benimseyerek yatılılık yaygınlaştırılır. Yeni kararnamelemler ile kışlalar geçmişte olduğundan daha katı bir kapalı tutma aygıtı olarak işler. Dağınık atölyelerden, türdeş ve sınırları belirlenmiş manifaktür alanlarına geçilir. Foucault gözlemlenen değişimin “yeni bir denetim tarzı” (2000: 216) olduğunu vurgular. Böylece “üretim güçlerinin yoğunlaşması” (2000: 217) emek gücü ve üretim araçları üzerinde egemenlik kurulması sağlanır. Şüphesiz bu türden bir sınır-duvar örme tek başına “ne sabit, ne vazgeçilmez, ne de yeterlidir” (2000: 217). İçeride en ince ayrıntısına kadar, analitik olarak örgütlenmiş bir mekânla karşılaşırız: “her kişiye kendi yeri, her yere bir kişi” (2000: 217). Mekânın analitik örgütlenmesi ile kimin nerede ve nasıl bulunacağını belirleyerek gözetim altında tutmak mümkündür. Bunun yanında mimari düzenlemeler ile mekanlar da yalnızca çerçeveleyerek gözetim altında tutma değil, aynı zamanda yararlı bir mekân olarak tanımlanır. Bir kurumun gözetimi diğer kurumların yürütmekle mükellef olduğu denetimlerle dayanışma içindedir.

Foucault, bireyselleştirici çerçevelemenin fabrikalarda karmaşık hale geldiğini belirtir (2000: 219). İşçilerin hem yerleri kesin olarak tayin edilip, hem de tecrit edilirlerken aynı zamanda üretim araçları ile eklemlenmeleri gerekir: “bedenlerin dağılımı, üretim aygıtının mekânsal düzenlenişlerini ve çeşitli faaliyet biçimlerini ‘postalar’ halindeki dağılım içinde birbirine bağlamak gerekmektedir” (2000: 219-220). Bu türden düzenlemeler sayesinde “hem genel hem bireysel gözetim yapmak mümkündür” (2000: 220). İşçilerin her birini, becerilerine, işe gösterdikleri özene, hızlarına göre karşılaştırmak mümkündür. Bölümlere ayrılmış, üretim sürecine eklemlenmiş bedenin her bir değişkenini gözetlemek ve düzenlemek mümkündür: “Böylece tekil bedenler dizisinin içinden tamamen okunabilir şekilde olmak üzere cimbızla çekilen emek gücü, bireysel birimler halinde çözümlenebilmektedir” (2000:

220-221). Foucault bu çözümlemeye “emek gücünün bireyselleştirici bölünmesi”nin (2000: 221) de eklendiğini vurgular.

Bu noktada Foucault'nun analizi ile Marx'ın işbölümü üzerine çalışması arasında belirgin paralellikler kurabileceğimiz bir uyum olduğunu görebiliriz. En küçük birime indirgenmiş parça-işin “her biri belli bir işçinin özel işi” (Marx, 2007: 328) halinde billurlaşması ile her bir işçiyi birer hücre biçiminde konumlandırıp örgütleyerek “karmaşık, yararsız veya tehlikeli kalabalıkları düzenli çokluklar haline dönüştüren ‘canlı tablolar’ın” (Foucault, 2000: 224) oluşturulması aynı iktidar mikrofiziğinin faaliyetinin sonucudur. Nitekim Foucault, Marx'ın işbölümü üzerine çalışmasından, işbirliğinden doğan birleşik işgünü ile askeri taktikler arasında kurduğu ilişkiyi disiplin düzleminde yeniden gündeme getirerek yararlanır (Foucault, 2000: 245). Bunun yanında parça işlemin “otomatik ve özel aracı haline getirdiği” (2007: 330) beden, Marx'ın da kapitalist üretim sürecinde dikkat çektiği konulardan biri olmuştur: “İşbölümünün, toplumun yalnız ekonomik değil, diğer alanlarını da nasıl sardığını ve her yerde insanı uzmanlaştırma ve türlere ayırma sisteminin temellerini nasıl attığını ve Adam Smith'in ustası A.Ferguson'a ‘Köle bir ulus yaratıyoruz özgür vatandaş kalmıyor’ diye feryat ettiren, insandaki tek bir yetinin diğerleri aleyhine nasıl geliştiğini (2007: 343) gösteren Marx'ın “kapitalist toplum için her şeyden daha önemli olan biyo politikaydı, biyolojik olan, somatik olan bedensel olandı” (Foucault, 2016: 128) şeklindeki yargıya katılacağını öngörmek zor değildir.

Bununla birlikte Foucault da tıpkı Marx gibi emek süreçlerinde zaman kullanımını üzerinde durmuştur. Disiplin teknikleri manastır cemaatlerinin katı zaman kullanımını devralır. Bu nedenle endüstriyel dönemlerin manifaktürleri ve fabrikaları öncelikle “dinsel bir edaya” (2000: 226) ve tarikat yöntemlerine sahip olmuştur. Zaman, dakika ve saniye cinsinden, ritmik düzenli parçalı biçimiyle uygulanırken, bu

zamanın niteliği kesintisiz denetimlerle “bütünsel olarak yararlı” (2000: 229) kılmak adına artırılır. Zamanın yönetimi yalnızca mesai saatlerindeki dakiklik biçiminde gerçekleşmez. Beden zamanın bir parametre olarak kullanıldığı emirlere uyarlanır. Böylece ortaya bir program çıkar. Bu program “eylemin kendisinin yoğunlaşmasını sağlamaktadır; onun akışını ve safhalarını içeriden denetlemektedir” (2000: 229). Eylemi unsurlarına bölen kronometrik zaman harekete “bir yön, bir genişlik, bir süre tahsis” (2000: 229) ederek bedene biyo iktidarın incelikli denetimlerinin nüfuz etmesini sağlar.

Foucault, birer biyo iktidar teknolojisi biçiminde işleyen disiplin kurumlarının analizini yaparken kapatmanın vazgeçilmez olmadığını vurguluyordu. Nitekim Deleuze, disiplin toplumlarının terk edilmekte olduğunu ilk söyleyenlerden birinin Foucault olduğunu vurgular (2013: 184). Gerçekten de ilerleyen çalışmalarında Foucault'nun neoliberalizme odaklanarak biyo politikayı bu türden bir bağlamda ele aldığını görürüz. Ona göre bir yönetimsellik yaklaşımı olan ve esas ilkelerini “politik iktidarın genel icrasının piyasa ekonomisinin ilkelerine nasıl adapte edileceği” (2015: 111) sorusu üzerinden kuran neoliberalizmin nesnesi yalnızca ekonomik ya da politik uzam değil tüm toplumdur. Foucault'nun öznelik üretim süreçlerindeki bu paradigmatic dönüşüm hakkındaki çalışmaları daha ayrıntılı olarak neoliberalizm ile ilgili bölümlerde incelenmiştir.

1.3. Denetimin İkinci Kutbu: Özdenetim

Kapitalist makine, denetime kendisinden önceki ekonomi politik sistemlerden daha fazla ihtiyaç duyar. Bunun temel sebepleri arasında, daha fazla ve daha hızlı büyümek zorunda olan sermayenin, kitlesel üretim, dağıtım, tüketim hatlarını seferber etme, ortaya çıkardığı hayli çelişkili ve çatışmacı dinamikleri meşrulaştırma, rekabet ve kârlılık ilkelerine dayalı bir meslek hayatı ile kurgulanmış ihtiyaçlardan oluşan bir

tüketim ideolojisi ussallaştırma olarak sıralanabilecek gereksinimler ön plana çıkar. Bu noktada denetim mekanizmalarının emir, telkin kurallarının yanında katılım, onay, rıza ile işleyen boyutuna da dikkat çekmek gerekir. Böylelikle süreç, biri kurumlar tarafından talep edilen ve yönetimsellik olarak adlandırılan, diğeri ise genelleşmiş bir ifade ile özdenetim diyebileceğimiz çift yönlü bir görünüme kavuşur.

Özdenetimi, ahlaki değerler, psişik güdülenmeler, öznellik üretimleri gibi belirleyenlerin devreye girdiği, edilgen bir boyun eğişten ziyade, gönüllü katılımı işleyen, ideolojik, paradigmatik ve oldukça karmaşık bir oluş süreci biçiminde tanımlayabiliriz. Max Weber (1997) bu kutba “kapitalist ruh” adını verir, Vincent de Gaulejac (2013) “işletme hastalığı” teşhisi koyar, Deleuze ve Guattari (1988) “toplumsal tabi kılma” ve “makinesel kölelik” kavramlarına yönelir.

1.3.1. “Kapitalist Ruh”un Tarihsel Kökenleri

Çağdaş kapitalizm, kökenlerini on altıncı yüzyıl Avrupa'sında bulur. Amerika Kıtası'nın keşfinin ardından ticaretin genişlemesi, Güney Amerika'nın yağmalanması ile zenginliğin artışı, sömürgeciliğin gelişmesi, zenginliğin kaynağının ekonomi politik kuruluşunun ardından “değer” kavramının icadı, değer kaynağının madenler ve hazinelerden emeğe devri, işbölümünün kitleselleşmesi ve örgütlenmesinde gelişmeler, Batı'ya has bir usçuluğun hukuk, bilim, tıp ve sanata egemenlik kurması, deneysel yöntemlerin üretim süreçlerine katılması, burjuvazinin soylu sınıflar ve saray erkanına karşı tarihsel yükselişi, İngiltere'de gerçekleşecek olan Sanayi Devrimi'ne kadar kapitalizmin serüveninin belli başlı dönüşüm momentlerini oluşturan gelişmelerdir (Beaud, 2016). Max Weber bu baş döndürücü hızda gerçekleşen gelişmelere bakarken iktisadi belirlenimci ve tarihi materyalist düşünün çoğu zaman göz ardı ettiği kimi oluşturuçu öğelere dikkat çeker: Her zaman daha fazla kazanma isteği, “sermaye hesabının ussallaştırılması”, “geçici olmayıp sürekli bir özellik

gösteren işveren”, “yerel ve denizaşırı ticaretle uğraşan tüccarlar”, “16. Yüzyıldaki bankalarımıza benzer işlevleri yerine getiren çeşitli bankalar”, “ev ile işin birbirinden ayrılması”, “ussal defter tutma” (1997: 19-21), matematik ve mekanik bilgisi, Çin, Hindistan, Babil, Mısır, Doğu Asya ve Eski Çağ gibi farklı coğrafyalarda ve zamanlarda karşımıza çıkar. Buna karşın özgür emeğin örgütlenmesi ile işleyen, ussal bir anayasa, bilim ve hukuka dayalı bir çağdaş kapitalizm yalnızca Batı'da doğmuş ve gelişmiştir.

Weber, kapitalizmin Batı'ya özgü varoluşunu araştırırken maddi koşulların, kimi rastlantı ve zorunlulukların yanına önemli bir bileşen daha ekler: “Öğretilmesi gereken *yalnızca* “ticari zekâ” değil -buna fazlasıyla rastlanır- burada kendini açığa çıkaran bir *ethos*dur” (1997: 45). Söz konusu *ethos* kaynağını Hıristiyanlığın üç büyük mezhebinden biri olan asketik Protestanlık ve onun alt mezheplerinde bulur. İlk sebep sosyolojik bir gözlemedir: “Sermaye sahipleri ve işverenler, hatta işçi sınıfının eğitim görmüş yüksek tabakası, özellikle çağdaş işkollarında yüksek düzeyde teknik ya da ticari eğitim görmüş personel, *Protestan* özelliklere sahiptir” (1997: 30). İşveren ya da işçi, yönetici ya da yönetilen olarak Protestanlar “ekonomik ussallığa özel bir eğilim” (1997: 34) göstermişlerdir. Protestanlığın en önemli mezheplerinden biri olan Kalvenizm “kapitalist ekonominin fide serası” (Gathein'den aktaran Weber, 1997: 38) olarak tanımlanabilir.

Kapitalizm, tarihsel gelişim süreci içerisinde Avrupa'nın her yerinde önemli bir engelle karşılaşmıştı. Üretimin henüz büyük fabrikalarda kitleleşmediği, süreçlerin katı bir denetim yerine, halen dağınık atölyeler ve evlerde gerçekleştiği dönemde parça başı için ödenen ücretleri artırmak, üretimin ters orantılı bir biçimde azalmasına sebep olmuştur. Weber, bu durumun sebebini “kapitalist ruh” adını verdiği *ethos*un eksikliğinde bulur. Geleneksel işçi, ücretinin yükselmesine bağlı olarak daha fazla

kazanmayı seçmek yerine “İncil’de dile geldiği gibi “ona yeter” diyerek vazgeçer” (1997: 53). Emeğin üretkenliğini ve yoğunluğunu arttırma hedefindeki çağdaş kapitalizmin işe koyulduğu her yerde bu türden dirençlerle karşılaştığını vurgulayan Weber, “özel dini eğitim görmüş, özellikle ve Pietist bir geçmişi olanlarda” (1997: 55) durumun farklı olduğunu söyler. Bu tür topluluklarda yapılan işi kutsal bir vazife olarak görmenin yanında gelişmiş bir öz-denetim de dikkat çekici bir farktır:

Düşünceyi belirli bir noktada odaklaştırabilme yeteneğinin yanında “işe karşı ödevlendirilmiş olma” temel davranışını hissetme, burada kârları ve daha fazlasını *hesaplayan* güçlü bir ekonomi ve aklı başında bir öz denetim ve olağandışı bir biçimde üretme yeteneğini yükselten ölçülülük ile birleşmiş olarak ortaya çıkar.

(Weber, 1997: 56)

Burada Weber’in “kapitalist ruh” kavramı ile işaret ettiği bölge belirginleşmektedir. Meslek sözcüğünü “Tanrı tarafından verilen bir ödev” olarak kavramanın yanında, ölçülülük ve sözüne güvenilirliği karakterin bir parçası olarak kodlayan, her türlü boş zaman ve aylaklığa katı bir biçimde karşı çıkan, çalışmayı bir ibadet biçimine dönüştüren bir ideal. Böylece bir Protestan kendi kutsallık bilincini kendisi yaratır; bu yaratım süreci de “düzenli bir öz-denetim ile ayakta durur” (1997: 101). Weber çalışması boyunca bu mezheplerin çileci karakterine dikkat çeker. Bu çilecilik, insanlara “usdışı güdülerin gücünden” (1997: 105) kurtulmak “düzenli istemenin üstünlüğüne boyun eğmek, sürekli olarak eylemlerini ve ahlaki sonuçlarını tartarak kendi denetimi altına almak” (1997: 105) gibi amaçları aşıl原因 bir metot benimsemiştir. Böylece Protestan çileciliği duygulara hükmetmeyi, “uyanık, bilinçli, aydınlık bir yaşam” (1997: 106) sürerek, içgüdüleri baskılamayı öğreterek ussallaştırılmış bir yaşam biçimi kurar.

Protestan etiğinin devreye girmesine kadar zenginlik aç gözlülükle eşdeğer görülen dünyevi bir günahken, özellikle Püritenizm ile birlikte yalnızca tembelliğe ve zevk düşkünlüğüne yol açacaksa sakıncalı bir şey olarak görülmeye başlanır (1997: 138). Bunun yanında daha fazla kazancı reddetmek, Tanrı'nın armağanlarını reddetmek olarak tanımlanır: “Zenginlik tembelliğe ve günahkâr yaşam zevklerine karşı bir tahrik ise, o zaman tehlikelidir ve daha sonra kaygısız ve zevk içinde yaşayabilmek amacıyla peşinden koşuluyorsa, ancak o zaman kötüdür. Ama mesleki görevin yerine getirilmesi açısından zenginliğe ahlaki olarak yalnız izin verilmekle kalınmaz, ayrıca buyrulur da” (1997: 143). Zamana çok büyük bir değer atfedilir: “kaybedilen her saat Tanrı'nın şanını arttırma hizmetindeki çalışmadan çalınmıştır” (1997: 139). Kutsallaştırılan meslek kavramına farklı seçenekler için bir esneklik tanınır; kişi daha iyi bir meslek bulduğunda ya da birden fazla mesleği birleştirmek istediğinde eğer ahlaki olarak daha iyi, daha yararlı ve Tanrı'nın hoşuna gidecek koşullar sağlanırsa değişiklik teşvik edilir. Weber buradaki yararlılık konusunun önemli bir sonucuna dikkat çeker: “bir mesleğin yararı ve buna uygun olarak Tanrı'nın hoşuna giderliği ilk önce ahlaki kurallara göre ve daha sonra “bütün” için üretilen malların önemine göre ölçülür; fakat o zaman da üçüncü ve doğal olarak pratik açıdan en önemli bakış açısı ortaya çıkar: “Özel ekonomik kârlılık” (1997: 143). Böylece kapitalist iktisadi ilişkiler içerisinde sermayenin genel eğilimi ile asketik Protestanlığın *ethosu* arasında birbirini besleyen bir eğilim ortaya çıkar: “Mülk arttıkça, -asketik yaşam biçimi sınavı kazanırsa-Tanrı'nın şanı için kaybolmadan tutmak ve durmadan çalışarak çoğaltmak yükümlülüğü de artar” (1997: 150). Bunun yanında asketik Protestanlığın tüketimi özellikle lüks tüketimi sınırlandırması da ayrıca bir dinamo işlevi görür: “asketizmin tasarrufu zorlaması ile biriken sermaye” (1997: 151).

Konuya sermaye yerine emek tarafından bakıldığında da kapitalist ruhun formülleri gerektiği gibi işleyecektir. Her şeyden önce meslek kavramının kutsallığı

burada da geçerlidir. Pietizm ve Baptizm gibi mezhepler “kazanç peşinde koşmayan, Havarilerin örneğine göre yaşayıp, müridlerin karizması ile donatılmış işine sadık işçiyi” (1997: 156) yüceltir. Bütün bunların yanında Weber, yirmi birinci yüzyıla girerken kapitalizmin yaşadığı dönüşümde önemli odaklardan biri olmayı sürdüren *homo-economicus*'un kökenlerini Hıristiyan asketizminde bulacaktır: “çağdaş “ekonomik insan”ın beşiğinde o vardır” (1997: 153). Weber, “kapitalist ruh”un on altıncı ve on yedinci yüzyıllardaki dini referansından zamanla uzaklaştığını biliyordu. Buna karşın kârlılığa, çalışmaya, boş zamana ve özdenetime yönelik değer yargılarını oluşturan *ethosun* yaşam biçimlerini belirlemeye devam ettiğinin de farkındaydı. Kapitalist ruhu yalnızca çelişkili ve çatışmacı bir sistemi meşrulaştırmaya yarayan bir aracın ötesinde kurucu bir öge olarak tanımlamak gerekir.

1.3.2. Özdenetimin Kaynağı Olarak Değer Yargıları

Weber, çilecilik ve kapitalist ruh üzerine yaptığı araştırmasında, çileciliğin “toplumsal siyasal ahlakın içeriği açısından, örgütün cinsi ve ayinlerden devlete kadar toplumsal topluluğun her türü içindeki işlevini göstermek” (1997: 160) gerektiğini vurgulamıştır. Kapitalist ruhun özünde çileciliği bulan ve bu etiğin oldukça belirleyici önemini gören Weber, Friedrich Nietzsche'nin çileci ideallerin anlamını analiz ettiği ahlakın söykütüğü üzerine çalışmasından haberdar değil gibidir. Oysa Nietzsche'nin çalışması hem öznellik üretimi hem de bu rejimin çıktısının makinesel köleliğe nasıl angaje edilebildiğini anlamak açısından önemlidir.

Başlangıç olarak ahlaki değer yargılarının tarihi üzerinde duran Nietzsche, bu yargılardaki dönüşümün çileci karakterini vurgular. Söz konusu olan binlerce yılı kapsayacak kadar uzun bir tarihsel süreçtir ve değerlerin tam olarak tersine döndüğü bir kırılma yaşanmıştır. Nietzsche'ye göre oldukça uzun bir süreyi kapsayan modern hayatımızda “iyi” ve “kötü” sıfatlarının eklendiği eylem ve düşünceler tarihsel bir

dönüşüme uğramıştır. “İyi” değer yargısının kökeni, asil, seçkin ruhlu, güçlü, efendi, savaşçı anlamına gelirken; “kötü” ise bayağı, zayıf, hasta, aşağı, korkak sıfatlarıyla eş anlamlıydı (2011: 20-22). Burada sınıfsal bir ayrıma da sebep olacak ahlaki bir değerlendirme tarzı vardır. Nietzsche, iyiyi güçlü olmakla ilişkilendiren ve kendisini iyi olarak konumlayan “efendi ahlakı”, ya da “şövalye aristokrasisi” ile kendisi gibi olmayanı “kötü” ilan edip iyiyi buradan çıkaran “köle ahlakı” ya da ruhban değerlendirme tarzı arasında bir savaşa dikkat çeker. Bu uzun savaşın kazananı “zavallılardır yalnızca iyi olanlar, yoksul, güçsüz, aşağı olanlardır yalnızca iyi olanlar, acı çekenler yoksunluk içindekiler hastalardır” (Nietzsche, 2011: 26) diyen köle ahlakı olmuştur. Deleuze (2010) ise bu iki farklı ahlaka “etkin” ve “tepkisel” kuvvetler adını verir. Tarihsel olarak tepkisel kuvvetlerin kazanmış olmasının çeşitli sebepleri vardır. Aciz olanın derinden yaşadığı hınç duygusu, onu hem daha kurnaz hem de daha akıllı (*Geistig*) yaparken, bu “hıncın yaratıcı hale gelmesi ve değerler üretmesi”ne (Nietzsche, 2011: 29) yol açar. Geçmişte iyiyi zayıf, hasta, köle ile ilişkilendiren bu değer yargıları zamanla gelişmiş, Nietzscheci bir deyişle, tinselleşmiş, incelmış ve idealler üretmeye başlamıştır: zayıflık, yararlılığa, misilleme yapamamak iyiliğe, ödeklilik alçakgönüllülüğe, nefret duyulan karşısında boyun eğme, itaate, güçsüzün eylemsizliği sabra çevrilirken, eziyet çekmek, hırpalanmak, acı bir sınama, bir talim olarak kavranmıştır (Nietzsche, 2011: 40).

Bu değerler insanı bir bellekle donatmak, söz verebilir kılmak, kendisini denetlemesini sağlamak için ilk zemini sağlar. Nietzsche “insanın kendisi üzerinde soyunun en uzun dönemi boyunca vermiş olduğu uğraş” (2011: 53) olarak tanımladığı töre ahlakı ve toplumsallığın deli gömleği ile “hesaplanabilir” kılındığını belirtir. Unutkanlığın, tıpkı sindirim gibi, etkin ve gerekli bir kuvvet olduğunu belirten Nietzsche, karşıt bir yeti olan belleğin; hesaplanabilir kılınması hedeflenen insanda oldukça despotik yollarla oluşturulduğunu söyler. Töre ahlakının tarihini süsleyen

korkunç ve yaratıcı işkence teknikleri, “yapmayacağım” diyen ve söz veren insan tipini yetiştirmek için uygulanmıştır: “Dağlanan şey bellekte kalır; yalnızca sürekli olarak acı veren hatırlanır” (Nietzsche, 2008: 42).

Protestan etiği, günümüzde kapitalizmin deneyimlediği dönüşüme dair tartışmaların konularından biridir. Yeni öznellik üretiminin ve yeni özdenetim mekaniklerinin Weber’in öne sürdüğü kapitalist ruhtan uzaklaştığı arzuyu, dünyevi zevkleri çalışmaya dahil ederek, kazanan, başarılı, yetkin birey yaratmak için çeşitli tanımlar geliştirdiğine yönelik bir görüş öne sürülmektedir. Ahlaki değer yargıları, kapitalist ruhun dönüşümü ve çilecilik ile ilgili konular dönüşüm üzerine tartışmaların da önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Bu nedenle kapitalist ruhun başkalaşımı yeniye dair tartışmaların bir konusu olarak bu çalışmanın üçüncü ana bölümünde yeniden değerlendirilecektir.

1.3.3. Bilinç Üzerine Tartışmalar

Çalışma edimine ahlaki değer yargılarının eklendiği, bir özdenetim sürecinin devreye sokulduğu ve değerın gaspı için emek sömürüsünün sistematik bir biçimde uygulandığı çağdaş kapitalist sistemlerde sömürülenin, süreçler hakkındaki bilinci üzerine tartışmalar da hem denetimin ikinci kutbu olan özdenetim hem de toplumsal denetim süreçleri için önemli bir tartışma başlığını oluşturur. Bu nedenle kapitalist üretim tarzının beraberinde getirdiği “bilinç”, “sınıf bilinci” gibi konular kapitalizme yönelik eleştirel çözümlerın meselesi olagelmıştır. Marx ve Marksist literatür ilk olarak Hegelci “yanlış bilinç” kavramına yönelir. Marksist literatürde yanlış bilincin kaynağı “tarihte insanları gerçekten davranmaya iten güçlerin, insanların bu davranışla ilgili bilincinden bağımsız olduğunu bilmek” (Lukacs, 2014: 147) biçiminde özetlenebilir. Bunun yanında Lukacs, Engels’in “sahte bilinç” kavramını kullandığını

aktararak, kavramı “toplumsal gelişmenin özünü ıskalayan, bu gelişmeyi gereği gibi yakalayıp ifade edemeyen bir şey” (2014: 153) olarak tanımlar.

“Toplumun bütünüyle ilişki” (Lukacs, 2014: 153) kurma yetisini kazanabilmiş, bunu da “gerek doğrudan eylemleri gerekse tüm toplumun -bu çıkarlara denk düşen- yapısıyla ilişkili biçimde *tamamıyla kavramaya hazır veya yetenekli*” (Lukacs, 2014: 153) olduğunda gerçekleştirecek bir bilincin soruşturmasına girişen György Lukacs’ın, “üretim sürecindeki belirli bir tipe bu şekilde yakıştırılan veya akılcı biçimde uygun ve layık görülen” (2014: 153) tepkiye “sınıf bilinci” adını verdiğini biliyoruz. Lukacs’a göre sınıfın tarihsel eylemliliğini sınıf bilinci belirler, “ve bu eylemden çıkan bilgiyi de yalnızca bu bilinç fark edebilir” (2014:154). Böylece bir sınıf, kendi toplumsal konumunu reddetme eğilimine girer ya da dönüştürücü bir tarihsel eylemliliğe geçebilecek bir beceriden yoksun kalırsa; daha da ötesinde “fili toplumun bütünü belli bir sınıf konumundan bakarak algılamak hiç de mümkün değilse, bu konumun çıkarlarını sonuna kadar hesaba katan bir düşünce bu toplumun bütünü hedeflemiyorsa böyle bir sınıf ancak boyun eğici bir rol oynayabilir” (2014:156). Bu nedenle Lukacs (2014:157), 1923 yılında kaleme aldığı, *Tarih ve Sınıf Bilinci*’nde proletaryanın -böylece insanlığın- kaderini belirleyeceğini düşündüğü bir sorunun cevabının peşine düşer: “söz konusu sınıf, tarihin kendisine yüklediği eylemlere ne ölçüde ‘bilinçli’, ne kadar ‘bilinçsiz’ veya farkına varmadan, ne ölçüde ‘doğru’ bilinç ya da ‘sahte’ bilinçle girişmektedir”?

Lukacs, çalışmasında proletaryanın sınıf bilincinden önce kapitalist üretim sürecinin hâkim sınıfı olan burjuvazinin bilincine ve bu bilincin içerdiği çelişkiler ile sınırlılıklara değinir. Lukacs’a göre burjuvazinin güçlenmesi ile birlikte gelişen bireysellik, içsel bir çatışmacı sürece girerek “meta üretimini yaratan *şeyleşme* nedeniyle” (2014: 172) kendisini yok eder. Bunun yanında burjuvazinin, sınıf çıkarları

onun üretimdeki konum ve denetimini zorlaştırırken, “kapitalistin çıkarı ister istemez ikincil sorunlarla sınırlı” (Lukacs, 2014: 173) kalır. Böylece kapitalist, kendisini en önemli fenomenleri algılayamayacağı bir konumda bulur. “Kişisel değil toplumsal bir güç” (Marx ve Engels’ten akt. Lukacs, 2014: 173) olan sermaye, bu toplumsal işlevi göremeyen “sermaye sahiplerinin bireysel çıkarları tarafından” (2014: 173) saptırılır. Ancak konumu ve çıkarları nedeniyle toplumsal bağlamı göremeyen kapitalistin bizzat kendisinin sebep olduğu bu sapma “onun dışında nesnel bir yasallıkla kendi başına bir olaymış gibi bir bilinç” (2014: 174) yaratır. Marx, kapitalizmin gerçek sınırının sermaye olduğunu söyler (Marx’tan akt. Lukacs, 2014: 173). Burjuvazinin çıkarı ve etkinliği tarafından saptırılıp “bilinçsiz bir düzeyde mahkûm olup kalması sınıf bilincinin kendini bir *iç çelişki, diyalektik bir çelişki* şeklinde açığa vurur” (2014: 176). Bu çelişkinin, “negatif alanda” (2014: 176) direten, burjuva bilincinin “kavrayamadığı krizleri “doğa yasası” gereğince” (2014: 176) hayata kavuşturan ve tarihsel bir kişilik olan proletarya ile şiddetlendiğini iddia eden Lukacs, argümanını şu şekilde gerekçelendirir:

Proletaryanın, kendisine entelektüel, örgütsel v.b. her alanda üstün olan burjuvazi karşısındaki üstünlüğü ise, yalnızca proletaryanın topluma merkezinden bakması ve toplumu *ilişkileriyle iç içe bağlanmış* bir bütün olarak görmesinden ve bu yüzden de, merkezi olarak ve *gerçekliği değiştirerek hareket* etmeyi bilmesi veya buna yatkın olmasından ileri geliyor; teori ve pratiğin kendi sınıf bilinci düzleminde çakışmasından ve bu nedenle de, kendi davranışlarıyla tarih terazisinin gelişme kefesine kesin sonuçlu bir moment şeklinde ağırlığını koyabilmesinden kaynaklanıyor (2014: 183).

Bütün bunlara karşın Lukacs, işçilerin bilincinin kapitalizmin zorunlu sonuçlarından biri olan “şeyleşme” tarafından kuşatıldığını gözlemler. Lukacs’a göre

şeysellik, metanın yapısında, ilişkiler arasında taşınan bir karakterdir ve “kendi içinde tamamıyla tutarlı ve akılcı görünen özgül yasaları çerçevesinde kendi temel niteliğinden ve insanlar arası ilişkilerden gelen tüm izlerini gizleyip” (2014: 206) örten bir nesnellığı içerir. Marx, işgücünün işçi için bile bir “bir meta şekline bürünmesi”ni (Marx’tan akt. Lukacs, 2014: 212) kapitalizmin karakteristiklerinden biri olarak tanımlamıştı. Lukacs ise çalışma süresinin “giderek artan makineleştirilmesi ve rasyonelleştirilmesi” ne (2014: 213) vurgu yaparak, söz konusu süreçlerin Taylorcu yönetim ilkelerinin de belirleyici katkısıyla “artık işçinin “ruh” una kadar” (2014: 214) işlediğini söyler. Böylece Taylorcu sistem, işçi üzerinde “bütünün karşısında nesne olarak” (2014: 214) beliren, psikolojik bir parçalanmaya sebep olur. İnsan yalnızca nesnel veya süreçle ilişkisi bakımından değil, aynı zamanda davranışları açısından da özne olmaktan çıkarak “yasalarına da iradesi dışında uymak zorunda kaldığı mekanik bir sistemin” (2014: 216) içinde mekanikleştirilmiş bir parça rolünü oynar. Tüm çalışma sürecinin rasyonelleşmesi ile işçinin, kendi faaliyetinin özünde yatan karakteri yitirerek iradesizliğinin arttığını belirten Lukacs’ın buradaki betimlemeleri makinesel kölelik kavramının içeriğine eksiksiz bir biçimde yerleştirilebilir. Bununla beraber Lukacs, söz konusu rasyonel makineleşmenin işçide süreç karşısında pasif bir seyirci, bir kontemplatif ⁸ davranış geliştirmesine sebep olduğunu, bu davranışın da “insanın dünyaya karşı doğrudan davranışlarının da temel kategorilerini dönüşüme” (2014: 217) uğrattığını belirtir. Başka bir deyişle işçiyi iradesizleştirerek seyirci konumuna iten rasyonel makineleştirme, aynı zamanda öznellik üretiminin bir aksı olarak da çalışır. Söz konusu tabi kılma mekanizması Lukacs tarafından açık bir biçimde dile getirilir:

Öznenin mekanikleştirilmiş, parçalı çalışması, işgücünün kendi kişiliğinin bütünlüğüne karşı nesnelleştirilmesi -ki bu, öznenin kendi

---

⁸ contemplatif: ing. *contemplative* dalgın

işgücünü meta olarak satmasıyla çoktan gerçekleşmiş bulunuyor- artık sürekli ve aşılması imkânsız bir güncel gerçeklik haline getiriliyor; öyle ki kişilik, burada da yabancı bir sisteme tek başına uydurulmuş izole parçacık olan yaşam olgusunun başına gelenler karşısında pasif bir seyirci durumuna düşmekte (2014: 217-218).

Kölelik rejimlerinin ve makinesel örgütlenmelerin tarihte başka örneklerine de rastlamamıza karşın buradaki faaliyetin kapitalizme özgü niteliklerine dikkat çekmek gerekir. Lukacs'ın da vurguladığı gibi çalışmayı rasyonel olarak örgütleyen bu türden bir makinesel kölelik “ancak “özgür” işçilik ortaya çıktığı zaman mümkündür; yani insanın kendi işgücünü “kendine ait” bir meta, kendi “sahip olduğu” bir şey olarak pazarda serbestçe satabilecek koşullar doğduğu zaman” (2014: 219). Emeğin şeyleşme sürecini geliştiren bu koşullar bir yandan ihtiyaçların tatminini meta dolaşımı şekline indirirken, diğer yandan emek sürecinin kapsamının dışına çıkar, çünkü “rasyonel mekanikleştirme ve hesaplayabilirlik ilkesi yaşamın bütün belirme biçimlerini kuşatmak zorundadır” (2014: 220).

Toplumun ortak etkinliğinin ürünü olarak görünmeyip tekilleşen ve mülkiyeti rasyonel hesaplara bağlı olan metaların, “birbirinden kopuk mübadele eylemleri halinde atomlaştırılması” (Lukacs, 2014: 220) özgür işçinin ortaya çıkışının koşullarını oluştururken bireyi de atom haline getirir. Lukacs'a göre bu atomlaşma “kapitalist üretime özü “doğa yasaları”nın sadece toplumun tüm yaşama belirtilerini kuşatmakta oluşundan kaynaklanan bilinç türünden bir reflektir” (2014: 221). Ayrıca “kendini bir meta olan kendi işgücünün “sahibi” olarak düşünmek zorunda” olan işçi kendisini, içyapısı rasyonel hesaplama dayanan işletmeler, birer işletme olarak örgütlenen modern devlet ve bürokrasinin içinde bulur: “Bürokrasi, insanın yaşam ve çalışma tarzını, dolayısıyla bilincini kapitalist ekonominin genel sosyoekonomik önkoşullarıyla

benzer şekilde uyum içine sokmak demektir” (2014: 231). Çalışanın bireysel becerilerden koparılarak vasıfsızlaşması, çalışmanın ihtiyaçlardan koparılarak şeyleştirilmesi, profesyonellerin becerilerinin tek yanlı uzmanlaşmaya indirgenerek kişiliğin bütününe karşı nesnelleşmesi ve kendi yeteneklerine karşı seyirci bırakılmasının, işçinin algı, duygu ve imgelemi üzerindeki sonuçları Lukacs’ın terminolojisinde “şeyleşmiş bilinç” adını alır (2014: 232-234).

Bilincin şeyleşmesi yalnızca parça işçinin makinenin vasıfsız operatörüne dönüşmüş emeği için değil, aynı zamanda uzmanlaşmış profesyonellerin etkinlikleri için de geçerlidir. Çünkü bir taraftan metanın nesnelleşmiş atomize karakteri tüm toplumsal faaliyet alanlarına yayılırken diğer taraftan yeteneklerinin satıcısı konumundaki uzmanın “özellikleri ve yetenekleri artık kişiliğin organik birliği halinde birbirleriyle bağlantı kurar olmaktan çıkar, insanın dış-dünyada “sahip” olduğu veya tersine, “feragat edip elden çıkardığı” nesnelere benzer şeylerin kılığına bürünürler” (2014: 234). Böylece uzmanın geliştirerek rasyonel kullanıma soktuğu becerileri bütüne ait bir perspektif geliştirmesine engel olur. Lukacs, ortaya koyduğu bu karanlık tabloya karşın proletaryanın sınıf bilincinin şeysellikten kurtulabileceğine dair bir inancı dile getirir. O’na göre her şeyden önce kapitalizm bütünsel ekonomik yapısı ile topluma “bütünsel bir bilinç yapısı” (2014: 233) getiren ilk sistemdir. Bu nedenle *“bütünsel gelişmenin somut olarak beliren çelişkileriyle somut olarak ilişkiler kurmak, bu çelişkilerin bütünsel gelişme açısından için için taşıdığı anlamın bilincine varmak”* (2014: 400) üretim sürecinin merkezinde bulunan proletarya için mümkündür. Bu olanağın gerçekleşmesi için de sınıf haline getirilmesi gereken “Proletaryanın tarih sürecinin *nesnesiyle özdeş olan öznesi, yani tarihin öznesi*” (2014: 403) onu sahte ve yanlıştan kurtararak doğru bilince ulaşmasını sağlayacaktır.

Lukacs'ın “sahte bilinç” ve “sınıf bilinci” kavramları üzerinde çalışırken bilince olumlu ve yüksek bir değer atfettiğini görüyoruz. Şüphesiz bu durum yalnızca Lukacs'a özgü bir perspektif değildir. Bilinci insan türünün büyük yetilerinden biri olarak görmek, yaygın bir yaklaşımdır. Zaman zaman daha da ötesine gidilerek bilinci bilimin çözmekte zorlandığı gizemlerden biri olarak tanımlamak gibi bir yönelime girildiğine de tanık oluruz. Bilinci “insanın merkezinde duran çekirdek olarak düşünürüz; kalıcı edebi, en sonda ve en başta olan ne varsa ondan gelir” (Nietzsche, 2011: 34). Lukacs da aynı doğrultuda hareket ederek, insanlığın kaderini proletaryanın sınıf bilincine endeksler. İşçinin bilincinin mevcut ekonomi politik ilişkiselikler tarafından belirlendiğini görmesine karşın, doğru bilince olan inancını dile getirir. Sahte bilinç ve yanlış bilinç gibi kavramlar bir doğru bilinci varsayar. Buna karşın Lukacs'ın işçiyi doğru bilince yöneltecek olan mekanizmalar üzerine herhangi bir çözümlenme yapmadığını görmeliyiz. Bu nedenle Lukacs'ın sınıf bilinci kavramının bir inancın ötesine geçtiğinden şüphe etmeliyiz. Bütün bunların yanında bilinç kavramına yönelik eleştirel bir perspektife kulak vermekte yarar vardır.

Bu türden bir eleştirel yaklaşıma Nietzsche'nin felsefesinde belirgin bir biçimde rastlıyoruz. Bunun yanında filozofun düşünsel serüveninde Hegelcilikten ve Schopenhauer etkisinden kopmak gibi çeşitli yörüngesel sapmalar görmemize karşın akıl ve rasyonellik ile birlikte yürüttüğü bilinç eleştirisinde bir sürekliliğe rastlarız. Nietzsche, bilinç kavramına yönelik eleştirel paradigmasını Sokrates'in felsefesine karşı geliştirdiği argümanları içerisine yerleştirir. Erken dönem yapıtlarından itibaren Sokrates eleştirisi filozofun düşünsel seyrinde önemli bir yer işgal etmiştir. Antik Yunan'ın çözülmeye başladığı bir dönemde sahneye çıkarak kendisini bir kurtarıcı figür olarak göstermeyi başaran Sokrates, akıl ile bilinçliliği yücelten bir düşündürüdür. Ancak bunu insanın, bir canlı, bir hayvan olan insanın çok daha eski ve güçlü özellikleri olan dürtü ve içgüdülerini bastırmak pahasına yapar: “Oysa, tüm üretken insanlarda

içgüdü, özellikle yaratıcı-olumlayıcı güçtür, ve bilinç, eleştirel ve yapmamaya uyarıcı bir tavır içindedir: Sokrates'te ise içgüdü eleştirici, bilinç ise yaratıcı olmuştur” (Nietzsche, 2015: 83). Bu görüş kaynağını Sokrates'in “yalnızca bilen kişi erdemlidir” (Nietzsche, 2015: 77) ve “her şeyin iyi olması için bilinçli olması gerekir” (Nietzsche, 2015: 80) ilkelerinde bulur. Nietzsche'ye göre söz konusu ilkelerin getirdiği “bilgi ve kavrayışa, böyle yeni ve benzersiz bir biçimde yüksek değer” (2015: 82), Antik Yunan'a hiç de uygun düşmezken, “en derin uçurum ve en yüksek doruk olarak şaşkın hayranlığımızı garantileyen Yunan varlığını, tek başına olumsuzlamaya cesaret edebilmektedir” (2015: 82).

Nietzsche'nin, Sokrates ile birlikte doğan ve modern hayatımıza egemen olan formülüne yönelik eleştirel yaklaşımını geç dönem yapıtlarına kadar sürdürdüğünü görürüz. Erdem ve mutluluğu akıl ile eşitleyen Sokratesçi düşünce Nietzsche'ye göre “gelmiş geçmiş en tuhaf denklemdir” (2005: 20) ve “eski Helenlerin tüm içgüdülerini karşısına alır” (2005: 20). Nietzsche'ye göre Sokrates yaşamdaki dürtü ve içgüdülerin önemini göz ardı etmeyen esrikliğin, hazzın ve acının Dionysosçu ögesini yok ederek yerine “düşüncenin, nedenselliği ipucu olarak varoluşun en derin temellerine kadar ulaşacağına ve düşüncenin, varlığı yalnızca bilebilecek değil, üstelik düzeltebilecek durumda da olduğuna duyulan sarsılmaz” (2015: 91-92) inancı getirmiştir. Sokrates yaşamlarında dürtü ve içgüdülerini harekete geçirmekte tereddüt etmeyen Helen halkına savaş açar; bilgi, akıl ve nedenselliği insanlığın sahip olabileceği en önemli yetiler olarak tanımlar. Bilinç kavramını da bu uzam içerisine yerleştirir: Kurtuluşu, mutluluğu bilgi ve akıl ile eşitleyen bu denklemin, bilinçli insanı bir ideal olarak ortaya koyan bu paradigmanın, başka bir deyişle Batı merkezli modernist akılcılığın temelleri ilk defa Sokrates ile birlikte atılmıştır.

Nietzsche ise bu paradigmaya karşı çıkar; bilginin nesnelere doğasından çekip çıkarılan değil, icat edilen bir fenomen olduğunu sürekli hatırlatır, bilimin yöntemi olan “mantığın kendi etrafında döndüğünü ve sonunda kendi kuyruğunu ısırıldığını” (2015: 94) savlar; dolayısıyla bilince duyulan güveni sarsmaya çalışır. Her şeyden önce “bilinç organik alanın en son ve en geç gelişim ürünüdür, dolayısıyla en bitmemiş, en zayıf durumdadır” (Nietzsche, 2011: 33). Buna karşın içgüdüler o kadar güçlüdür ki etkileri bilince de uzandığı için “bilinçli düşüncenin hala büyük bir bölümünü içgüdüsel faaliyetlerden saymak gerekir” (Nietzsche, 2016: 7). Nietzsche’nin bilinci “verilmiş belirlenmiş, belli bir büyüklük olarak” (Nietzsche, 2011: 34) kabul eden görüşe itiraz ettiği açıktır. Bunun yanında evrimci bir organik gelişim modeline de karşı çıkar. Bilincin doğuşu ve bu denli önemli kılınına yönelik eleştirel bakışını ise düşünürün tarihsel perspektifinde bulabiliriz: Töre ahlakının, “söz verebilen bir hayvan yetiştirme” (2008: 39) amacıyla, bir bellekle donatarak hesaplanabilir kılmak için tarihöncesine kadar uzanan, korkunç işkenceler, despotik uygulamalarla dolu uğraşı (2011a: 53) sonucu “eski yol göstericilerine, o düzenleyici ve bilinçsizce güvenliğe ulaştıran dürtülere” (2011a: 81) yer bulamayan insan türü, “düşünmeye, sonuç çıkarmaya, hesaplamaya, nedenlerle sonuçları eşleştirmeye indirgenmişti bu talihsizler, “bilinç”lerine indirgenmişlerdi, o en zavallı ve en çok yanılan organlarına!” (2011a: 81).

Böylece Nietzsche’nin perspektifine göre bir doğru bilinç varsayımından vazgeçmemiz gerekir. Bu nedenle Nietzsche “tüm bilincimizin yanlışlarımızla ilişki kurduğunu” (2011b: 34) söyler. Bütün bunların yanında neden sonuç ilişkileri ile insanın kendisini hesaplanabilir kılmasını, başka bir deyişle bilinç kazanmasını tarihin olduğu kadar, biyo iktidarın etkinlik alanına dâhil edilmesi gereken bir süreç olarak görmemiz gerekir. Bu sava, işçinin içinde bulunduğu toplumsal ilişkilerin onun ruhuna kadar işlediğini söyleyen Lukacs’ın da itiraz etmeyeceğini biliyoruz. Farklı olarak

Lukacs keskin bir sınıfsal ayırım yaparak sermayenin asli kaynağının emekte olduğunu fark edebilmiş -Lukacs'ın terminolojisini ödünç alarak konuşacak olursak bilincine varabilmiş- bir proleter idealinin soruşturmasını yapar. Ancak doğru bilinci varsayan bu idealin ardında bir politik retoriğin bulunduğunu iddia edebiliriz. Ekim Devrimi'ni tarihsel olarak böyle bir bağlama yerleştirebiliriz. Bu nedenle Deleuze ve Guattari, Lenin ve Rus devriminin eserinin “nesnel varlık ya da çıkarlara uygun bir sınıf bilinci şekillendirmek, ve sonuç olarak kapitalist ülkelere sınıfsal kutuplaşmanın tanınmasını kabul ettirmek” (2012: 340) olduğu görüşündedir. Böylece sınıf bilinci yalnızca politik örgütlenme ve mücadelelerden türetilir. Bu perspektif toplumsal sınıfların olmadığını, var olanın bir toplumsal uzam; “içinde, her halükarda, sınıfların sanal durumda, net olmayan çizgiler halinde, verili olarak değil de *yapılması söz konusu olan bir şey* halinde, var oldukları bir farklılık uzamı” (1995: 28) olduğunu belirten Pierre Bourdieu'nun görüşleriyle de uyumludur. Bunun yanında Deleuze ve Guattari proleter bilincini kimsenin görmezden gelemeyeceği bir seviyeye taşıyan Leninist başarının “sosyalizmin içinde bir devlet kapitalizminin yeniden dirilişini önleyemediği”ni (2012: 340) ve kapitalizmi “köstebeklik yapmaktan” (2012: 340) alıkoyamadığını hatırlatır.

Bunların yanında Marx'ın değer kaynağının emek olmaktan çıkacağı yönündeki notunu ve gelişmiş kapitalist ülkelerde Refah Devleti modelinin işçi sınıfı tarafından sorun çıkarmadan kabul edildiğini hatırlamakta da yarar vardır. İşçi sınıfı sermayeden belirli bir pay, çalışma saatleri, eğitim, sağlık güvenceleri gibi talepleri karşılandıktan sonra, bu mutabakat sermaye tarafından bozulana kadar, Fordist üretim bandında ve disiplin kurumlarında sorun çıkarmadan çalışmıştır. Sermaye fabrika biçiminden şirket modeline geçerek üretimi kendine mal etmenin yeni yollarını kurarken biyo iktidar da çalışanın bilincini şekillendirmek için mevcut *ethosta* düzenlemeler yapmaktadır. Bu nedenle kapitalizmin yeni koşulları bizi sanayi döneminin proleter imgesinden hızla uzaklaştırmaktadır. İşinin biçimi, niteliği ve

vasfından bağımsız olarak kendisini bir girişimci olarak gören bir işçiden Marksist literatürün tanımladığı anlamda bir sınıf bilincine sahip olması beklenemez. Dahası neoliberal yönetimselliğin başlıca hedefi olan, piyasa ekonomisinin hakikat oyunlarından başka bir perspektife sahip olmayan bir işçi öznelliğinden herhangi bir sınıfsal konumlanma ya da aidiyet duygusu geliştirmesi de beklenemez. Kapitalizm, tarihinde ilk defa toplumsal uzamın her bir üyesini birer girişimci olarak kodlamaya çalışmaktadır. Bu nedenle üretim tarzında değişimler ve kurumsal dönüşümlerle birlikte toplum üzerinde yeni bir rasyonalite üretmektedir. Bu da yeni türden bir bilinç üretimi anlamına gelir. Deleuze ve Guattari'nin söz konusu bilinç üretimini toplumsal tabi kılmanın akslarından biri olarak tanımlamasının sebebi de budur (1988: 131).

2. KAPİTALİZMİN DÖNÜŞÜMÜ ÜZERİNE TARTIŞMALAR

Güncel dönüşümlere devrim niteliği atfeden ana akım yaklaşımların savları akademik literatürde ağırlıklı olarak “enformasyon toplumu” teorileri, popülerleşmiş metinler ve politik programlarda ise “bilgi toplumu”, “bilgi çağı”, “endüstri 4.0” gibi isimler alır. Değerin kaynağını emekten bilgiye aktaran, sanayi toplumlarının ve vasıfsız iş kollarının sonunu ilan eden, hizmet ekonomisini birincil kılan ve kapitalizmin temel sorunlarına köklü çözümler getirme vaadi içeren bu tezlere yönelik değerlendirmeyi enformasyon toplumu teorileri için yapılmış eleştiriler dolayımı ile gerçekleştirebiliriz. Bunun sebebi enformasyon toplumu teorilerinin ana akım yaklaşım anlamak için yeterince genel bir çerçeve sunuyor olmasıdır. Bu teoriler enformasyon toplumu kavramını enformasyon ağları ve veri bankalarından oluşan altyapı hizmetleri üzerinde inşa edilen, temel sektörü enformasyon endüstrisi olan, katılımcı demokrasi ile işletilen, çok merkezli bir toplumsal yapıda, küresel bir model olarak tanımlar (Geray, 1994: 76). Haluk Geray (2003) enformasyon toplumu kavramına yönelik ortaya çıkan tezler ve ilgili politikaları iki ayrı kuşak biçiminde tanımlamıştır. Geray’a göre birinci kuşağı oluşturan kavramın ortaya çıkış süreci, genel olarak sanayi sonrası toplum tezleri ile ilgili bir bağlama sahipken, ikinci kuşak Avrupa Birliği ve ABD tarafından oluşturulan politika metinleri ile ilgilidir. Geray söz konusu iki kuşakta öne çıkan yaklaşımlar arasında temel bir farka işaret eder. Birinci kuşak kapitalizmin aşılması ya da sorunlarının düzeltilmesi amacını öne sürerken politik düzenlemeleri içeren ikinci kuşak yeni bir birikim rejiminin unsurlarını ortaya koyar (2003: 123-124)⁹. Buradaki yeni birikim rejimi ifadesi aynı zamanda, toplumları daha üst bir seviyeye taşıması beklenen, olumlu bir gelecek vaadi içeren, ilerici olduğunu öne süren tezler ile, kapitalist birikimin olanakları için yeni pazarlar, yeni örgütlenme ve yeni

---

⁹ Enformasyon toplum tezlerine dair AB özelinde kuram metinleri ve politika belgelerinin ekeştirel bir karşılaştırması için: Yüksel, H., (2013), “Enformasyon Toplumu” ve İnsan: Avrupa Birliği Politika Belgelerinin Eleştirel Bir Değerlendirmesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

emek süreçlerini açığa çıkaran politik retorik arasında uygulamaya yönelik program ve retorik arasındaki çelişkiyi de ifade edecektir.

Egemen yaklaşımın enformasyon toplumu kavramına ilişkin yorumlarının nicel ölçütlerden beslendiğini belirten Mutlu Binark, “üretim sürecindeki araçsal değişimin toplumsal ve kültürel etkileri, ya da hangi toplumsal, siyasal, askeri ve kültürel nedenlerden (kararlar, gereksinimler, değer yargıları) dolayı bu teknolojilerin tasarlandığı, üretildiği ve uygulamaya sokulduğu” gibi tartışma dışında bırakılan çeşitli sorular sıralar (1998: 350). Binark’a göre, burada ortaya koyulan tablonun teknolojik belirlenimci bir perspektifle teknolojinin toplumsal ilişkileri dönüştüreceği varsayımı benimsenmiş ancak “toplumsal eşitsizliği kuran pratiklerden söz edilmemiştir” (1998: 350). Funda Başaran ise teknolojik belirlenimci yaklaşımın teknolojiye bağımsız bir hareket tarzı atfettiğini, “teknolojinin toplumun önüne zorunlu bir değişim hattı çizdiğini ve böylece değişimin gerçekleşeceği çevreyi belirlediği” (2014: 37) yönündeki görüşe sahip olduğunu söyler. Bu nedenle Başaran da enformasyon toplumu teorileri bilişim teknolojilerini ele alış biçimleri nedeniyle teknolojik belirlenimci karaktere sahip olduğunu belirtir (2014: 37). Bunların yanında egemen söylemde teknoloji ve etik teknoloji ve sosyoloji bağlamları devre dışı bırakılmış; kutuplaşma sorunu bilgi zenginliği ve yoksulluğuna indirgenerek toplumsal sınıf, etnisite, toplumsal cinsiyet, yeni-sömürgecilik gibi mekanizmalar (Binark, 1998: 350) kapsam dışı bırakılmıştır. Binark (1999) enformasyon teknolojilerinin egemen toplumsal cinsiyet ideolojisi içinde deneyimlenmekte olduğunu öne sürer ve ilgili alan araştırmasında beyaz yakalı işgücünün enformasyon ağlarını kullanma biçiminin verili toplumsal cinsiyet ilişkilerini pekiştirdiğini bulgular. Aynı zamanda, “enformasyon teknolojisi faaliyetlerinin açıkça kapitalist olan karakteri” (Kumar, 2004: 45) devrim

iddialarına karşı öne sürülen göz ardı edilemeyecek bir argümandır.¹⁰ Bu kapitalist karakterin belli başlı öğeleri üzerinde durmak dönüşüm üzerine argümanları tartışmak için uygun bir hareket noktasıdır.

Serbest piyasada sermaye ve emek gücü arasında özgür, eşit ve mülkiyete dayalı koşullarda gerçekleşen alışveriş, Marx'ın *Kapital*'inde ana hatlarıyla tanımladığı biçimi ile günümüzde de uygulanmaya devam etmektedir. Eğer bir fark varsa, ilk olarak alışveriş öncesi gerçekleşen sözleşme sürecinin, “insan kaynakları” departmanlarında özelleşerek incelikli hale getirilmesidir. Bu departmanların uyguladığı işlemler emek gücünün alışverişini bir sürece dönüştürür. Geuljac, görgül araştırmasında bu süreçlerin oldukça titiz bir biçimde yürütüldüğünü belirtmektedir: “aday eleme prosedürleri çok sofistikedir; adayların ‘kişiliğiyle’ örgütün beklentilerinin birbirine uymasını sağlarlar. Testler, görüşmeler, sınamalar, grafolojik ve psikolojik analizler beklenen davranış modeline uyum sağlamak için en iyi özelliklere sahip olanları belirlemeyi, değerlendirmeyi, sınıflandırmayı ve karşılaştırmayı mümkün kılar” (2013: 98). Bu noktada Marx'ın sermaye ve emek gücü sahipleri arasındaki anlaşmada Bentham'ı örnek vererek herkesin kendisini düşündüğü şeklindeki hicvini tekrar hatırlamak ve bu yargıyı genişletmek gerekir. Artık taraflar sadece kendisini düşünmekle kalmaz daha fazlasını, bir ideal öznellik kipini vaat eder. Bunun yanında işe alım süreçlerinin incelikli önemi araştırma kapsamında görüşülen çalışanlar tarafından da vurgulanmıştır. Ürün tanıtım uzmanı pozisyonundaki Tarık (33), birden fazla firma ile görüştüğünü, görüşmelerin çok oturumlu ve oldukça ayrıntılı gerçekleştiğini ve çalıştığı ilaç firmasını tercih etmesinde görüşmelerde firmanın yaklaşımını daha profesyonel bulmasının en önemli etken olduğunu vurgulamıştır. Bu, genelleştirilebilecek bir saha bulgusudur. Kurumsal kaynak

---

¹⁰ Krishan Kumar'ın (2004) enformasyon toplumu, post-fordizm, sanayi sonrası toplum teorileri özelinde devrim iddialarını tartıştığı çalışması bu konudaki örneklerden biridir.

planlama yazılımlarının incelendiği bölümde de görüleceği gibi emek gücünün satın alınma süreçleri özelleşmiş modüllerin algoritmaları tarafından yürütülür.

İkincil olarak sermaye ve emek akımlarının karşılaşması ve bir kapitalist ilişkisellik tesis etmeleri için her iki akımın da deşifre edilmiş ve yersizyurtsuzlaşmış olmasına gerek vardır. Hükümran egemenliği ya da toprak gibi bağlardan kurtulmuş sermaye ile; mülkiyet gibi bağlardan kurtulmuş özgür işçi, yersizyurtsuzlaşmanın birer örneğidir. Güncel momentte birlikte bu nitelik yerküre ölçeğinde hareket ve hız olanağına kavuşmuş finanskapital ve fabrika ofis gibi kapatılma kurumlarının mekânsal disiplininin azat edilmiş emek biçiminde yeni bir yersizyurtsuzlaşma hareketi gerçekleştirmektedir. Firmaların bu özenli yaklaşımının en önemli sebebi ise, sermayenin yalnızca emek gücünü değil belirli bir öznellik biçimini de talep etmeye başlamasıdır. Emek gücü ile ilişkisinin yanında, sermayenin büyüme amacının günümüzde de sürdüğüne şüphe yoktur. Dahası bu amaç, finansallaşma ile birlikte getirdiği yıkım ve tehditlerle kaygı verici bir boyuta ulaşmıştır. Emek süreçleri bağlamında bu amacın formülü hedef odaklılıktır. Bu formül aynı zamanda çalışanlardan bir yaşam tarzı olarak da talep edilir. Üretim araçlarının mülkiyeti, özellikle sabit sermaye biçiminde, sermaye sahibi sınıfın elinde bulunmaya devam etmektedir. Bu durum konu enformasyon ve bilgi teknolojileri olduğunda da değişmemektedir.

Yukarıda ana hatlarıyla sıralanan ve sayıları çoğaltılabilecek sebeplerden dolayı ekonomi politik süreçlerin kapitalist doğası belirgin bir biçimde sürdüğü için, belli başlı popüler ve ana akım argümanların iddialarının aksine bir devrimin şafağından söz edilemez. Buna karşın, özellikle sanayi dönemi paradigmaları ile karşılaştırıldığında, etkili ve çok yönlü bir dönüşümün deneyimlendiğini eleştirel yaklaşımların da kabul ettiğini söyleyebiliriz. Söz konusu dönüşüme dair tezler hakkında bir envanter çıkarma

girişimi başlı başına bir araştırma konusu oluşturur. Dönüşümün, emek süreçleri ile bağlantılı olarak tanımlanabilecek argümanlarından ilkinde neoliberalizm üzerine çalışmalarda rastlarız. Bir yönetimsellik biçimi olan neoliberalizmin, üretmek için yoğun enerji harcadığı yeni öznellik kipi çalışanların iş ve iş dışı zamanlarında karşısına çıkan söylem ve pratiklerdir. Bunun yanında Foucault'nun neoliberal yönetimsellik üzerine yaptığı çalışma, düşünürün disiplin toplumları formasyonundan hangi yönleri ile uzaklaşıldığının anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Bilişsel kapitalizm varsayımı, üretim hattındaki post-Fordist başkalaşım ve örgütlenmelerde gerçekleşen kurumsal dönüşümler, diğer konuları oluşturur. Bilişsel kapitalizm tezini öne süren çalışmalar canlı emeğe katılmış bilgiye vurgu yaparak Marx'ın boyunduruk aşamalarının ardından gerçekleşen yeni bir süreç tanımlar. Süreç, aynı zamanda Marx'ın “genel zekâ” kavramı ile birlikte ele alınır. Bu çalışmalar paradigmalardaki enformatikleşmeyi ve çalışma edimlerindeki bilginin rolünü konu ettiği, post-Fordist modelleri tartıştığı ve kurumsal dönüşümlerle iç içe okunabildiği için, emek süreçleri ile doğrudan ilgilidir. Gilles Deleuze'ün, Foucault'nun çalışmalarından hareketle öne sürdüğü ve başkalaşım geçirmiş bir kapitalizmi tanımladığı denetim toplumları savı ise bir diğer başlıktır. Düşünürün, bir metni dışında bu konu başlığı altında geniş bir çalışmasına rastlamayız, ancak bir taraftan Guattari ile birlikte yaptıkları kapitalizm analizi, diğer taraftan Deleuze'den hareketle ortaya atılmış çeşitli tezler, bize denetim toplumları iddiasını kavramsallaştırarak geliştirme olanağı sunar.

Sıralanan bu başlıkların içeriklerinin hiçbir zaman kategorik bir ayırım oluşturmadığını, birçok ortak konuda çeşitli argümanlarla karşımıza çıktığını belirtmek gerekir. Örneğin şirket olgusu ya da borçlandırılmış vatandaşın imali, neoliberal yönetimselliğin, kurumsal dönüşümlerin, post-Fordist modellerin ve denetim toplumları örgütlenmesinin temel konularından biridir. Yeni öznellik modelleri ve ürün odaklı inovasyon rejimleri nedeniyle çalışanların vasıfları, yeni örgüt modelleri,

sibernetik teknolojilerin kurduğu ağ biçimindeki gözetleme teknikleri nedeniyle de çalışanlar üzerinde uygulamaya sokulan denetim mekanikleri bir diğer ortak, ancak çelişkili konudur. Sanayi döneminde vasıf ve denetim arasında ters orantılı bir ilişki varken, artık bu ilişki çelişkili, çatışmacı ve zaman zaman da paradoksal boyutlara ulaşmaktadır. Sermaye bir taraftan çalışanlarından belirli becerileri, bir beşeri sermayeyi, hedef ve başarı odaklı bir özneliği talep ederken, diğer taraftan emeğini denetime tabi kılmak istemektedir.

Bu tartışmalar, ana hatlarıyla neoliberal öznelik üretim kipleri ile yol açtığı kurumsal dönüşümler; bilişsel işbölümü ve genel zekâ kavramı üzerine tartışmalar ve denetim toplumları ifadesi ile öne sürülen argümanların içeriğini oluşturan kuramsal yaklaşımlar biçiminde bölümlenmiştir. Söz konusu bölümlenme, kavramsal yaklaşımlar esas alınarak yapılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Felix Guattari ve Gilles Deleuze’un öne sürdüğü “toplumsal tabi kılma” ve “makinesel kölelik” kavramları kapsayıcı bir perspektif sunmaktadır. Bu iki kavram Foucault’nun “anatomo politika” ve “biyo politika” kavramları gibi bir arada işleyen iki sürece sebep olur. Buna karşın önemli benzerlikler içermekle birlikte bu iki kavram setini birleştirmeye girişmek ne gerekli ne de doğru bir girişim olur. Bunun yanında felsefi kavramlar bir kronolojiye indirgenemeyeceği için Deleuze ve Guattari’nin kavramlarının dönüşümü daha iyi veya etkili bir şekilde açıkladığını, Foucault’nun kavramlarının ise güncelliğini yitirdiği düşüncesi de doğru olamaz. Gerçekleşen dönüşüme yönelik öne sürülen yaklaşımlardan olan neoliberalizm, öznelik üretimi ile ilgili savlarından ötürü toplumsal tabi kılma kavramı ile ilişkili olarak değerlendirilecektir. Bunun yanında görüleceği gibi makinesel kölelik kavramı Marx’ın boyunduruk aşamaları ve Foucault’nun anatomo politika kavramları ile bir arada ele alınabilecek argümanlara sahiptir. Buna karşın bu yaklaşımların hiçbirisi birbirinden yalıtılmış olarak ele alınamaz. Örneğin Marx’ın ve birçok Marksist araştırmacının çalışmalarında

makinesel kölelik süreçlerinin aynı zamanda öznellik üretim biçimleri oluşturduğunu da görürüz.

Söz konusu kavramlar kapsayıcılığının yanında dönüşümlere dair bir paradigmatik yaklaşım geliştirmeye yardımcı olacağı için süreçler üzerinde denetim mekaniklerinin işlevleri ve etkinlik alanları bu kavramlara başvurularak analiz edilmeye çalışılacaktır. Tam da bu bağlamda, Gilles Deleuze'un öne sürdüğü denetim toplumlari savı ile karşılaşırız. Bu savın önemini oluşturan etkenler, Deleuze'un Foucaultcu disiplin toplumlari yaklaşımından yola çıkması, kapitalizmin deneyimlediği öne sürülen dönüşümü odağına alması ve bu araştırmanın da ana konusunu oluşturan denetim mekanikleri ile dolaysız bir bağlantı kümesi oluşturmalarıdır.

2.1. Disiplin Toplularından Denetim Toplularına

Foucault'nun izini sürdüğü tarihsel akışta gördüğü değışime dikkat çeken Gilles Deleuze, disiplin toplularının kendi bunalımları ile karşılaşğını ve İkinci Dünya Savaşı'nın ardından gerilemeye başladığını belirtir: “Bir disiplin toplumu, artık içinde olmadığımız, artık olmayı bıraktığımız şeydir” (Deleuze, 1992: 3). Fabrikadan aileye, okuldan hapishanelere kadar bütün kapatma mekânlarının uzun zamandır krizin içerisinde olduğuna dikkat çeken Deleuze, bunun yanında yeni bir biçimin yükselişte olduğunu söyler; denetim toplumlari. Bu yeni toplum disiplin toplularının dönüşüme uğramasına sebep olmaktadır. Okul sürekli eğitime, hastaneler aile hekimliklerine, cezaevleri denetimli serbestliğe, fabrikalar ise şirketlere dönüşmektedir.

Deleuze'un fabrika ile şirket arasında yaptığı ayırım da hiyerarşik ile ağ biçimli örgütlenme arasındaki farklara benzemektedir: “Fabrika, içsel kuvvetlerini bir denge seviyesinde tutan bir bedendi; üretimde azami, ücretlerde asgari” (1992: 4). Ancak

Deleuze, denetim toplumlarında şirket biçiminin fabrikanın yerini almakta olduğu görüşündedir: “şirket, her bireysel ücret üzerine bir modülasyon dayatma konusunda çok daha derinden işlemektedir; meydan okumalarla, sürekli uyarılarla, yarışmalarla ve oldukça gülünç grup ya da ekip seanslarıyla işleyen sürekli bir yarı kararlılık durumudur bu” (1992: 4). Deleuze’un sözünü ettiği ekip seansları artık şirketlerde takım çalışması adını almıştır ve takım çalışmaları gülünç oluşunun yanında “sığılığın grup halinde yaşantılanmasıdır” (Sennett, 2008: 105). Seri üretimin yerini proje bazlı üretimin; hiyerarşik ünvanların yerini hem geçici hem de proje sayısına göre değişken nitelikte takım liderliğinin almakta olduğunu görüyoruz. Bu durum niteliksel bir dönüşüme sebep olmaktadır: “Fabrika bireyleri hem kitle içindeki her bir unsuru gözetim altında tutan patronun, hem de kitlesel bir direnişi seferber eden işçi sendikalarının lehine tek bir gövde olarak oluşturuyordu; oysa şirket, en sert tavırlı rekabeti ve karşıtlığı sağlıklı bir emülsiyon biçimi, bireyleri karşı karşıya getiren ve her birini kat edip içlerinden bölen dört dörtlük bir motivasyon gücü sunmaktadır” (Deleuze, 1992: 4-5).

Disiplin toplumlarından denetim toplumlarına geçiş bir rejim değişikliğini öngörür. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl kapitalizmi sabit formlar, kalıplar üretmeyi amaçlıyordu. Üretimin standartlaştırılması, üretici güçlerin, emeğin, toplumun ve tüketimin standartlaştırılması ile birlikte sağlanmaya çalışılıyordu. Kurumlar da bedeni standartlaştırma amacını taşıyan anatomo politikanın bir aygıtı olarak işliyordu: “Ancak kontrol toplumu bu kalıpları kullanmaz; bedenleri ve nüfuzları ayarlamaya, düzenlemeye dayalı bir *modülasyona* başvurur” (Çalıcı, 2016: 80). Yuk Hui de, denetim toplumları ile işlemlerin yeni ve kapatmayan bir biçimini gözlemlediğimizi söyler. Bu yeni tür denetim, bireye, yaratma veya işleri bozma özgürlüğü tanıyor gibi görünen, ama üretimleri hatta sonuçları soyut kuvvetlerin mantığını takip eden bir *uzam* yaratma üzerine kuruludur (2015: 75). Hui, Deleuze’un

disiplin toplumları ile denetim toplumları arasındaki farkı açıklamak için kullandığı “kalıp yaratma” ve “modülasyon” karşılaşmasına dikkat çeker: “Kapatıp-kuşatmalar, *kalıplardır*, ayrı kalıplardır, ama denetimler bir *modülasyondur*, her an, aralıksız değişecek olan, kendi kendisinin biçimini bozan bir kalıp gibidir” (2013: 188). Hui’ye göre “modülasyon kavramı kapitalist üretimin paradigması veya daha kesin olarak denetim toplumunun kuvvetlerin işleyişi haline gelir” (2015: 77). Kalıp kavramında madde bir biçime sokulurken, aynı işlem modülasyon terimleriyle anlaşıldığında süreç operasyonelleşir ve enformatikleşir. Bu nedenle Hui modülasyonu oluş ve farklılaşma terimleri ile tanımlar.¹¹ Disiplin toplumlarında kurumlar özneyi birinden diğerine taşıyan sıkı bir bağ içermelerine rağmen birbirlerine karşı görece özerk bir görünüm oluştururlar. Bu görece özerkliği kapatmanın getirdiği yalıtılmışlık biçimi sağlar. Denetim toplumlarında ise tüm kurumlar aynı modülasyona tabi ve sürekli bir metastabilite halindedir. “Artık okulda değilsin” ya da “artık işte değilsin” diyen muktadirin sesi yerini sürekli eğitime, tam zamanlı mesaiye bırakır. Sağlık ise bedeni düzenli aralıklarla tahlil edip hastalığı kontrol altında tutmayı amaçlar. Ceza yasaları uzun zamandır şartlı tahliye ve denetimli serbestliği etkin bir biçimde devreye sokmuş durumdadır. Denetim toplumuna dair ilk karakteristik de belki burada ortaya çıkmaktadır.

Foucault, disiplin toplumları analizini on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl kapitalizmi ile bağlantılı olarak yapıyordu: “Bu toplumlar doruk noktalarına yirminci yüzyıl başlarında ulaşmışlardı” (Deleuze, 1992: 3). Buna karşın biyo politika ve neoliberalizmi odağına alarak yürüttüğü çalışmalarında Foucault’nun disiplin toplumlarından farklı bir toplumsal formasyona dikkat çektiğini görebiliriz. Yirminci yüzyılın ikinci yarısı ve yirmi birinci yüzyıl için Foucault artık disipline eden bir

---

¹¹ Modülasyon kavramı hakkında ontolojik bir tartışma için: Hui, Yuk, (2015), “Modulation After Control”, *New Formations*, (84), 74-91.

toplumdan bahsetmez; aksine on sekizinci yüzyıldan itibaren yirminci yüzyılın başlarına kadar kendisini hapishanelerin yanında okul, kışla, hastane, fabrikalarda gösteren katı disiplinci rejimler çözülmeye başlamıştır:

Altmışlı yıllardan itibaren, bu kadar zahmetli bir iktidarın sanıldığı kadar elzem olmadığı, sanayi toplumlarının beden üzerinde çok daha gevşek bir iktidarla yetinebileceğinin farkına varıldı. Bundan böyle, cinsellik üzerindeki denetimlerin yumuşatılabileceği ve başka biçimler alabileceği keşfedildi... Geriye, günümüz toplumunun hangi bedene ihtiyaç duyduğunun incelenmesi kaldı.

(Foucault, 2003: 41)

Foucault'nun, "legal iktidar", "disiplinci iktidar" ve "güvenlik" olmak üzere üç temel yönetsel iktidar modu arasında bir kavramsal ayırım yaptığını vurgulayan Jeremy Gilbert ve Andrew Goffey ise, verilerin miktarının belirlenmesi, olasılıkların hesaplanması, olası sosyal sonuçların öngörülmesi, davranışların sürekliliğinin tayini ile ilgili olan sonuncu modun Deleuze'ün denetim kavramı ile yararlı bir şekilde eşitlenebileceği görüşündedir (2015: 9). Gilbert ve Goffey'ye göre güvenlik ve denetim mantıkları Fordizm sonrasında karakteristik eğilimlerini açıklar: "Hükümetler, şirketlerin ve ekonomik sektörlerin doğrudan merkezi kontrolünü ve doğrudan hizmet sunumunu, çok daha karmaşık düzenleme ve yarı özel tedarik ağları ile değiştirmeye çalışırken, şirketler piyasa homojenizasyonu veya didaktik pazarlamaya yönelik her türlü beceriksiz girişime karşı giderek tüketici davranışının karmaşık haritalandırmasına, farklılaşmasına ve beklentisine odaklanmıştır" (2015: 10).

Denetim toplumları hakkında öne sürülen kavramsal çerçeveye "risk" ve "güvenlik" konularını da eklemekte yarar vardır. "Denetim toplumunda ön plana çıkan

bir diğerk olgu da güvenlidir” (Arslantaş-Toktaş vd., 2012: 53). Üretici güçlerin büyümesi ile tehlike ve tehditlerin katlanarak arttığını vurgulayan Ulrich Beck, bunun modernleşme üzerinde de bir değişime sebep olduğunu söyler: “Modernleşme süreci *dönüştür* hale geliyor, kendi kendisini konu ve sorun ediniyor. Teknoloji risklerinin siyasal ve bilimsel olarak ‘idaresi’yle -yönetim, keşif, dahil etme, kaçınma, gizleme- ilgili sorunlar, aktüel ve potansiyel olarak kullanılan risklerin idaresiyle (doğa, toplum ve kişisel alanlarında) ilgili sorunlar tarafından, özellikle vurgulanan önemi bakımından gölgede bırakılıyor” (2011: 22). Beck, risklerle birlikte güvence vaadinin de büyüdüğünü belirtir ve modernitenin bu aşamasını risk toplumu olarak adlandırır. “Risk toplumunda modernliğin radikalleştiği ya da daha ileri bir aşamaya geçtiği ve belirsizliklerin hakim olduğu bir dünyada yaşadığımız tezinden hareket edilir” (Ünal, 2015: 97). Bir olgu olarak risk, beraberinde güvenlik sorununu da getirir. Bu nedenle “risk toplumunun temelini ve itici gücünü teşkil eden normatif karşı-projesi *emniyet*” (Beck, 2011: 71).

Risk temelli bir rejimde güvenliğin merkezde olduğunu belirten Sevda Ünal, ekonomi politikte neoliberal yönetimselliğin egemenliği ve buna eşlik eden bilişim ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler nedeniyle risklerin niteliği ve kapsamının değiştiğini öne sürer (2015: 188). Toplumun karşı karşıya kaldığı riskler artık yalnızca ulusal güvenlik sorunu değildir. İklim krizleri, toksik ve nükleer kirlilik, etnik çatışmalar, göç, aşırı milliyetçilik, ırkçılık, küresel finans krizleri gibi makro ve yerel ölçekte karşımıza çıkan risklerin yanında sağlık, barınma, beslenme, iletişim, çevre gibi bireysel olanın bileşenlerini tehdit eden çeşitli riskler güvensizliği ve belirsizliği öne çıkaran konular olarak belirir. “Güvensizliğin yaygınlaşmasıyla sürekli olarak kesinlik ve güvenlik arayışını kışkırtan neoliberal güvenlik devletinin inşasında belirsizlik ve risk önemli rol oynamaktadır. Belirsizlik farklı biçimlerde üretilmekte, denetlenmekte, güvenliğin ve bilimin konusu haline getirilmektedir” (Ünal: 2015:

189). Böylece güvenlikçi politikalar uygulamaya sokularak, gözetleme ve denetim mekanizmalarının yaşamın birçok alanında meşrulaştırılması sağlanmıştır.

2.2. Toplumsal Tabi Kılma ve Makinesel Kölelik

Gilles Deleuze'un denetim toplumları üzerine bir metninin dışında doğrudan bu kavramı ele alan kapsamlı bir çalışması yoktur. Ancak bu durum, kuramsal çerçeveyi genişletemeyeceğimiz anlamına gelmez. Deleuze'un Felix Guattari ile geliştirdiği "toplumsal tabi kılma"¹² ve "makinesel kölelik" kavramlarının denetim toplumları başlığının içeriğinin oluşturucu öğeleri olarak kullanabiliriz. Doğrudan bu kavramlardan hareketle çağdaş kapitalizm incelemesi yapan Maurizio Lazzarato'nun çalışmaları da bir diğer önemli durak noktasıdır. Lazzarato'nun çalışmasının önemi bu kavramları neoliberalizm ve bilişsel kapitalizm ile ilişkilendirerek ele almasıdır.

Makinesel kölelik ve toplumsal tabi kılmayı birbirinden farklı iki kavram olarak ayırt ettiklerini belirten Gilles Deleuze ve Felix Guattari'nin analizlerinde öncelikli olarak denetimin merkezi bir rolde olduğu görülür:

İnsanlar, daha yüksek bir birliğin denetimi ve yönlendirmesi altında kendi aralarında veya başka şeylerle (hayvanlar, aletler) oluşturdukları bir makinenin tamamlayıcı parçaları olduğunda kölelik vardır. Fakat, yüksek birlik insanı bir hayvan bir alet hatta bir makine olabilen harici bir nesneye özne olarak bağlantılandığında tabi kılma gerçekleşir.

(Deleuze ve Guattari, 1988: 456-457)

---

¹² İngilizcedeki *subjection* sözcüğü dilimizdeki karşılığı "tabi kılma" biçimindedir. Bunun yanında özne anlamına gelen *subject* sözcüğü ile *subjection* sözcüğünün aynı kökenden geldiği görülebilir. Bu nedenle tabi kılma, öznellik üretimi anlamına gelecektir.

Burada söz konusu olan insan, insan-alet, insan-hayvan, insan-alet-hayvan gibi ögelerin bileşiminden oluşan makinelerdir. Başka bir deyişle makineler sahip oldukları heterojen parçaların belirli bir fonksiyona göre düzenlenmesi ile işleyen kapalı devre sistemler değildir. İnsansız teknolojiler dahi olsalar başka makinelerle kurdukları bağlantılar ile çalışırlar. Sürece insanın dâhil olması ile olası iki sonuçtan biri ile karşılaşılır. İnsan makinenin “kullanıcısı” olduğunda ona bir özne olarak bağlanır, böylece “makine tarafından köleleştirilmemiş makineye tabi kılınmıştır” (Deleuze ve Guattari, 1988: 457). Sibernetik makineler sanayi döneminin motorlu makineleri ile bağlandığında ortaya çıkan, derece farkından öte bir durumdur. Örneğin insansız bir otomobili “yeni” yapan şey otomasyonu üst noktasına taşımış olması değil; bir veya çok daha fazla otomobilin tek bir merkez tarafından kontrol edilebilmesidir.

Deleuze ve Guattari'nin yalnızca makinesel kölelik değil, aynı zamanda tabi kılma kavramları için de makine ifadesinin önemli bir yeri olduğunu görürüz. Makinelere özel bir önem verenlerin yalnızca Deleuze ve Guattari ile sınırlı olmadığına, kapitalizm üzerine yapılmış bütün çalışmaların makineler hakkında derinlemesine analizlere giriştiğine de şüphe yoktur. Bu nedenle bir kavram olarak makineye değinmekte yarar vardır. Marx, makineyi “artı-değer üretme aracı” (2007: 359) olarak tanımlamıştı. Makinelerin gelişimi ile on sekizinci yüzyılda sanayi devriminin başladığını söyleyen (2007: 361) Marx, üretim süreçlerinin makineselleşmesinin artı-değer üretiminin çok daha ötesinde etkilere sebep olduğunu görüyordu. Bu nedenle çalışmasında makineler her zaman önemli bir yer işgal eder. İşçilerin etkinliğine daha çok bağlı olan manifaktürden, daha gelişmiş ve karmaşık makineler içeren fabrikaya geçişte insan ve makine arasında bir görev değişimine dikkat çeken Marx, işbölümünün artık “öznel ilkesinin makineli üretimde” (2007: 367) olmadığını belirtir. Böylece makineler, manifaktürün ilk modellerinde parça işçilerin elindeki birer alet biçimine daha çok yakınken, fabrikada sürecin asli yürütücüsü

konumuna gelir. Dolayısıyla makinelerin işçi üzerindeki dolaysız etkileri Marx için önemli bir sorun olmuştur. Benzer şekilde odağına işbölümü, otomasyon ve makinelerin gelişimi ile vasıfları giderek azalan emeği yerleştiren Braverman da, kapitalist üretim tarzında makinelerin “yönetim tarafından yönetilen bir süreç olarak yeniden kurulmasını amaçlayan bir yöneticilik çabasıyla” (2008: 174) birleştiğini vurgulamıştır. Bu nedenle Braverman çalışması boyunca emek sürecinde işçinin makineye karşı konumunun onun tüm becerilerini elinden aldığına dikkat çekmeye çalışmıştır. Richard Sennett (2009) ise bürokratik hiyerarşik modelden, iktidarı merkezde yoğunlaştıran ağ biçimine doğru gerçekleşen kurumsal dönüşümü incelerken tam olarak makinesel bir şema ortaya koyar. Özetle Marx, Braverman ve Sennett makinelerin işçi öznelliği üzerindeki etkilerine dikkat çekmişlerdir. Bu nedenle makineler ve öznellikler arasında güçlü ve karmaşık ilişkiler mevcuttur. Deleuze ve Guattari'nin ise makineler (ve öznellikler) hakkında kavramsal bir yaklaşım geliştirdiklerini görürüz.

Köleliği “bilim, ekonomi, iletişim ağları ve refah devletinin işlev gördüğü bir tarz” (2015: 31) olarak tanımlayan Lazzarato, bu alana ait etkinliğin, özneliğin temsil dünyasından farklı diyagramatik bir uzamda gerçekleştiğini belirtir. Arkaik imparatorlukların insan köleliğinden temel farklar içeren ve kapitalizmin oldukça özgün boyutlarından birini temsil eden makinesel köleliği incelerken aynı zamanda Deleuze ve Guattari'nin “makine” kavramına yükledikleri nitelikleri anlamak yararlı olacaktır. İnsan-doğa-endüstri ayrımlarına karşı çıkarak bu tür “görece bağımsız alanlar ve devreler” (2012: 14) in olmadığını iddia eden Deleuze ve Guattari makinelerin heryerdeliğini vurgular: “Meme süt üreten bir makinedir ve ağız ona eklenen bir makinedir” (2012: 13) Burada herhangi bir metafor yoktur. Organ-makineler enerji-makinelere bağlanır, bir makine bir akım yayar, diğeri onu kesintiye uğratar: “Her şey birer makinedir. Onun bedenindekilere eklenmiş göksel makineler,

tepedeki yıldızlar veya gökkuşuğu, Alp dağlarının makineleri. Makinelerin sonu gelmez gürültüsü” (Deleuze ve Guattari, 2012: 14).

Bütün bu gürültüye karşın makinelerin işlemediği ya da makinesel bir işleyişin gerçekleşmediği durumlar da mevcuttur. Bir diğerine bağlanmadan tek başına kalmış bir dişli veya donakalmış bir otomat gibi “akıl almaz durağanlık ve mutlak katılık” (Deleuze ve Guattari, 2012: 21). Deleuze ve Guattari bu duruma “organsız beden” adını verir: “üretken olmayan, kısır, sebepsiz, tüketilemez” (2012: 21). Ancak organsız bedenün üretimi kendine mal etme gibi bir özelliği vardır. Kendisi de bir organsız beden olan sermayenin yaptığı da tam anlamıyla budur. Tek başına üretken olmayan sermaye, üretken olan unsurları temellük eder. Onların birer organ-makine biçiminde kendi yüzeyine iliştirilmiş biçimde işlemlerini sağlar. Bu sebeple organsız beden ile organ makineler; sermaye ile emek gücü arasındaki sözleşme tam anlamıyla makineseldir.

Önce Deleuze ve Guattari’nin ardından Lazzarato’nun kapitalizmi bir megamakine olarak tanımlamasının sebebi de budur. “Makinesel kölelik” ise kapitalizme özgü bir iktidar modelidir: “Neoliberalizm tarihine, günümüzün megamakinesi olan “genelleşmiş kölelik” damga vurmuştur. Neoliberalizmin aygıtları ilk kez hayata geçirildikleri alanlardan biri olan fabrikanın çok daha ötesine uzanır” (Lazzarato, 2015: 34). Böylece fabrikaların ve ofislerin mekânsal sınırları ve süreç olarak emeğin sınırlarını aşmış bir makineleşme süreci, gündelik hayatın her aşamasının ve iletişimden duygulanıma bütün insani etkinliklerin üzerinde bir denetim kurar: “En “insani” eylemlerimizde (konuşma, iletişim kurma, yazma düşünme vb.), yeni bir makineler nesli tarafından destekleniyoruz” (Lazzarato, 2015: 34). Makineselliği somut teknik ve araçsal işleyişlere indirgenemeyecek bir “karar verme, idare, tepkime, teknokrazi ve bürokrasinin toplumsal araçlarına işaret” (Lazzarato, 2015: 35) eden bir kavram olarak anlamak gerekir.

“Kişiyi sözcülemine kaynağı haline getiren” dilbilim “bireyi temsili ve kişisel bir bilinçaltıyla donatmaya yarayan” psikanaliz, “bireyi bireysel hakların faili haline getiren” politika bilimi, “bireyi seçme ve karar verme özgürlüğüne sahip biri olarak kuran” ekonomi, nesnelere “temel niteliği sadece “sahip olma” olan öznelere” devreden mülkiyet hakları, toplumsal tabi kılmayı oluşturan başlıca aygıtlar olarak sıralanabilir (Lazzarato, 2015: 35). Özneleştirme sürecinin yine yüksek bir birlik tarafından gerçekleştirildiğini hatırlamak gerekir. Bu nedenle toplumsal tabi kılmanın “daha insani olduğunu” (Deleuze ve Guattari, 1988: 457) söyleyemeyiz. Buna karşın kapitalizmin kurduğu makinesel kölelik rejimi “arkaik emperyal oluşumla özel bir ilişkiye sahip gibidir: insanlar öznel değil, topluluğu üstkodlayan bir makinenin parçalarıdır (Deleuze ve Guattari, 1988: 457). Kapitalizmin ortaya çıkması için gereken koşullardan biri de ticaretin küresel ölçekte gelişmesiydi. Kapitalist pazarın küreselliğinin sebeplerinden biri de budur. Buna karşın Michel Beaud (2016), kapitalist üretim biçimlerinin feodal ilişkiler üzerinde hakimiyet kurarken ve burjuvazinin imparatorluk hiyerarşisinin egemen sınıflarına karşı verdiği savaşlarda art arda zaferlerini ilan ederken kapitalizmin ulusal karakterini hep koruduğunu vurgular. Dolayısıyla kapitalizmin ulusallığı veya küreselliği konusu çok cevaplı sorular üretir. Bunun yanında ulus devlet organizasyonunun kapitalizm için birincil önemi oldukça güçlü bir toplumsal tabi kılma kuvvetini harekete geçirmesinde aranmalıdır: “ulus devlet veya ulusal öznellikler çatısı (*framework*) altında tabi kılma süreçleri ve buna uyan öznellikler beyan edilir.” (Deleuze ve Guattari, 1988: 457-458) Deleuze ve Guattari'ye göre ulus devlet çatısı öznellik üretimi için aksiyomatikleri birer model olarak sunarken, “devletlerin gerçekleşme modeli olduğu aksiyomatiğin kendisi yeni ve eski teknik biçimlerinde bütün bir makinesel köleliği yeniden kurar veya yeniden icat eder” (1988: 458).

Toplumsal tabi kılmanın hiyerarşiler kurmak, bu hiyerarşileri “bir dizi ikiliğe dönüştürerek ve indirgeyerek” (Lazzarato, 2015: 36) dayatmak gibi işlevlerinin yanı sıra “bireyleşmiş “öznenin” makinesel kölelik sayesinde “özgür bırakılmış” öznel bileşenlerinin yersizyurtsuzlaşmasını ve yeniden bileşimini güvence altına alarak” (Lazzarato, 2015: 37) ve “özneyi suçluluk, korku ve kişisel sorumlulukla” (Lazzarato, 2015: 37) yükleyerek onun makinenin bir parçası olmakla, insan sermayesi olmak arasında her an doğru tercih yapmasını sağlamaya çalışır. Bununla birlikte sermayenin kurduğu tabi kılma rejimi, işyeri veya fabrika çatısı altında çalışır: “ancak otomasyonun sabit sermayenin oranında kademeli olarak artışıyla, yeni türden bir kölelik görürüz: aynı zamanda iş rejimi değişir, artı değer makineselleşir ve çatı tüm topluma genişler” (Deleuze ve Guattari, 1988: 458). Öznellik üretiminin iktidarın iki aygıtından biri olduğunu vurgulayan Maurizio Lazzarato, bu konuda yapılan kuramsal tartışmaları ve araştırmaları yaygın olarak öznellik ile sınırlı kalarak, diğer bileşeni gözden kaçırmakla eleştirir. Deleuze ve Guattari'nin metinlerinden yararlanarak kapsamlı bir çalışma ortaya koyan Lazzarato, toplumsal tabi kılma ve makinesel kölelik kavramlarını Foucault'nun biyo iktidar analizini andıran “iki heterojen iktidar aygıtı” (2015: 24) olarak tanımlar: Bu şema aynı zamanda Lazzarato'nun benimsediği ekonomi-politik paradigmadır. Zenginliğin üretimi, başka bir deyişle iktisadi faaliyet, bu iki aygıtın kesişim noktasında gerçekleşir. Böylece ekonomi politik, fabrika ile temsil edilen üretim süreçlerinin ötesine geçerek öznel etkinliğe ve toplumsal süreçlere işler. Öznellik üretimi “bize bir kimlik, cinsiyet, meslek, ulus ve daha birçoklarını atfederek, toplumsal işbölümü dahilinde ve bu işbölümü için mekanlar ve roller” (2015: 24) üretip dağıtan; “dil sayesinde kimsenin kaçamayacağı bir anlam ve temsil tuzağı” (2015: 24) oluşturan “toplumsal tabi kılma” aygıtının faaliyet alanında gerçekleşir. Neoliberalizmin egemenliğindeki bir tarihsel aralıkta toplumsal tabi kılmanın çıktısı, finansal krize rastlamış ve “kaderi borç olarak çizilmiş olan”

(Lazzarato, 2015: 24) bireyleşmiş öznedir. “Kendi kendisinin girişimcisi” olan bu öznenin “kaderinin tek suçlusu ve sorumlusu” (2015: 24) kılındığını vurgulayan Lazzarato, Foucault'nun yönetimsellik analizinden yararlanır. Çünkü yönetimsellik, öznelere kendilerini sömüren, kendileri üzerinde tahakküm kuran, “kendilerini belirleyen aktörler olarak algılayıp üretir” (2015: 24) hale getirir. Başka bir deyişle bu, paradigmatik olarak sermayenin penceresinden bakan ve bu paradigmaya göre kendisini denetleyen bir öznelliğin inşa sürecidir. Bütün bunların yanında Lazzarato, Marx'ın toplumsal tabi kılmayı “sermaye ilişkilerinin kişileşme süreci” (2015: 24) biçiminde tanımladığını aktarır. Antik uygarlıkların, arkaik imparatorlukların ve feodalizmin kölelik, serflik rejimleri de kendilerine özgü tabi kılma süreçlerine ihtiyaç duyar. Ancak Deleuze ve Guattari'ye göre “kapitalizmin çıplak ya da “özgür” işçisi, tabi kılmayı en radikal ifadesine ulaştırmıştır” (1988: 457). Herkesi birer özne olarak kuran bir tabi kılma odağı olan sermaye, kapitalistleri “sermayenin şahsi öznelliğini oluşturan sözcelemin öznelere” (Deleuze ve Guattari, 1988: 457) olarak kurarken, proleterleri ise “sabit sermayenin oluşturulduğu teknik makinelere tabi kılınan ifadenin öznelere” (Deleuze ve Guattari, 1988: 457) haline getirir.

Makinesel kölelik ise diğer heterojen iktidar aygıtıdır. Lazzarato, Deleuze ve Guattari'nin bu aygıtı sibernetik ve otomasyondan yararlanarak geliştirdiklerini söyler: “Teknolojik bir sistem, değişkenleri (ısı, baskı, kuvvet, hız, randıman vs.) köleleştirir (“yönetir” veya “işletir”) ve bütünün uyum ve denge halinde işlemlerini garanti altına alır” (2015: 25). Sanayi döneminde gelişen motorlu, otomatik, termodinamik makineler; fabrika, demiryolu ağları gibi makinelerin de gelişmesini sağlayarak toplumsal tabi kılma süreçleri üzerinde belirleyici sonuçlara sebep olmuştur. Günümüzün sibernetik ve enformasyonel makineleri ise insan-makine-sistem arasındaki farkları zayıflatarak her birini bir diğeri ile yinelenen ve geri döndürülebilen kılar. Bu yeni türden tabi kılma biçimi ile “insan ve makine arasındaki

ilişki, kullanım ve eyleme değil içsel ve müşterek iletişime dayanır” (Deleuze ve Guattari, 1988: 458). Benzer bir biçimde, makinesel kölelikte birey şirket, finansal sistem, devlet asamblajı¹³ ve “onun kolektif kurumlarının (okullar, hastaneler, müzeler, tiyatrolar, televizyon, internet vb.) içerisindeki bir dişli, bir çark ve tamamlayıcı bir parça olarak düşünülür” (Lazzarato, 2015: 25). Bu nedenle makinesel kölelik, toplumsal tabi kılmadan farklı olarak bireyleşmiş girişimci özneyi, *homo-economicus*’u üretmekle ilgilenmez; daha çok bu üretimin üzerine eklenerek bireyleri bölünebilir kılar:

Bölünebilir olan makinesel asamblajın yalnızca *bir parçası* değil aynı zamanda onun tarafından *parçalara bölünendir*: Öznelliğin tamamlayıcı bileşenleri (zeka, duygulanımlar, duyular, kavrayış, hafıza, fiziksel güç) artık bir “Ben” içinde birleştirilmiş değildir ve artık bir gönderim noktası olarak bireyleşmiş özneye sahip değildirler. Zeka, duygulanımlar, duyular, kavrayış, hafıza ve fiziksel güç artık kişide değil, asamblajda ve süreçlerde (şirketler, medya, kamu hizmetleri, eğitim, vb.) yatan sentezin bileşenleridir.

(Lazzarato, 2015: 27)

Burada söz konusu olan “özneliğin moleküler bileşenleri”ne (Lazzarato, 2015: 27) yönelik bir kod açıklama sürecidir. Toplumsal tabi kılma ile makinesel köleliği birbirini takip eden iki işlemsel süreç olarak görmemek gerekir. Kurumlar ve sistemler bu iki iktidar aygıtının uzamı olarak çalışır. Bunun yanında toplumsal tabi kılma ve makinesel köleliğin ikili mevcudiyeti de mümkündür. Makinesel süreçler olarak görebileceğimiz “protokoller, diyagramlar, grafikler ve yazılımlar nesnelliklerini

---

¹³ asamblaj: Deleuze ve Guattari'nin *A Thousand Plateaus* (1988) adlı kitaplarında kullandığı kavramlardan biridir. Kümelenme, bir araya gelme biçiminde anlaşılabilir olan asamblaj, kavramsal olarak bu çalışmanın paradigmatik dönüşümlerin kurumsal yönü ile ilgili bölümünde incelenmiştir.

kaybeder ve “ön-tabii kılmanın” kurucu vektörleri veya “ön-sözcelem” odak noktaları olmaya uygun hale gelirler. Bu makineler, nesnelere (ve göstergeler), *belirli eylemler, düşünceleri ve duygulanımları önerir, harekete geçirir, kıskırtır, teşvik eder ve diğerlerine karşı onları yüceltir*” (Lazzarato, 2015: 30).

Kapitalizmin deneyimlemekte olduğu dönüşüm üzerine öne sürülen belli başlı yaklaşımlardan olan neoliberalizm, bilişsel kapitalizm, finansallaşma, borçluluk, işletmelerin ekonomi politik uzamındaki egemenliği gibi savlar, tabii kılma ve makinesel kölelik kavramlarının kapsamına dahil edilerek tartışılabilir. Neoliberal yönetimsellik ve finansallaşma üzerine üretilen argümanların ilk olarak bir toplumsal tabii kılma kipi üzerine yoğunlaştığını görürüz. Neoliberalizm ve sonuçlarının bir makinesel kölelik sistemi üretimine katkı sağladığı da öne sürülmelidir. Bunun yanında bilişsel kapitalizm varsayımının, bir taraftan tabii kılma süreçlerinin sonunda üretilen özneliğin yol açtığı değer kaynağındaki başkalaşım, diğer taraftan emek sürecindeki denetim ve öz denetim mekanikleri, tartışmanın bir boyutunu oluşturur. Benzer biçimde çileci idealler ve borçluluk, analitik çerçevesi içinde birer öznelik üretimi süreçlerini devreye sokarken makinesel köleliğin bileşenleri için de araçsal öneme sahiptir. İki iktidar aygıtının en belirgin kesişim bölgesi ise hem neoliberalizmin hem de denetim toplumları savının merkezi öğelerinden biri olan şirket örgütlenmesidir.

Bu nedenlerle bu çalışma neoliberalizm üzerine yapılan çalışmaları içerikleri nedeniyle öncelikle bir tabii kılma biçimi olarak ele alacaktır. Ancak bu biçimin güncel işleyişi ikinci boyut olan makinesel kölelik ile bağlantı dizgeleri ortaya konmadan eksik anlaşılır. Neoliberal yönetimselliğin de üzerinde durduğu finansallaşma, borçluluk, şirket örgütü gibi konular bu çalışmada aynı zamanda birer makinesel kölelik aygıtı olarak da ele alınacaktır. Aynı koşullar eksiksiz biçimde, emek süreçlerini yeni öznelikler bağlamında ele alan, ancak süreçte gerçekleşen denetim

mekanikleri için de bir soruşturma olanağı sunan bilişsel kapitalizm varsayımı için de geçerlidir. Bütün bunlar bize bu iki kavramın kapsamlarının keskin hatlarla ayrılmaması gerektiğini göstermektedir.

2.3. Bir Tabi Kılma Biçimi Olarak Neoliberal Yönetimsellik

Neoliberalizm, karakteristik özelliklerini öncelikli olarak özelleştirme, finansallaşma, deregülasyon gibi uygulamalar, işsizlik, güvencesiz ve kısa vadeli istihdam, gelir adaletsizliğindeki artış, kamu hizmetlerinin kısıtlanması, sosyal güvencesizleştirme, ücretlerdeki gerilemeler gibi uygulamalarla gösterir. İlk bakışta bu durum kapitalist makinenin işleyişinin olağan bir sonucu olarak görünebilir. Sürecin güçlenmiş kapitalist biçimine şüphe duyulmamakla birlikte belli başlı uygulamaları ve sonuçlarıyla neoliberalizm, bir dizi “yeni”yi beraberinde getirir. Girişimcilik ve rekabet bu bağlamda neoliberalizmle doğrudan bağlantılı kavramlar olarak öne çıkar. Bu kavramlar ise neoliberalizm tartışmalarından önce Schumpeter’in kapitalizm üzerine çalışmaları ile bilinir. Bu nedenle neoliberalizm hakkında güncel tartışmaya Schumpeter’in statik ve dinamik rekabet tanımlarına değindikten sonra geçmekte yarar vardır. Günümüzde anlaşıldığı biçimi ile ticari rekabetin, merkantilist dönemlere kadar uzanan eski bir kavram olduğunu biliyoruz. Rekabet, sanayi dönemi boyunca piyasadaki kurumsal aktörlerin rekabeti olarak anlaşılırken aynı zamanda statik bir model tanımlanıyordu. Ancak bu kavram günümüzde biçim değiştirmiş ve topluma yayılmıştır. Schumpeter’e göre burjuvazinin “temel yapısı bütün aksamı ekonomik parçalardan meydana gelmiştir” (1974: 126). Böylece bu sınıf *homo-economicus*’un öncü versiyonudur. “Bütün müteşebbisleri tehdit eden iflas korkusu” (1974: 127) nedeniyle özel teşebbüs ile perçinlenmiş bir sistem olan kapitalizmin “burjuvaziye gerçek olarak bağlanmış durumda” (1974: 127) olduğunu belirten Schumpeter, bütün iktisatçılar gibi rekabetin kapitalizmin en önemli devindiricilerinden ve kaçınılmaz

sonuçlarından biri olduğunu kabul eder. Buna karşın Schumpeter neoklasik iktisatla bilinen “tam rekabet” gibi statik bir rekabet teorisine karşı çıkıyordu: “Tam rekabet, eksik rekabet ve piyasa yapısı gibi kavramlar statik rekabet teorilerinde yer alır ve bu teorilerde rekabetin rolü, veri iktisadi yapının tanımlanarak ekonominin nasıl dengeye geldiğini açıklamaktır” (Schumpeter’den aktaran Aydın, 2005: 2). Schumpeter’in çalışması ise rekabetin yapıyı, böylece dengeyi bozan; mübadele ilişkilerini değil, üretim ilişkilerini ele alan, sermaye birikimi ve teknolojik gelişmelerin etkilerini göz ardı etmeyen boyutunu öne çıkaran dinamik rekabet teorilerinden biri olarak karşımıza çıkar.

Schumpeter, metanın üretiminde kalite artışı ve emek zamanı incelendiğinde gözlemlenen ilerlemenin araştırılması halinde büyük şirketlere ulaşılacağı iddiasındadır (1974: 138). Benzer bu durum yeni-Schumpeterci yaklaşım için de geçerlidir: “Yeni Schumpeterci çözümlerde, Schumpeter’in yaratıcı girişimcisinin yerini teknolojik yeniliklerin yaratıcısı olarak ‘firma’ alır. Bu noktada, Freeman ve Soete, küçük ve rekabetçi firmaların bilgi ve iletişim teknolojileri alanındaki yeniliklerin en önemli aktörü olduğuna dair iddialara eğilerek, firma ölçeği, Ar-Ge büyüklüğü, yenilik çıktısı, yenilik ihtiyacı açısından istatistiki genellemeleri gözden geçirilir” (Başaran, 2016: 74). Kapitalizmi “ekonomik bir değişim metodu” (1974: 139) olarak tanımlayan Schumpeter, tüketim maddelerinde, üretim ve ulaştırma yöntemlerinde, pazarlarda, örgütlenme biçimlerinde görülen sürekli yeniliğe vurgu yaparak kapitalizmin temelini buradaki yaratıcı yıkımda bulunduğunu belirtir (1974: 140-141). Bu nedenle Schumpeter, iktisatçıların tekelci veya oligopolistik koşullar içinde olsun olmasın, tam rekabet ortamındaki fiyat rekabetine indirgenen tezlerini yetersiz bulur. Schumpeter’e göre rekabet kavramı dinamik biçimi ile ele alınmalıdır:

Oysa kapitalist gerçekte rekabetin tipi değil; bir ürünün ortaya çıkışı, bir tekniğin kaynağın yeni bir organizasyon şeklinin doğması, yeni masraf ve kalite bakımlarından kesin bir üstünlüğe dayanan ve yalnızca kar hadleriyle marjinal üretim değil, firmaların varlıklarına, temellerine hücum eden bir noktanın doğuşu önemlidir (1974: 143).

Bu nedenle Schumpeter'in kapitalizm anlayışı piyasa dengesi, fiyatlardaki rekabetin ötesinde sürekli bir değişim sergileyen, oyunu sürekli değiştiren, verili bir yapının inşası değil, yeni yapıların kurulup sürekli bozulması üzerine kurulmuş bir sistemdir. Buradan ortaya çıkan dinamik rekabet koşulları ise müteşebbisi, başka bir deyişle girişimci karakteri yaratır:

Yenilik, kapitalist sürecin başlıca harekete geçiricisidir. Yenilik, ekonomik süreci ateşler ve bu da başka yenilikleri getirir. Yenileşmenin hızı azaldığında, ekonomi durgunlaşır ve yeni bir denge noktasına ayarlanır. Schumpeter'e göre ekonomi, dinamik değişim süreçleri ile statik denge güçleri arasındaki birbirine bağımlı sıralamadan oluşur. Dinamik değişim süreçleri açısından önemli olan girişimcilik ise, kâr maksimizasyonundan daha karmaşık özelliklere sahiptir. Girişimciler, hayal gücü, hırs, kendini kanıtlama isteği, azim, sadece maddi gereksinimleri için değil, kendini tatmin için başarıma isteği gibi kişilik özellikleri ile tanımlanırlar

(Başaran, 2016: 69).

Rekabet, bireyler arasında olduğu kadar uluslar, şirketler, kurumlar, bölgeler arasında da gerçekleşirken, sosyal Darwinci bir söylem rekabeti yaşamın itici gücü olarak tanımlar. Böylece rekabeti serbest bırakan ve teşvik eden neoliberalizm, tek doğal düzen sıfatı ile karşımıza çıkar.

Susan George, yirminci yüzyılın ikinci yarısından önce toplumların günümüzün neoliberal uygulamalarına tümüyle yabancı olduğunu belirtir: “1945 ya da 1950 yılında, bugünün neoliberal paketiyle herhangi bir ciddi fikir ve politika teklifinde bulunmuş olsaydınız, size gülüp geçerler ya da akıl hastanesine gönderirlerdi” (2009: 33). Eleştirel iktisadi yaklaşımlar neoliberal dönemeci genellikle finansallaşma kavramı ve borç krizleri ile birlikte ele alır. Bretton Woods anlaşması, paranın değerinin altın ile olan bağıını koparır, bankacılık sistemi yatırım bankacılığı gibi yeni biçimler üreterek değişir, işçi gelirleri finansallaşır, hane halkları *mortgage* gibi uygulamalarla büyük bir borç yükünün altına girer. Gêrard Dumênil ve Dominique Lêvy neoliberalizmin finansallaşma ile kurduğu egemenliğini sınıf çatışması ile ilişkilendirerek analiz eder. 1950'li ve 1960'lı yıllarda ücretli emeğin alım gücü, istihdam ve sosyal güvenlik sistemlerinde ilerlemeler kaydedildiğini böylece sermayenin gelir ve haklarının gerilediğini vurgulayan Dumênil ve Lêvy 1970'li ve 1980'li yıllarda bu sürecin yön değiştirdiğini belirtir: “Neoliberalizm ile birlikte, sermaye sahibi sınıflar üstün konumlarını, kapitalizm ise kendine has zorba gücünü yeniden ele geçirmiştir” (2009: 50). Dumênil ve Lêvy ekonomi ve toplumun kapitalist niteliklerinin yeniden inşa süreci olarak gördükleri bu evreyi “finansal kurumların ve sınıfların çatışması” (2009: 51) olarak tanımlar: “Bu yeniden inşa, finans adını verdiğimiz, melez bir toplumsal kimlik olgusudur ve kapitalist sınıfla finansal kurumların üst kesimlerini bir araya getirmektedir” (2009: 51). Böylece finanskapital adını alan büyük sermayenin kurduğu bir finansal hegemonya işletilir. Finansallaşma biçimindeki çevrimlerle sermayenin büyüme amacı ile emek gücü arasında kurduğu ilişki belirli boyutları ile tartışılır hale gelmiştir. Buna göre, gölge bankacılık sistemlerinin ürettiği türev ürünler ve menkul kıymetleştirme, derecelendirme kuruluşlarının risk faktörü belirlemeleri, bireysel ve kurumsal yatırımcıların sigorta kağıtları üzerinden faaliyetleri gibi sebeplerle sermayenin büyümek için Marx'ın ünlü

Para-Meta-P'ara formülünden kopmuş yollar da bulunduğu yönünde bir sav öne sürülür. Ancak buradaki yeni finansal mimariyi çeşitli çevrimlerle açıklayan Ümit Akçay ve Ali Rıza Güngen (2016) kilit aktörler olan geleneksel ve gölge bankacılığın faaliyetlerinin, üretim alanı ile bağlantısının en az türev ürünler kadar güçlü olmak zorunda olduğunu göstermiştir. “Finansal sistemin üretim alanından kopuk bir şekilde geliştiği ve giderek bu alandan ayrıştığı argümanının aksine, yeni yapının üretim alanının işçi sınıfı dahil olmak üzere tüm bileşenleri ile daha organik ilişkiler” (2016 :82) geliştirdiğini vurgulayan Akçay ve Güngen, finansallaşmış tüm çevrimlerin sorunsuz işlemesi için emek gücünün merkezde yer aldığı çevrimlerin işlemesi gerektiğini gösterir. Bu merkezde üretim ile gerçekleşen artı değer yanında; müteşebbisi yeni kârlar hedefleyen sermaye birikimi, işçiyi de ihtiyaç ve tüketimleri için kredilendiren çevrimler devrededir: “Bir diğer ifadeyle, yeni oluşan finansal mimari, borçlunun (işçinin yada girişimcinin) elde ettiği gelir (ücret ya da kar) ile aldığı krediyi geri ödeyeceği varsayımı üzerine kuruludur” (2016: 82). Akçay ve Güngen finansallaşmanın devrede olduğu kapitalist ilişkisellikte hane halkının tüketici ve ihtiyaç kredileri ile daha fazla borçlandırıldığı ve menkul kıymetleştirme mekanizmalarının devreye sokulduğu iki yeni yaklaşım ayırt eder. Menkul kıymetleştirme mekanizmaları borcun “alacaklı” tarafında işleyerek “bu alacakları (farklı vadelerdeki, farklı faiz oranlarına tabi ve farklı miktarlardaki borçları) tek bir havuzda toplar ve uzun vadeli, likit olmayan alacakları, kısa vadeli likit alacak vaatlerine dönüştürür” (2016: 79). Böylece getiri kuponları biçiminde “ürünler” yaratılmış olur. Bu durum Deleuze ve Guattari'nin kapitalizmin en temel eğilimi adını verdiği fenomene denk düşer: düşük ve yüksek risklere sahip borçları bir havuzda toplayıp, bu havuzdan bir getiri oluşturduğu alacağı bir ürüne dönüştürerek borç akımlarını deşifre eder. Deşifre edilmiş sermaye ve emek gücü akımlarına deşifre edilmiş borçlu ve alacaklı akımları eklenir.

Benzer biçimde yeni toplumsal örgütlenmeyi “işletme ideolojisi” olarak tanımlayan Vincent de Geuljac’ta bu yeniliğin ortaya çıkışına sebep olan üç tarihsel olay sıralar: finansal ekonominin önceliklerinin üretim mantığının önüne geçmesi, sermayenin ulusal sınırlardan koparak yersizyurtsuzlaşması, telekomünikasyon teknolojileri ile bilişim teknolojilerinin yakınsaması sonucu finans piyasalarında “gerçek zaman diktatörlüğünün” (2013: 36) kurulması. Gelişmelerin ilk sonucu finans kapitalizminin egemenlik alanını genişletmesi olmuştur: “Firmanın tamamına finans mantığının sinmesi, üretim mantığı üzerine kurulu örgütlenme ve yönetim biçimlerini altüst ediyor” (Geuljac, 2013: 37). Böylece piyasa, arz talep terimleriyle kavranamaz hale gelerek, firmaların kendisini dahi “değeri günlük olarak ölçülen finansal bir ürün haline” getiren, “anlık kazanç mantığı” ile kısa vadede sonuç bekleyen, “sayısal olanın ve ölçüm araçlarının baskısını” artıran, “finans piyasalarının değişkenliğine emek piyasasının değişkenliği”ni dayatan bir kuvvet olarak ortaya çıkar (Geuljac, 2013: 37-38).

Bütün bu değerlendirmelerin yanında neoliberalizmin, özelleştirme ya da finansallaşma gibi iktisadi ve politik uygulamalardan ibaret bir uygulama olmadığını vurgulamak gerekir. Foucault'ya göre neoliberalizm bir yönetimsellik yaklaşımıdır. Temel meselesi “politik iktidarın genel icrasının piyasa ekonomisinin ilkelerine nasıl adapte edileceği” (2015: 111) sorusudur. Bu nedenle neoliberal yönetim sanatında esas olan “toplumu ticari değer ve şekillere göre standartlaştırmak ve disipline sokmak” (2015: 127) değil, “rekabet dinamiğine tabi tutulan bir toplum” (2015: 128) oluşturmaktır. Pierre Bourdieu neoliberalizmi “pür piyasa mantığını engelleyen kolektif yapıları yok eden bir program” (2009: 24) olarak tanımlamıştır. Benzer biçimde Susan George'da neoliberalizmin tüm amacının “piyasa mekanizmasının insanoğlunun kaderini yönlendirmesine izin verilmesi” (2009: 35) olduğunu ve kendisini “sanki hakkında ayet varmış gibi, kaçınılmaz olarak bizler için en uygun

iktisadi ve sosyal düzen olarak” (2009: 37) gösterdiğini belirtir. George, neoliberalizmin asıl belirleyici öneminin rekabet kavramında bulunduğu iddiasındadır. Rekabetin neoliberalizmin sihirli kavramı olmasının bu yönetimselliğin oluşturmak istediği dinamiklerle uyumlu çeşitli sebepleri olduğunu düşünmek zor değildir. Rekabet her şeyden önce bir pratiği devreye sokar. Rekabete tabi kılınan kurum ve şahıslar kendilerini belirli koşullara ve edimlere doğru yönlendiren bir sürecin içinde bulur. İkincil olarak rekabet, koşulların eşitsizliğini kuralların haksızlığını meşrulaştırmak için oldukça yararlı bir aparat olarak işlev görür. Bir firmanın diğerinden daha büyük olması, daha avantajlı koşullara sahip olması, bir çalışanın diğerinden daha üst bir kademede bulunması yarışta öne geçmiş veya geride kalmış olmanın sonucudur. Bu tür konumlar liyakatla birleştirilerek meşrulaştırılırken asli belirleyici olan verili olarak belirlenen eşitsiz koşullar, habitus gibi öznelliğin belirleyicileri yok sayılır. Foucault, Bourdieu ve George'un saptamalarından yola çıkarak neoliberalizmin yeni tür kurumsal bir anlayışın yanında öznellik üretimi ile ilişkili boyutunu da ayırt etmek gerekir.

Yeni türden kurumsal örgütlenmelerin hayata geçirildiği bölgelerde çalışanlar arasında sanayi döneminde deneyimlenmemiş türden rekabet koşulları gözlemlenir. Takım çalışmaları, liderlikler, görev dağılımları rekabet ortamını desteklemek, gerektiğinde düzenlemek üzere kurgulanırken, sürekli öğrenme, insan sermayesi biçimleri çalışanlar arası rekabetin katalizörü ve dinamosu olarak çalışır. Çalışanlar arası rekabet tepeden buyurulan bir davranış olmaktan çok aşağıdan yükselen bir savaşım tipidir. Schumpeter'in öne sürdüğü türden bir yaratıcı yıkım arayışı yalnızca büyük firmaların yüksek ödenekli Ar-Ge departmanları için değil, şirket toplum tahayyülünün tüm alanlarını kapsayacak biçimde bir genişleme eğilimi gösterir. İlerleyen bölümlerde saha verileriyle de açıklanacağı gibi, gözlem yapılan her iki şirketin, hizmet üretme ve ürün yaratma çabaları da bu bağlama denk düşen bir

görünümdedir. Tüm ürün ve hizmetler bir boşluk ya da eksikliği kapatan, bir işi yapmanın daha kolay bir yolunu bulan, bir süreci hızlandıran ya da kolaylaştıran olma amacı taşır. SAP danışmanlık şirketi, bu alanda başkent merkezli ilk firma olma ünvanını önemle vurgular. Teknokent kapsamında Ar-Ge ürünleri geliştirir. Her bir ürün, bir ihtiyacı gidermek, bir işlemi standardize etmek veya bir yenilik vaadiyle tanıtılmaktadır. Benzer bir durum VR Ar-Ge Şirketi'nde de gözlenmektedir. Şirket bir veya birden fazla özelliği ile benzerlerinden ayrılan ürünler ortaya koyma amacındadır.

2.3.1. Üretken Özneden Girişimci Özneye

2016 yılında üç ortak tarafından kurulmuş olan SAP Danışmanlık Şirketi, alanında Ankara merkezli ilk firma olma özelliğini ön plana çıkarır. Serdar (39) bu yaklaşımdaki amacı şu sözlerle ifade etmiştir:

Her hafta İstanbul'dan Ankara'ya ellinin üzerinde danışman gelir. Bunlar sadece SAP danışmanları. Hem Ankara'da hem de Anadolu'da birçok sektördeki firma İstanbul'daki danışmanlık firmaları ile çalışıyor. Bizim çıkış noktamız da bu oldu. Amacımız açıkçası İstanbul'dan gelen danışmanlığın önünü kesmek. Sektördeki rekabette bunu bir avantaj olarak düşündük.

Rekabete girmek ve bir ihtiyacı karşılamak biçimindeki piyasa ekonomisinin işleyişine uygun bir başlangıç yapan şirketin kurucu ortaklarından ikisi (Ekrem ve sonradan ayrılan ortak) çalıştıkları firmanın SAP birimini kapatıp bu ihtiyacı dış kaynak kullanımı ile temin etmeye karar vermesinin ardından işsiz kalmışlardır. Serdar ise çalıştığı işyerinden istifa ederek kurulum sürecine üçüncü ortak olarak katılmıştır. Ekrem (39) şirket kurma düşüncesinin olağan bir durum olduğunu belirtir:

Bütün Sap danışmanlarının aklının bir köşesinde kendi şirketini kurmak hayali hep vardır. Senior seviye bir danışman artık çalıştığı firmanın bütün işleyişine bu işin nasıl yapıldığına müşteri ile ilişkilerinde her şeye yeterince hakimdir.

Benzer şekilde ortağı Serdar da mesleki kariyeri içinde bir şirket kurma isteğinin başından beri bulunduğunu belirtmiştir. Bu durumun tek sebebinin neoliberalizmin söylemsel dolaşıma sokarak popülerleştirdiği toplumsal tabi kılma mekanizmaları ve girişimci öznellik kipi olduğunu düşünmemek gerekir. İş hayatının maddi koşullarının beraberinde getirdiği zorunluluklar, çalışanları kendilerinin patronu olma yolunda teşvik etmektedir. İlk koşul, kurumlara bağlılığın azalmasıdır. Şirketin diğer kurucularından olan Serdar kendi şirketini kurmadan önce dört farklı firmada çalışmıştır. Diğer iki ortak için de aynı durum geçerlidir. Ayrıca bu tür bir tercihte kapitalizmin sebep olduğu kurumsal dönüşümlerin ve yeni örgüt modellerinin de en az Neoliberalizmin yönetsel aklı kadar etkisi vardır. Bu aklın doğrudan bir şirket sahibi olmayanlar için de geçerliliği olduğunu hatırlatmakta yarar vardır.

SAP Danışmanlık şirketinin kuruluşundan üç ay sonra ekibe dahil olan, yönetim kurulu üyesi Çağdaş'ın (33) şirket kurma konusundaki ifadeleri bu noktada önem kazanır: “Kendimi burada kurucu ekipte hissediyorum. (Şirket kurma konusunda) sanki bunu yapmış gibi düşünüyorum kendi adıma.” Çağdaş, şirketin kuruluş sürecinden itibaren ekibin bir üyesi olmasına karşın, kurucu ortak konumunda değildir. Bu nedenle Çağdaş, sermaye sahibi değil, yönetim kurulunda bulunmasına karşın bir çalışandır. Ancak Çağdaş, maaşlı bir personel, başka bir deyişle emek gücünü satarak kazanan bir işçi olmasına karşın, sanayi kapitalizminin proleter işçisi de değildir. Mesleğini “yazılım danışmanı” olarak adlandıran Çağdaş, rekabetçi, çatışmalı, gerilimli bir sahada bulunmaktadır. Çalışanların şirket ideali veya hayali ile ilgili genel değerlendirmesini işinin zorluğu ile ilişkilendirir:

Freelance'e geçmek adına bir amaçları vardır belli bir deneyimden sonra çünkü ben bir danışmanlık firmasında çalışıp da altmış yaşına gelmiş bir adam görmedim. Biraz da insanlar bu gözlemlerle hareket ediyorlar diye düşünüyorum. 'Belli bir yaşta benim de bir şey yapmam lazım ki danışmanlıkta kalmamayım.' Çünkü zaten danışmanlık hayatı da zor. Bir ömür sürdürülebilecek bir hayat değil bence. Gecesi gündüzü gerçekten yok. Ben şimdi burada biraz daha rahatım ama önceki işimde bir ay boyunca hafta sonları dahil hep işe gittiğimi sabah beşte sabah altıda işten çıkıp duş alıp tekrar işe geldiğimi çok bilirim.

Danışmanlık şirketinin kurulum aşaması çekirdek kurucu kadro ve bir çalışan ile gerçekleşmiştir. Başlangıçta ortaklar aynı zamanda çalışan pozisyonunda bulunur. Birincil ihtiyacın müşteri olduğunu belirten Ekrem yaşadıkları süreci şu şekilde anlatır:

Şu karşıda bir gözlemci vardı. Gözlemecide ilk tezgâhı açtık diyelim, ofis falan yokken. Orada sağ olsun bir abimiz vardı. Bize çay demliyordu. Çaydanlığı getiriyor. Biz sabahtan akşama kadar demleniyoruz bir yandan, bir yandan yeni müşteri arıyoruz.

Serdar, önce küçük çaplı raporlar, bakım destek hizmetleri ardından bir otomotiv firması ile anlaşmanın ardından ilk müşterilerini bulduklarını belirtir. Ardından TCDD'de yürüyen bir bakım destek projesine alt yüklenici olarak dört çalışanı konumlandırmıştır. Bu aşamada şirket büyüme gereksinimi ile karşılaşır. Serdar'ın anlatısı büyümenin bir zorunluluk olarak karşılıklarına çıktığını gösterir:

Büyümemiz gerekiyor. Büyümezsek bu çapta kalırsak, çok yoruluyoruz. İş yapmak değil, işi almak mesele. İş alma süreci çok yıpratıcı. Müşteriyi ikna edeceksin, pazarlık yapıyor, üç kere beş kere gidiyorsun olmuyor. Yerine bir tane adam koyup, benim tecrübemde, tamamen bu işlere ağırlık verip şirketi

büyütmemiz gerekiyor. Şirketi büyütürsek bir rayına oturacak işler. Bu hacimde hem teknik hem yönetsel işlerle uğraş, olmuyor.

Serdar'ın yaşadıkları Marx'ın artı-değer üretimi ve sermaye ile emek gücü arasındaki ilişki üzerine tezlerinin sahadaki karşılığıdır. Serdar'ın bulunduğu bu aşama "kapitalist ile işçi arasında bir melez, ancak 'küçük bir patron'" (Marx, 2007: 299) konumudur. Büyüme ihtiyacı, bu konumdan, kişileşmiş sermayeye geçme gereksinimi ve amacının bir sonucudur: "Kapitalist üretimin belli bir aşaması, kapitalistin bütün zamanını, kapitalist olarak, yani kişileşmiş sermaye olarak, başkalarının emeklerini elde etmeye ve dolayısıyla denetlemeye ve bu emeğin ürünlerini satmaya vermesini gerektirir" (Marx, 2007: 299). Yeni müşterilerin bulunması ile Serdar'ın sözünü ettiği büyüme ihtiyacı bu aşamada karşılanmış, ve şirket kurucu ortakları küçük patrone kişileşmiş sermaye konumuna kısa sürede geçmiştir. Bununla birlikte büyüme ihtiyacı sonlanmamış, pazardaki rakip firmalar, sermayenin büyüme dürtüsü, ürünlerde ve hizmet tarzlarında yenilenme ihtiyacı, müşterinin büyüklüğüne bağımlılık ve müşteri süreksizliği, finans piyasalarının belirleyici dengesizliği gibi sebepler hiçbir zaman sonlanmasına izin vermeyecektir. Bu nedenle yeni müşteri aramak ve mevcut müşterilere ek hizmet önerilerinde bulunmak firmanın sürekliliği olan bir süreçlerinden biri olmalıdır. Satış pazarlama sorumlusu ve yönetici asistanı olan Batu (24) bu süreci mesleğinin günlük bir bölümü olarak deneyimler:

Yeni müşterileri bulmak için en önemlisi network. Network olduktan sonra bir şekilde kulağımıza geliyor. SAP projesi yapmak isteyen, ya da SAP'a geçmek isteyen müşterileri networkler aracılığı ile bulmaya çalışıyoruz. Ben şahsi olarak yeni yapılacak fabrikaların, projelerin, firmaların yeni yapacakları yatırımları gözden geçiriyorum sürekli. Onun haricinde iş arama platformlarında iş ilanlarından bazı firmaların SAP kullandıklarını tahmin

ediyorum. Arıyoruz, ilgili yöneticiye ulaşmaya çalışıyoruz, toplantı ayarlamaya çalışıyoruz.

Emek gücünü satarak yaşayan işçi ile sermaye sahibi işveren konumu arasındaki geçişkenlikteki artış bir taraftan egemenin yeni vaadi olarak sunulurken diğer taraftan çeşitli programlar ve pratiklerle desteklenen bir oluş halini yansıtır. VR Ar-Ge Şirketi bu tür bir programla, Sanayi Bakanlığı tarafından verilen hibe biçimde bir destekle kurulmuştur. Şirketini kurmadan önce bir markaya sahip olduğunu belirten Uygur, başlangıçta gider pusulası ile hizmet verdiğini ancak bu şekilde iş yapmanın belirli sınırları olduğunu ve piyasa kurallarının en azından bir şahıs şirketi kurmayı zorunlu kıldığını belirtmiştir. Bu bağlamda şirketin kurucusu olan Uygur'ın (41) saptaması önemlidir: “Destek şirketin kurulması için veriliyor.” Buradan kapitalizmin tüccar zümrenin etkinliğine denk düşen merkantilist dönemine benzer bir evreye girdiğine yönelik bir çıkarım yapılamaz. Burada aynı zamanda sanayi dönemi parametreleri ile de açıklanamayacak yeni koşul ve uygulamalar karşımıza çıkmaktadır. Bakanlığın şirketlere verdiği bu geri ödemesiz destek konusunda yürüttüğü çeşitli denetim mekaniklerine de değinmek gerekir. Uygur, destek başvurusunda kendisi ve diğer çalışanların maaşları, ofis giderleri ve sabit sermaye giderlerini belirlemiş bu sayılar konusunda bakanlık ile bir anlaşma yapmış, faturalandırma yoluyla hibenin harcandığı kalemleri belgelemiştir. Çalışanın kendi işinin patronu olma hayali, yalnızca bir söylem, bir ideal olarak değil aynı zamanda çeşitli teşvik ve pratiklerle de desteklenen bir uygulama halini almıştır¹⁴.

---

¹⁴ Serra Sezgin'in, bilişim ve iletişim teknolojilerinin temel araç olarak kullanıldığı dijital oyun sektörü üzerine görgül çalışması da şirket kurma ve girişimcilik üzerine benzer bir bulgu içermektedir. Oyun geliştiricileri için kurulan merkez katılımcılardan şirket kurmalarını ister. “Araştırmanın katılımcıları arasından yarısına yakını, şirket kurma deneyimine sahiplerdir. Yedi katılımcının da hâlen kendi oyun şirketi bulunmaktadır. Dolayısıyla girişimcilik, sık vurgulanan bir kavramdır ve bu katılımcılar genellikle kendilerini girişimci olarak da tanımlamaktadırlar” (2019: 222).

Bütün hâkim ekonomi-politik sistemler belirli öznellik biçimlerini üretme ihtiyacı duyar. Sermaye ve emek gücü arasında kurulan ilişkiselliğin özgül boyutu; üretkenliği yücelten ahlaki referanslarla birleşebilme kapasitesi; ulus-devlet çatısını serbest pazar ekonomisi ve devlet aygıtının bir arada işlemlerini sağlayan bir bütünsel öge olarak kullanabilmesi gibi sebeplerden dolayı kapitalizm, kendisinden önceki iktidar formasyonlarından daha güçlü ve etkili bir öznellik üretimi kapasitesine sahiptir. Ancak güncel momentte kritik önemde olan şey, söz konusu özneliliğin sanayi döneminden farklı bir sürece girmesidir. Tarihsel olarak yirminci yüzyılın son çeyreğinde kendisini açıkça göstermeye başlayan bu dönüşümü, liberalizmin “üretken özne”si ve neo-liberalizmin “girişimci özne”si biçiminde ayırt edebiliriz. Liberalizm, demokrasi ve kapitalizm ile “devredilemez haklara sahip yurttaş ile kendi çıkarı peşinde koşan ekonomik insan” (Dardot ve Laval, 2012: 363) biçiminde bölünmüş ancak ikinciye daha çok meyleden bir öznellik üretmişti. Liberal birey, gelenekler karşısında “tüm doğal yeteneklerinden yararlandığına, aklını ve iradesini serbestçe kullandığına” (Dardot ve Laval, 2012: 363) inanan özgürleşmiş bireydi. Ne var ki Dardot ve Laval, Marx’ın bu özgürlük veçhesinin altında “sermayenin değer kazanmasının kişisiz ve denetlenemez yasalarına köle olmanın yeni bir biçimi olduğunu” (2012: 363) gösterdiğini hatırlatır. Böylece özgürlüğünü ilan eden birey “klasik siyasi iktisadın analiz etmeye başladığı büyük mekanizmaların çarkı olmaya devam edecektir” (2012: 363). Lukacs, işçinin emeğinin metalaşması karşısında yaşadığı bilinç değişimini sıklıkla vurguluyordu; buna metalaşmanın genelliğinin yalnızca emek değil, sermaye denen ilişkiselliğin faaliyet gösterdiği her yer için geçerli olduğunu eklemek gerekir. Bu metalaşma, Dardot ve Laval’ın modern bireyciliğin merkezi olarak nitelediği, “insan ilişkileri içinde genel bir sözleşmeli ilişki biçimi”ne (2012: 363) dönüşmüştür. Temel amacı “hem hesapçı birey, hem de üretici emekçi olan insan”ı (2012: 364) ortaya koymak olan sözleşmeler, “daha önce hiç olmadığı kadar

insan ilişkilerinin ölçüğü” (2012: 363-364) haline gelirken; diğer taraftan disiplin tekniklerini uygulamayı; normları dayatmayı, bilincin yapılandırılmasını, beden anatomik denetimini, emeğin örgütlenmesini sağlayan başlıca dinamiklerden birini oluşturur. Bu noktadan sonra karşımızda, sırasıyla Durkheim ve Foucault’nun gösterdiği gibi, hem sözleşmeden daha fazlası hem de sözleşmeden başka bir şey vardır. Kapitalist toplum kendi normunu oluşturur ve teşvik ederken aynı zamanda belirli üretim biçimleri ve ilişkileri ile bunları benimsemiş öznellikleri dayatır. Bu kapsayıcı yönetim biçimi ise insanların “düşüncelerine kadar nüfuz eder, eşlik eder, yönlendirir, teşvik eder, eğitir” (2012: 364). Burada öne çıkarıp vurgulamamız gereken oldukça güçlü denetim mekanizmaları bulunduğu açıktır.

Neoliberalizm tüketim toplumu değil, rekabet eden bir toplum inşası amacındadır: “yaratılmak istenen *homo-economicus* mübadele, alışveriş, tüketim insanı değil; şirket girişim ve üretim insanıdır” (Foucault, 2015: 128). Foucault yönetimselliği “insanların davranışlarının yönetiliş şekli” (2015: 155) olarak tanımlar ve bunu “iktidar ilişkilerine dair bir analiz çerçevesi” (2015: 155) olarak görür. Foucault *homo-economicus* terimini kullanırken bir sapma, kökten bir değişimin vurgusunu yapar. Klasik *homo-economicus* ihtiyaçlardan yola çıkarak mübadele eden bir karakterken, neoliberalizmin yeniden ortaya çıkardığı *homo-economicus* mübadele partneri olmak yerine bir girişimci, bir şirket, kendi kendinin şirketi” (2015: 190) dir. Foucault burada gerçekleşen dönüşümün temel önemde olduğu kanaatindedir. Şahısların şirketleşmesi ile bir şirketler toplumunun inşası “ekonomik modelin, arz ve talep, yatırım-bedel-kâr modelinin sosyal ilişkiler için bir model haline getirilmesine, bireyin kendisiyle, zamanla, çevresiyle, gelecekle, grupla, ailesiyle ilişkilerine dair varoluşsal bir model haline getirilmesine” (2015: 199) sebep olur. Böylelikle piyasa ekonomisinin işleyiş mantığı ve yasaları ekonomik olmayan alanlara da uygulanır. Örneğin annenin çocuğuna ayırdığı vakit beşeri sermaye biçiminde bir yatırıma tekabül

eder (2015: 201). Benzer şekilde Wendy Brown da, neoliberalizmi “var oluşun tüm boyutlarını ekonomik ölçülere göre düzenleyen kendine has akıl biçimi” (2018: 17) olarak tanımlar. Bunu oldukça kapsayıcı bir tanım olmasına karşın, dünyadaki çeşitli neoliberal uygulamalar arasındaki keskin farklılara dikkat çeken Brown, bu aklın zaman ve mekân içinde kendi kendine özdeş” (2018: 23) olmadığını vurgular. Diğer taraftan neoliberal akıl, şahısları ve devletleri “çağdaş firma modeline göre” (2018: 24) düşünüp sermaye-yatırım pratiklerine göre hareket etmelerini sağlayan bir homolojiye de sahiptir.

Foucault özneyi *homo-economicus* olarak ele almanın onun bütün edimlerinin ekonomik olmak zorunda olmadığına dikkat çeker. Burada *homo-economicus* “birey ve iktidar arasında bağlantı noktası, birey üzerindeki iktidarın düzenleniş ilkesi” (2015: 209) olacaktır. Bu da *homo-economicus*’u yönetilebilir hale getiren bağlantıdır. Bu modelin ekonomik olmayan alanlara da uygulanabilir olmasının sebebi ise ekonomik analizin nesnesinin “stratejik bir olanak, yol, araç seçimi içeren ve belli bir hedefi bulunan tüm davranışları” (2015: 220) kapsamasıdır. Foucault buna “ekonomik akılsallık” der. Ancak burada kast edilen makro ekonomik işleyişin akılsallığı değildir. Bilakis ekonomik işleyiş, kontrol edilemezdir; işlemlerin tamamına hâkim olmak olanaksızdır. Bu hâkimiyet kurulamazlığın içerisindeki tek akılsallık adacağı *homo-economicus*’tur (Foucault, 2015: 223). Yönetimsel iktidarın mutlak denetim amacına ulaşmak için yalnızca ölçülebilir olana odaklanan pozitivist karakterini vurgulayan Gaulejac da “*homo-economicus*”a işaret eder: “Rasyonel davranışlı, araştırmacıların işini kolaylaştıran birey, bir *homo-economicus* referans olarak alınıyor. Bunun davranışlarını öngörmek, seçimlerini optimize etmek, onları hesap etmek ve varoluşunu programlamak mümkündür” (2013: 57-58).

Ekonomikleşmiş firma da sadece parasal bir model değildir; “eğitim, sağlık, esenlik, aile hayatı veya komşuluğa yaklaşım tarzında çağdaş piyasa özneleri gibi düşünüp davranıyor” (Brown, 2016: 36) olmamız beklenir. Kişinin yıl boyunca kaç kitap okuduğu, sosyal ağını ne kadar genişlettiği, hangi şehirlere seyahat ettiği, hangi spor dallarında kademe atladığı, hangi eğitim sertifikalarına sahip olduğu, boş zamanını ne kadar faydalı değerlendirdiği gibi konular amacı “hayatının tüm alanlarında kendi portföy değerini arttırmak” (Brown, 2018: 41) olan *homo-economicus*’un inşa alanlarıdır. Brown, neoliberal rasyonalitenin özneleşme kipleri üzerinde üç yeni ayırt eder: özne her yerde ve sadece *homo-economicus* durumundadır, mübadelenin yerini güçlendirilmesi gereken rekabet konumları alır ve üretim sermayesi değil, finans ve yatırım sermayesi model alınır (2018: 40-41).

Sanayi Dönemi’nin “üretken özne”si kapitalizmin en önemli çıktılarında biridir. Bu türden bir başarıya ulaşabilmek için çeşitli mekanizmalarla yalnızca maddi üretimi artırmaya çalışmanın yeterli olmayacağı açıktır. Her şeyden önce iktidar da kendisini bağlı olduğu öznellikte birlikte bir üretici; yalnızca emek ürünü olarak değil “yaşamının her alanında refah, mutluluk ve haz üreten özne” (Dardot ve Laval, 2012: 365) olarak konumlanmalıdır. Bütün bunlara karşın Dardot ve Laval, asli amacı “uysallıkla çalışan, yararlı, tüketmeye hazır insanlar yaratmak, etkili insan yaratmak” (2012: 365) olan liberal faydacılığın, “öznenin içindeki çoğulluğu” (2012: 365) sona erdiremeyerek homojenleştirici ülküsüne ulaşmakta başarılı olamadığını belirtir. Bunun yanında disiplin toplumlarının öznenin belirli oranlarda ayrışmasına, bölünmesine ve “heterojen işleyişine belirli sınırlar içerisinde izin veren ve saygı gösteren rejimler” (2012: 363) olduğunu da vurgulamak gerekir¹⁵. Buna karşın denetim

---

¹⁵ Örneğin Dardot ve Laval, modern Batılı öznenin “Hâlâ kırsal ve Hıristiyan bir toplumun yükümlülük ve inanç alanı; ulus devletlerin ve politik topluluğun alanı; emek ve üretimin parasal piyasasının alanı” (2012: 362) olmak üzere üç farklı alanda yaşadığını belirtir.

toplumlarının tabi kılma mekanizmaları ile ortaya koyulan neoliberal yönetimselliğin yapılandığı öznellik için durum farklıdır. Bu yapılandırma şirket bünyesinde gerçekleşir, “üretken özne” yerine “girişimci özne” figürünü imal eder ve hepsinden önemlisi “özneliğin çoğul biçimlerinde eş görülmemiş bir birleşme gerçekleştirir” (2012: 366). Yeni özne, çalışkanlığı, görev insanı olması, daha büyük bir bütünün işlevsel uyumlu bir parçası olması ile değil, faaliyetine her şeyini vererek adanması, tutkuyla bağlandığı işini arzulaması, sorumluluk ve riskten kaçmayarak hem aktif hem de kazanan bir şahıs olması ile ayırt edilir. Hedefe doğru atılan her adım, her tür kazanç, özne için aynı zamanda kendini gerçekleştirmenin bir biçimidir. Hiyerarşik konumunun; görev, sorumluluk ve haklarının bilincinde olan, uyumlu, yararlı özne miadını doldurmaktadır. Yeni-öznenin işi ve hayatı arasında bir ayrım kalmamalıdır. İş, arzuyu da kapsamalıdır. Özne kendisini bir şirket, bir marka olarak yönetmelidir. *Personal branding* ifadesi ile popülerleştirildiğini görebileceğimiz bu yaklaşımın öznellik imalatı sürecinin bir parçası olduğu açıktır. Bu nedenle bir şirket ile bir çalışanın sözleşmesi, iki markanın bir araya gelmesi olarak tanımlanır.

Hem SAP danışmanlık şirket yöneticilerinin çalışanlardan genel beklentileri hem de diğer sektörlerde görüşme yapılan çalışanların dünyası girişimci öznellik üzerine öne sürülen kuramsal çerçevenin temel hatları ile uyumludur. SAP danışmanlığının zorlu bir yol olduğu ve mavi yakalı işçi çağrışımı yapılarak yalnızca işini yapmakla yetinenler için uygun olmadığı vurgulanır. Serdar, çalışanların karakterine vurgu yaparken bir etkin özneye göndermede bulunmaktadır. Özveri, uyum, öz gelişim ve adanma, yapılan görüşme ve gözlemlerde bulguların ortak sözcüklerdir. Serdar şirketini sürekli kendisini yenileyen dinamik bir yaşam stiline sahip, takım arkadaşı olabilen sorumluluk sahibi çalışanlardan oluşan bir aile olarak tanımlamak ister.

Burada belli başlı bileşenler önemli bir ayrımı ortaya koyar. Tarihte işçi sınıfının mücadelesi ile kazanılmış olan mesai saatleri, danışmanlık işine uygun olmadığı için açıkça reddedilir. Bu durum yalnızca bir danışmanlık şirketi için değil esnek çalışma ve proje bazlı örgütlenmeler nedeniyle başka birçok alan için de geçerlidir. Bu aynı zamanda sanayi dönemi öznelliğinin de reddidir. Ancak reddedilen yalnızca mesai saatleri ya da işin yapılaş biçimi ile ilgili değildir. Üretim bandını oluşturan diyagram aynı zamanda ücretli emek için kesin tanımlı bir standart ortaya koyuyordu. Bu nedenle öznenen beklenen mesai saati boyunca itaatkâr ve üretken olması idi. Yeni öznenen ise daha fazlası, etkin olması, kendisini işine tamamen adanması, işi arzulaması istenir. İkincil ayrım da buradan doğar. İşçi sınıfının mesai saatleri üzerine tarihsel mücadelesi aynı zamanda kültür, eğitim ve diğer sosyal alanlarda kendisi ve ailesine ayırmak istediği bir boş zaman mücadelesiydi. Yeni özne içinse iş ve boş zaman hiç olmadığı kadar iç içe geçer. Buradaki birleşmeden kasıt - gerektiğinde yapılmakla birlikte- iş dışı zamanda da çalışmak değil, çalışmanın gerekli olmadığı zamanlarda da öznenin kendisini geliştirmek adına davranmasıdır. Mevcut beceri ve vasıfla yetinmemek, mesleki kariyeri bir öz gelişim mottosunun parçası kılmak adına yapılan tercihler, proje yöneticisi Behzat'ın (32) iş değiştirmesindeki temel sebep olmuştur. Özel bir emeklilik fonundan bankacılık-finance alanında faaliyet gösteren bir firmaya geçen Behzat, iş değişikliğindeki temel sebebinin çalıştığı yerde kendisini daha fazla geliştirme imkânı bulamaması olduğunu belirtmiştir. Farklı bir sektörü yeni bir şirketi deneyimlemenin kendisi için yararlı olacağını düşünen Behzat, öz gelişim mantığı ile hareket etmektedir. Behzat, kendisinin yönetici olduğu iş görüşmelerinde adaylara işleri ile gündelik yaşamları arasında ne tür pratik bağlantı ve ortaklıklar kurduklarını sorduğunu belirtmiştir. Yoğun bir çalışma temposu gerektiren işinin dışında, proje yöneticisi profesyoneli olmak için zorlu bir sınava hazırlanıp

kazanan, pozisyonunda doğru iletişim kurmanın ve saygı göstermenin önemine vurgu yapan Behzat, yeni öznellik modelinin bir temsilcisi olarak davranmaktadır.

Öz gelişim ve başarının bu denli önemsendiği bir öznellik tipolojisinde çalışanın bu konuda kendisine verdiği puan fazlasıyla düşük olabilmektedir. Ülkenin en iyi okullarından en yüksek puanlı bölümlerinden birinden mezun olmuş, aldığı eğitim ve sınavlardan başarıyla geçmiş, bütün iş görüşmelerinden olumlu yanıt alabilmiş, çalıştığı departmanda yükselmiş olan Behzat elle tutulur bir başarıya sahip olmadığını söylemiştir. Behzat'ın bu konudaki başarı tanımını doğrudan yenilikle ve *homo-economicus* özneliği ile ilişkilidir: “Bir başarının olabilmesi için proje yönetimindeki yeni metodolojiyi benim çıkarmam lazım. Bir marka olman lazım. Bir yöntem bulacaksın, bir makale yazacaksın ki insanlar bilsin.”

Amacı öznellik üretimi olan toplumsal tabii kılma, Pierre Dardot ve Christian Laval'ın belirttiği gibi yeni bir özne normu ihtiyacı duymaktadır. “Toplum, şirketlerden oluşan bir şirket yapan” (2012: 361) yeni yönetimselliğin bu normunun “sanayi toplumlarının üretken öznesinin normu” (2012: 361) olmadığı açıktır. On sekizinci yüzyıldan başlamak üzere “İnsan nedir?” sorusunu ortaya atarak, cevabı “üretici ve tüketici hayvan, emek harcayan ve ihtiyaç duyan varlık”ta (2012: 362) bulan, psikoloji ile sosyolojiyi kapsayan bilimsel söylemin, Batılı öznenin geçirdiği hâlihazırdaki değişimi kavrayamadığını iddia eden Dardot ve Laval, neoliberal akılsallığın üretmeye çalıştığı yeni özneyi “20. yüzyıl sonunda, yeni bir türde psikik işleyişler meydana getirme etkisine sahip yaptırımlar, teşvikler, içerimler örgüsünün yerleşmesini teşvik ederek şirket-insan ya da ‘girişimci özne’ figürünü doğurmuş olan söylemsel ve kurumsal pratikler içinde kavramak” (2012: 362) gerektiğini belirtir.

Sık iş değiştirmelerin gözlemlendiği sektörlerde çalışanlarda gerilimli bir karakter özelliği belirir. İşinden olan iş değiştiren, bir şeyleri yarıda bırakmak zorunda olan

çalışan yetersizlik, başarısızlık gibi duygular ile baş etmek zorunda kalır. Diğer taraftan senior seviye bir çalışan, çalıştığı şirketin uzmanlık, yetkinlik gibi alanlarda sahip olduklarını karşılayabilecek seviyede bir şirket kurmaya yetecek bir bilişsel ve beşeri sermayeye, bilgiye, birikime sahiptir. Şirket kurma aşamasında ortaya koyulan çok büyük bir sermaye yoktur. Bununla birlikte bir kurumsal kaynak planlama yazılımı kullanan ya da kullanmaya başlayacak olan müşteriler bulma zorunluluğu şirketin kurulmasındaki en önemli aşama olarak tanımlanmıştır. Her ne kadar oldukça teknik bir iş yapan bir bilişim firmasının temsilcileri olsalar da, Serdar bazı müşterilerin ücret tarifesinde sıkı pazarlıklar yaptığını belirtir.

Şirketin aynı zamanda bir öznellik üretim mecrası olarak kurulmuş olması yapılan gözlemlerden biridir. Söz konusu öznellik üretimi bir taraftan kurumsallaşma üzerine oluşturulan söylem ve pratikler ile diğer taraftan da örgütsel algoritmaların sonucu olarak gerçekleşmektedir. Bunun yanında piyasa da bu türden bir özneliği talep etmektedir. SAP Danışmanlık şirketinin ortakları, müşteri ile ilişki biçimlerinin diğer danışmanlık firmalarından temel farkını oluşturduğunu belirtmiştir. Serdar müşterilerinin yaşadıkları bir soruna kendi sorunları biçiminde algılayarak yaklaştıklarını, Ekrem ise danışmanlık yaptıkları firma ile bütünleştiklerini söyler. Her ikisi de işi sahiplenmenin ve işe dört elle sarılmanın farkına ve önemine vurgu yapar. “Daha sıcak, daha samimi bir destek” verdiklerini belirten Serdar müşterinin kendilerini aradığında karşılarında “robot değil, bizzat yöneticilere” ulaşabildiklerini söyler. Bu, bir taraftan neoliberal yönetimselliğin üretmeye çalıştığı özne modelinin özellikleri, diğer taraftan da Andrea Fumagalli’nin zenginliğin üretimini “gayri maddi öğelere, yani doğrudan insani varlıkların ilişkisel, duygusal ve beyinsel” (2015: 284) yeteneklerine bağlayan savı ile uyumludur. Rekabet halindeki şirket, müşterilerinin taleplerine teknik uzmanlığın ötesinde, iletişimsel ve duygulanımsal memnuniyet oluşturma hedefi gözetme ihtiyacı duyar.

SAP Danışmanlık şirketi biri kadın ikisi erkek olmak üzere üç ortaklı bir yapılanmadan kadın ortağın anlaşmazlıklar sonucu ayrılması ile ikiye inmiştir. Serdar, üç ortak arasında yaşanan anlaşmazlıkların başından bu yana var olduğunu, kaçınılmaz olarak bir kopuş yaşadıklarını söylemiştir. Ekrem ise sorunların kaynağında işe ve insanlar arası ilişkilere dair genel bir anlayış farkı olduğu görüşündedir. Araştırmacı katımlı gözlem sürecinde ayrılan ortak ile bir çalışma gününde bir araya gelmiş ve kısa bir öğle yemeği arası dışında bir görüşme gerçekleştirilmemiştir. Bu noktada ayrılığın toplumsal cinsiyet sorunu ile ilişkisi düşünülebilir. Öncelikle Serdar, şirketin kuruluş sürecinde başlangıçta tamamı erkeklerden oluşan bir başka formül üzerinde çalışırken, söz konusu ortaklığı tercih ettiklerini belirtmiştir. Bunun yanında yaşanan sorunla ilgili her iki ortağın da anlatıları şirket ve çalışanların yönetimine dair anlaşmazlıklar üzerinde şekillenmektedir. Bunun yanında Serdar ayrılan ortağın kadın çalışanlar dahil şirketteki tüm çalışanlara kurduğu şirkette iş teklifinde bulunduğunu ve tamamı tarafından reddedildiğini aktarmıştır. Ayrılık süreci zorlu ve kavgalı geçmiş, ayrılan ortak önce Ekrem ile yollarını ayırmak istemiş Serdar ise bir seçim yapmak zorunda kalırsa Ekrem'i tercih edeceğini belirtmiştir. Bütün bu nedenlerden dolayı bu süreci toplumsal cinsiyet ilişkilerindeki mevcut eşitsizlik ve iktidar ilişkileri bağlamında yorumlamak için yeterli veri yoktur. Buna karşın şirket içindeki erkek çalışan sayısı belirgin biçimde fazladır. Aynı zamanda şirketin mevcut yönetim kurulunda ve örgütlenmedeki hiyerarşide yukarı basamakta bulunanların tamamı erkektir.

Şirketten ayrılan ortak, bir yatırımcı, başka bir deyişle finansör desteği ile toplamda üç, yönetimde ise iki ortaklı bir başka SAP danışmanlık şirketi kurarak Serdar ve Ekrem'e rakip olmuştur. Ekrem, ayrılan ortağın kendi SAP danışmanlık şirketini kurmasındaki en önemli sebebin kendi işlerine engel olmak olduğunu söylemiştir. Bu verilerden elde edilecek en önemli bulgu ortaklık ilişkilerinde cephelerin dönüşme

kapasitesidir. Bu noktada toplumsal uzamı bir savaş alanı olarak gören Bourdieu'nun (2015) yaklaşımını hatırlamakta yarar vardır. Çalışma arkadaşı ve ortaklıktan “düşman” konumuna geçilmiştir. Sıklıkla vurgulanan piyasa koşulları ve iş hayatının acımazlığı aktörler düzeyinde eylemlere yansır. Kendisinden her zaman “rasyonel” bir tutum beklenen özne, sahip pozisyonuna geçtiğinde kişisel meselelerini, intikam ve hınç gibi duygularını eylemine dahil etme hakkı kazanır. Kriz anları ve güç koşullar da dahil olmak üzere her zaman akılcı, rasyonel, sorumluluk alan, çözüm üreten, sorunlara kişisel sorunlarını eklemlemeden olumsuz duygulardan arınmış bir biçimde davranabilen, hatayı sahiplenmeyi bilen ideal öznellik kipi emek gücüne dayatılırken, sermaye için bu tür bir benlik sunumunun sınırları daha esnektir. Bunların yanında işveren pozisyonu çalışanlardan bazı davranışları doğrudan talep etme hakkını da verecektir. Buna karşın Schumpeter'in (1974) saptamalarından yola çıkarak sermaye sahibi işverenin de eylemlerinin piyasa koşulları tarafından belirlemiş olduğunu eklemek gerekir. Artık birer rakibe dönen ortaklar serbest piyasanın *ethosuna* tabidir. Rekabet, her zaman her yeredir ve herkese karşıdır.

Ortaklıktaki ayrılığa kadar giden anlaşmazlıklar şirket çalışanlarından özenle gizlenmiş, ayrılığa yaklaşan süreçte ofise gelmeyi bırakan üçüncü ortak için çalışanlara hasta olduğu söylenmiştir. Yönetim ile çalışanlar arasında önemli bir ayrım burada görünür hale gelir. Sahipler, çalışanlara yönetime dair bir imge sunar. Burada karşımıza çıkan bir bilgi hiyerarşisidir. Açık ve şeffaf olmanın, bilgi paylaşımının yüceltiildiği yeni modellerde yönetimlerin kararları tamamen kapalı kapılar ardında alınır. SAP Danışmanlık şirketi gözlem süreci içinde aynı teknokent binasını aynı katında daha büyük bir ofise taşınmıştır. Bu değişiklikteki temel sebepler de hem rekabet hem de yönetim kurulu odası ile ilgilidir. Şirket başka bir danışmanlık şirketinin kendi katlarındaki ofisle ilgilendiklerini fark etmiş ve daha avantajlı ve stratejik bir öneme sahip olduğunu düşündüğü daha büyük ofise taşınmıştır. Modern ofis anlayışına uygun

bir biçimde açık plan mimari ile tasarlanmış olan her iki ofis için de yönetim odası bu açık olma halinden muafır. Ortaklar ilk ofisin ses yalıtımından şikayetçidir. Bu nedenle mesai saatlerinde gerçekleşen yönetim toplantıları ofis dışında yapılmış, yeni ofisin yeterli ses yalıtımı ile bu tür bir önleme daha fazla ihtiyaç duyulmamıştır. Bu veri yönetimin gizlilik gerekliliğinin önemli bir göstergesidir.

Bu süre boyunca gözlemlenen krizler, dönüşümler, hamle ve karşı hamlelere sebep olan başlıca devindirici güç rekabettir. Hiçbir şirket rekabetin beraberinde getirdiği oyunun dışına çıkamaz. SAP Danışmanlık şirketinin temel motivasyonlarından biri de rekabettir, çünkü şirket İstanbul merkezli, ancak Ankara'da faaliyet gösteren firmalara SAP danışmanlık hizmeti veren şirketlerin önünü kesmek amacıyla Ankara merkezli bir danışmanlık şirketi olarak kurulmuştur. Bu nedenle, her hafta onlarca danışmanın İstanbul'dan Ankara'ya geldiğini belirten Serdar, şirketlerinin Ankara merkezliliğini önemle vurgulamaktadır. Rekabet dinamiklerine tabi olmayan bir şirketin piyasa ekonomisi koşullarında varlığını sürdürmesi olanaksızdır. Dahası neoliberal momentte şirketin sahipleri, yöneticileri ve en alt kademesine kadar çalışanlarıyla rekabeti benimsemesi, teşvik etmesi, olumlaması gerekir.

Araştırmacı katılımlı gözlem ve görüşme süreçlerinde katılımcılara rekabet kavramı ile ilgili görüşlerini sormuş, tüm katılımcıların rekabeti önemsediklerini, gelişmek için gerekli gördüklerini, zaman zaman bir doğal dürtü olarak tanımladıklarını ve bir motivasyon kaynağı olarak baktıklarını bulgulamıştır. Bazı çalışanlar kendilerinin daha fazla rekabetçi olmaları gerektiğini düşünür. Rekabetçi bir davranış sergilemeyen çalışan bu konuda kendisini suçlar. Buna karşın rekabete yönelik çelişkili olarak tanımlanabilecek bir yaklaşımla da karşılaşılır. Çalışanlar

arasında rekabet, idealize edilen ancak kendi fiiliyatlarında şüphe ile yaklaşılan ve çekinilen bir durumdur. Çağdaş'ın konu ile ilgili anlatısı bu çelişkiyi görünür kılar:

Rekabet şahane bir şeydir ama bende var mı bende yok abi. (*Gülerek*) Benim yapımda olmayan bir şey rekabeti çok sevmem, ama sevmem gerekirdi kâğıt üstünde, rekabetin olması gerektiğine inanıyorum. İş hayatımda da rekabetçi olmadım hiçbir zaman, olmam gerekiyor muydu, bence gerekiyordu. Kurumda yanımda oturan arkadaş, benimle aynı işi yapıyor diğer şirkette çalışıyor birebir aynı deneyimimiz var. Kendisi benden şu an daha kıymetli bir yerde ben biraz altyüklenici olduğum için de ben biraz dışarıda kalıyorum ama onunla rekabet etmem gerekirdi belki ama rekabet ortamı benim kendi görüşüme göre ben onunla rekabet etmeye kalksam o beni gömecek, ben onu gömmeye çalışacağım huzursuz bir ortam oluşacakmış diye düşünüyorum ben.

Çağdaş'ın iş arkadaşı Orhan ise egemen söylemlerin idealleştirdiği öznelliğe daha yakın bir portre sunar. İş hayatının en önemli öğelerini başarı ve kazanç olarak görür.

Buna rağmen rekabet konusunda çeşitli koşulların gerekliliğine inanır:

Rekabet bence iyi bir şey ama ben her zaman kurallı dövüşmeyi severim. Rekabette öyle olmalı, ahlaklı. Bükemediğin eli öpeceksin, onun seni geçtiğini kabul edeceksin. Bu çerçevede çok gerekli olduğunu düşünüyorum, insanın kendisini geliştirebilmesi için.

Orhan'ın sözlerinde fiiliyattaki rekabete yönelik bir çekince vardır. Her iki katılımcı da büyük bir rekabet yaşamadıkları için memnun bir görünüm sergiler. Bunun en büyük sebebi ise Orhan'ın kaygılarının gerçekleşebileceği bir zeminde çalışıyor olmalarıdır.

Birbirine rakip iki danışmanlık firması arasındaki fark ürün geliştirme kapasitesi ve beşeri sermayedeki yetkinlik olmak üzere iki temel bölgede ortaya çıkar.

Şirketin kurumsal imajının bileşenlerinden birini de çalışanlar oluşturmalıdır. Bu koşul en alt kademedeki çalışanlara kadar geçerlidir. Geuljac (2013), görgül araştırmasında bir lojistik firmasında, yalnızca nakliyeden sorumlu bir şoförün şirketin yenilenme süreci ile, giyimi, davranışları, tavırları ve konuşma tarzı ile artık kurumunun temsilcisi haline getirildiğini söyler. SAP Danışmanlık şirketinde, yalnızca bilgisayar karşısında daha çok teknik bir iş yapan, müşteri ile daha seyrek doğrudan bir temas geçen bir çalışan da benzer şekilde bir temsil ilişkisine girmelidir. Danışmanlık firmasının birlikte çalıştığı firmalar için verdiği bakım destek ya da ürün geliştirme gibi hizmetlerde tüm çalışanları ile en yüksek seviyede ilgi gösterdiğini sürekli hissettirmesi gerekir. Bunun temel sebebi, yapılan işin yalnızca algoritma ve kodlara dayalı tamamen teknik bir kurulum dahi olsa, danışmanın bu işe yönelik yaklaşımı, ilgisi ve motivasyonunun belirleyiciliğidir. Bu nedenle danışmanlık şirketi müşterilerine mesleklerinin bir “terzi işi” olduğunu söyler, diğer şirketlerden farkını bu düzlemde kurmaya çalışır. Bu nedenle şirketin her bir çalışanı hedefleri ve vizyonu olan bir ekibin üyesi olarak alanında sürekli kendisini geliştiren, ekibi için gereken her türlü fedakarlığı gösteren, yaşama dair çeşitli mottoları işi ile birleştirmeyi başarmış bir “görünüm” sunmalıdır. Bu nedenle şirket, ekibinin üyeleri konusunda açık şeffaf ve insani bir izlenim oluşturmaya özen gösterir.

VR Ar-Ge şirketi ise tarihinde kısa süreli ve başarısız bir ortaklık deneyimi yaşamış olsa da, ağırlıklı olarak bir kişinin söz sahibi olduğu bir görünüm sergilemiştir. Şirketin sahibi olan Uygur, aynı zamanda yöneticidir. Kendisini işine adanmış, ürünlerinin kalitesini ve ürettiği teknolojinin seviyesi ile iftihar eden Uygur, idealleri ve hırsları olan bir karakterdir. Yaptıkları ile kendisini ispatlama arzusuna sahiptir. Ancak alanında öncü bir Ar-Ge firması olma hayalleri kurarken kapitalizmin sürekli ürettiği eşitsiz koşullar ile karşı karşıya gelir:

Biz VR sistemler ve kent tanıtım alanlarında dünyadaki en iyi sistemi yaptık. Teknoloji standlarında, turizm alanında ödülleri aldık. Ama anladık ki yetmiyor bunlar. Paran olacak, gücün olacak, yoksa büyüklerle rekabet edemiyorsun. Paran yoksa para kazanamazsın bu kadar basit. Sermayen ya da sermaye desteğinin olmadan yükselme şansın neredeyse imkânsız. Çok, çok şanslı olman lazım. İnsan kaynağına ulaşamıyorsun. Ürünü piyasaya sokamıyorsun.

Uygar'ın bu ifadeleri, evinin garajında gece gündüz çalışıp inovatif ürünler geliştiren, piyasanın bir ihtiyacını karşılayarak dünyanın büyük şirketlerinden biri olma rüyasını pazarlayan mitin hiçbir zaman değinmediği son derece belirleyici bir koşula işaret eder. Kültür endüstrisi ürünlerinde öykülenerek yeniden üretilen bu tür bir mitin, *The Social Network (2010)* gibi örnekleri sorulduğunda Uygar'ın cevabı basittir: “Palavra”. Hedefleri olan bir girişimci olarak yola çıkan Uygar, girişimcilik kavramı ile popülerleştirilen söyleme artık alaycı bir yaklaşımda bulunmaktadır: “Övüp duruyorlar ama Bağ-Kur'a prim ödeyen salaklara döndük. Girişimcilik dediğin dertsiz başa dert açmak.” Uygar'a göre girişimcilik hikayesi adı altında asıl amaç piyasaya var olmayan bir ürünü sunmak değil, vergi akışı gibi işlemlerle bir döngüyü sağlamaktır. Popüler filmlerde, kitaplarda veya İnternet'te öyküleştiren veya yaşam öyküleri biçiminde aktarılan girişimcilik temalı anlatılar için de Uygar “pazarı beslemek için ortaya atılan hikayeler” olduğunun farkındadır. Burada Uygar'ın vergi akışı, döngüyü sağlamak, pazarın beslenmesi gibi ifadelerle ortaya koyduğu tablo, egemen ekonomi politikaların devreye soktuğu, bireyleri piyasa ekonomisinin dünyasına sokmak biçimindeki amacıdır. Bu amacın neoliberalizmin tanımı olduğunu da hatırlamakta yarar vardır. Bütün bunlara karşın Uygar'ın girişimcilik veya daha genel anlamıyla neoliberal ve kapitalist uygulamalara karşı eleştirel bir konum aldığını söyleyemeyiz. Bir şeyin yaygınlaşması için bazen girişimcilere ihtiyaç olduğunu düşünen Uygar, örneğin Edison'un ticari hamleleri ve girişimciliği sayesinde elektriğin günümüzdeki biçimi ile

kullanılabildiği görüşündedir. Bunun yanında ölçek ekonomisini geliştirebilmek için de Uygar'ın sermayeye ihtiyacı vardır:

Ürünü bir noktaya kadar getirebiliyorsun o ürünü piyasaya, üretime girecek ucuzlatabilecek versiyona geçebilmek için sermaye gerek. Ben bir tane alet yapıyorum on bin dolara mal oluyor. Bunu bin dolarlı rakamlara düşürmek için arkada çok büyük sermaye gücü olması gerekiyor. Ne oldu kısır döngüye girdin.

Yenilikçi, bir ihtiyaca karşılık gelen inovatif bir ürünün kendi talebini oluşturma gücü de bu noktada sermayenin gücü ile sınırlı kalır. Uygar bu sınırları patent sistemi ile ilişkilendirmiştir:

Büyük firmalar eğer ürüne çok kısa sürede ihtiyacı yoksa yedi yıl bekliyorlar. Yedi yıl sonra düşüyor o patent. Patent için her yıl tüm dünyada bir para yatırman lazım, büyük para. Almanya 400 Euro alıyor. Diğer ülkeleri ekle, her yıl büyük para ediyor. Büyük firmanın ürününü korumak için falan avukatı var tüm dünyada. Onlar patent parasını yatırıyor, yani bu işin haracını yatırıyor. Patent dediğin aslında bir haraç.

Serdar'a göre de "pazarı domine eden firmalarla" rekabetin aşılması zor engelleri bulunmaktadır. Arama motorlarına şirketi, çeşitli, anahtar kelimeler, ürünler ile ilgili reklam vermesine karşılık büyük firmaların daha büyük reklam yatırımı ile bu mecrada bulunduğunu görmüştür.

Her iki şirketin sahipleri, teknik konulardan uzak, belirli uzmanlıkları tamamen çalışanlara devretmiş, yalnızca sermaye sahibi, patron imgesinden tamamen uzaktır. Sahipler, kültürel, entelektüel ve bilişsel sermayeleri gereği ilgili konularda teknik birikim ve ilgiye de sahiptir. Bu nitelikler emek süreçleri üzerinde yönetici denetiminin

etkisini arttıran önemli bir etkidir. Ancak konularda uzmanlaşma ihtiyacı gerekli emek zamanının önemli bir bölümü kapsadığı için söz konusu birikimin bir doğal sınırı olduğunu da vurgulamak gerekir. Bunun yanında birikimin güncellenmesi ihtiyacı da sürekli öğrenme edimlerini gerekli kılar. Örneğin Uygur, programlama dili kodlama bilgisine sahip değildir. Buna karşın bu diller ile yapılabilecekler ve güncel koşullara dair bir perspektife sahiptir. Serdar ise uzmanlık alanları ile literatürün genişliğine vurgu yapar:

Eğer bir danışman 'Ben SAP'ın bütün modüllerini biliyorum hepsine hakimiyetim var' diyorsa açıkçası yalan söylüyordur. SAP bir okyanus, ki ben sadece ERP'sinden bahsediyorum. Böyle bir şeyin olanağı yok böyle bir şeye gerek de yok.

Mesleki birikimi olan yönetici-sahip bir işin yapılması için gerekli entelektüel-bilişsel sermaye ve emek-zamanı konusunda net bir görüşe sahiptir. Ancak bunun genellenebilir bir saha bulgusu olduğunu iddia edemeyiz. Kurulduktan iki sene sonra SAP Danışmanlık şirketinin satılma ihtimali gündeme gelmiştir. Alıcı konumundaki girişimci iş adamının herhangi bir danışmanlık tecrübesi bulunmamaktadır. Bu nedenle satışın gerçekleşmesi durumunda her yıl sonunda kârlılık gibi hedefler gözetilen sahiplik biçimine geçilecektir. Pazarlık sonucunda anlaşma sağlanamamış, şirketin mevcut sahiplik ve yönetim konumunda bu tür bir değişim gerçekleşmemiştir.

Katılımlı gözlemin sermaye düzeyinde en önemli bulgulardan biri neoliberal yönetimsellik ilkelerinin ürettiği tabi kılma mekanizmalarının her iki şirketin sahip-yöneticileri için geçerli olmakla birlikte çalışana kıyasla esnekliğidir. Başka bir deyişle yeni *homo economicus* üretmeye yönelik söylem ve pratikler sermaye sahibi özneye görece bir özerklik tanıırken, emek gücünden daha fazlasını, daha ayrıntılı tanımlarla talep eder. İşe kendini adayarak çalışma, sorumluluk alma, benlik sunumunu ve iş

arkadaşları ile iletişimini egemence onaylanan biçimlerde tutma, risk ve inisiyatif alma, hatasını kabullenme, iş birliği ve takım çalışması yapma, kendisini sürekli geliştirme, her zaman proaktif ve motive olma, esneklik, zaman yönetimi gibi sayıları giderek artan nitelikler en çok çalışandan talep edilir.

Diğer yandan sermaye sahibi için farklı niteliklerde bir öznellik kipinin öne sürüldüğünü söyleyemeyiz. Aksine Dardot ve Laval'in de (2012) vurguladığı gibi öznenin içindeki çoğulluğu birleştirme gücü neoliberal aklın başarısıdır. Çalışan konumundan yönetici-sahip konumuna 'yükselen' özne piyasa ekonomisinin işleyişine tabidir. Piyasaya sürülen inovatif ürün için kapıda bekleyen müşteriler, egemenin mitinin bir parçasıdır. Talep, çeşitli stratejiler, yordamlar, hamlelerle yaratılması, bulunması gereken bir niceliktir. Müşteri 'kovalanmalıdır', tanıtım fuarlarına, etkinliklere katılmak, görünür olmak gerekir. Deleuze ve Guattari (2012) ne derece gelişirse gelişsin kapitalizmin hep bir tüccar kapitalizmi biçiminde çalıştığını belirtir. Her zaman yeni müşteri arayışındaki SAP Danışmanlık şirketinin bu konudaki deneyimlerini Serdar şu şekilde özetler:

İş makineleri üreten, Türkiye'nin büyük firmalarından biri ile görüşmek için randevu aldık. Her şeye özenle hazırlandık. Görüşme başladıktan yarım saat sonra kendimi adamın elini sıkmış pazarlık yaparken buldum. Koskoca şirketin üst düzey yöneticisi birkaç bin lira için bizimle pazarlık yapıyordu. Hizmete ve şirketin gücüne kıyasla bunlar çok küçük meblağlar.

Her iki şirketin sahipleri de marka bilinirliğinin, görünür olmanın ve kurumsal imajın en önemli konular olduğunu ve daha önemlisi bu niteliklerin doğrudan veya dolaylı olarak bir meta değerine denk düştüğünü, belli bir emek zamanı gerektirdiğini kısa sürede deneyimlemiştir.

2.3.2. Yeni İşçinin Yeni Öznelliği

Gerek girişimci şirket sahibi, gerekse öznellikler üzerinde gözlemlenen başkalaşım ile ilgili saha araştırmasında ele alınan örnekler ilk bakışta kurucu, yönetici kadrosunu kapsıyor görünse de tabii kılma mekaniklerinin işçiler üzerinde de işletildiğine şüphe yoktur. Dahası biyo iktidarın girişimci özneliğin üretimi için en büyük çabayı işçiler ve emek süreçleri üzerinde gösterdiğini vurgulayabiliriz. Neoliberal yönetimselliğin çalışanlar üzerinde oluşturmaya çalıştığı öznellik kipi için devreye soktuğu mekanikler, yalnızca çeşitli ideolojik aygıtlar, söylemler ve “fark yarat” gibi sloganlarla yürütülen popülerleştirmelerden daha karmaşık ve çok yönlü süreçler toplamıdır. Bu süreçler kurumların habitatı içinde gerçekleşir, örgütlenmelerin yeni modeli belli öznellikleri gerekli kılar, emek sürecinde ise her gün yeniden kurulan meritokratik mekanizmalar işletilir.

Yeni *homo economicus* özneliği üzerindeki iktidar dispozitifinin uyguladığı özenetim mekanikleri çalışandan davranışlarını kesin tanımlı bir rasyonellik içinde sergilemesi ile işler. Bu rasyonellik ulus aşırı bir ilaç firmasında ürün tanıtım uzmanı pozisyonunda çalışan Tarık’ın anlatımında özellikle belirginlik kazanır:

İşe alım sürecinin başlangıcından itibaren presentabl olman gerekiyor. Repütasyonun sağlam olması gerekiyor ki şirketteki kalıcılığın artsın, onun dışında inovatif olman isteniyor. Benim iş tanımındaki özellikleri barındıran kelimeler bunlar. Empati kurmak çok önemli, sürdürülebilirlik çok önemli. Yani bir iş yapıyorsun tamam evet, ama sonrası.

Tarık’ın anlatımındaki bu tür teknikleşmiş sözcüklerin “olman gerekiyor” biçimindeki ifadelerle birleştiğini vurgulamak gerekir. Böylece inşa edilen bir özneliğin bileşenleri yalnızca iş değil, bütün bir yaşam edimine yansıtılır: “Şirket zaten sana böyle olacaksın

demiyor, bunları senin düşünüp yapmanı istiyor. Bu özellikler zaten bende olduğu için şu an bu işi yapıyorum”. Liberal ideolojilerin itaatkâr, üretken öznesinin yerini alan “etkin özne” kipi bir şirketin ücretli çalışanı olan Tarık’ın anlatısında karşılık bulur:

SWOT analizi gibi düşünebilirsin. Çalıştığın bölgede bir alan açıklığı tespit ettin, bu alan açıklığını nasıl çözebileceğine dair bir proje ürettin. O projeyi hayata geçirdin. Sonra projenin getirileri nasıl oldu, o projeden fayda sağlandı mı? Sen doğru sorunu tespit ettiğini söylüyorsun ama sonrasında ne kadar fayda getirdi? Fayda ve zararı neydi?

Açıklık tespit etmek, bir projeyi hayata geçirmek Tarık’tan beklenen hamlelerdir. Böylece kendisine verilen işi uyumla yapan çalışanın yerini, yaptığı işin sonuçlarının sorumluluğunu yüklenmiş bir çalışan alır.

Ulus aşırı bir firmada art direktör pozisyonunda çalışan, ancak bir dijital ajansa bağlı olduğunu belirten Selda da (38) müşterilerinin büyük firmadaki tüm markalar olduğunu belirtmiştir. Böylece fiziksel olarak bünyesinde çalıştığı şirket, çalışanın müşterisi olur. Burada işletilen mekanizma emir vermekten ya da bir öznellik biçimini doğrudan talep etmekten daha etkilidir. Bu nedenle Tarık, aldığı eğitimde ‘direktif’ in tercih edilmeyen bir özellik olarak tanımlandığını söylemiştir. Bu tanım, çalışma hayatında en önemli konulardan birinin özgürlük olduğunu savunan Behzat’ın anlatımı ile birleşir. Behzat da sürekli kendisini kontrol eden, neyi nasıl yapması gerektiğini söyleyen bir amirin modasının geçtiğini, yeni işletmelerde de bu pratiğin artık tercih edilmediğini söyler. Ancak bu, işine kendisini adanmış, performans puanı peşinde koşan bir özneye bahşedilmiş, koşullu bir özgürlüktür.

Aday eleme süreçlerinden itibaren çalışanlar “uyumlu, sorun çözen, çalışkan” gibi belirli bir öznellik tipini sergiler. Süreklilik arz eden eğitimler şirketin idealize

ettiği çalışan portresini ortaya koyar ve öznelliğe “repütasyonu güçlü, inovatif, sürdürülebilir, delegasyon becerisi olan” gibi teknikleştirilmiş bir terminoloji eklerken, doğrudan bir baskı aygıtı çalıştırılmaz. Şirketin dili üst perdeden değildir. Eleştiriler, olumlu anlamlar içeren sözcükler seçilerek ve doğru yöntem gösterilerek yapılır. Bunun yanında çalışanlar performanslarının sürekli değerlendirildiğinin farkındadır. Tarık’ın da belirttiği gibi çalışanların “ertesini gün işten çıkarılma gibi bir kaygıları yok”tur, ancak herkes şirketin “yapılanma dönemlerinde dilediği çalışanla yollarını ayırma”ya karar verebileceğini bilir¹⁶. Eğitimlerde model olarak verilen öznellikleri sergilemeye istekli görünen, şirket terminolojisi ile söylemek gerekirse “repütasyonu güçlü” çalışanlar kalıcıdır. İçerdiği yan anlamların okunmasını talep eden dolaylı dil ve benzeri göstergeler, tüm çalışanları dış uyarılara karşı en yüksek seviyede açık, hassas, sürekli diken üstünde, şirket terminolojisi ile söylemek gerekirse “motive” kılar. Yöneticiler, iş arkadaşları, çalışanın kendisi hakkında kendisi tarafından yapılan değerlendirmeler, yalnızca yapılmakta olan işle ve onu bağlayan göstergelerle sınırlı değildir. Şirket içi ilişkiler, iş arkadaşları ve üst kadrolarla kurulan iletişim, şirketin ortaya koyduğu değerler ve ilkeler tarafından şekillendirilerek tam zamanlı denetlenir. Tarık, belirli olmayan aralıklarla yöneticisi ile müşteriye “ikili ziyaret” gerçekleştirdiğini, bu durumda yöneticisinin performansını değerlendirerek geri bildirimde bulunduğunu belirtmiştir.

Ücretler emek piyasası tarafından belirlenir. Marx’ın (2007) “yedek sanayi ordusu” adını verdiği artı-emek, tıpkı emek için olduğu gibi öznellik bileşenlerinde de pazarlık masasında işçinin elini zayıflatır. Egemenin, toplumun üyelerine hayatlarında sürekli bir gelişim göstermeleri gerekliliği yönünde devreye soktuğu söylem ve pratiklerin amaçlarından biri de artı-emeği avantajlı seviyede tutma ihtiyacıdır. Beşeri

---

¹⁶ Şirketinde üç yıldır çalıştığını belirten Tarık, bu sürede kendi departmanından dört arkadaşının işine son verildiğini söylemiştir.

sermaye, sermaye tarafında dolaylı olarak somutlaşırken, emek-gücü tarafında canlı emeğe katılır, ancak maddi bir karşılığa evrilmez. Emek piyasası ve artı emek konusunda araştırmacının SAP Danışmanlık şirketinde bazı gözlemleri olmuştur. Şirket yeni çalışan ihtiyacı duymuş ve ilgili portallara iş ilanları vermiştir. Serdar bu durumlarda sosyal medya ve web sitesi tıklamalarının belirgin bir artış gösterdiğini söyler. Buna karşın şirket aradığı çalışanı bulmakta zorlanmıştır. Serdar yaşadıkları durumu birden fazla sebebe bağlar:

Temel sebep, bizim aradığımız seviye çok tecrübeli bir seviye değil. Maliyeti yüksek olur tecrübeli arkadaşların. Bizim aradığımız seviye bir dört yıl arası tecrübeli. Beş altı yıl olsa da gözümüzü karartıp alırız. Bu aralıkta biraz ABAP görmüş çalışmış birilerini arıyoruz *junior veya midlevel*. Elimizdeki işler onlara göre. Ama bu işin en temel sebebi danışmanlık piyasası merkezi İstanbul. Müşteri yoğunluğu da İstanbul'da. Fabrika İstanbul'da değil ama merkezi orada. İstanbul'da olsaydık elli kere bulmuştuk. Burada başvuru çok az oluyor. Başvuranlar da aradığımız kriterlere uymadı şimdiye dek.

Serdar sermayenin hiçbir zaman istemeyeceği bir durumla, emek gücü arzında azalma ile karşılaşmıştır. Buna karşın şirket, aranan çalışanın pozisyonundaki aciliyetin seviyesi yüksek olmadığı için ön görüşmelerde çeşitli kriterleri uygulama olanağı bulmuştur. Şirket yönetimi iş başvurusu yapan bir kadın aday ile katılımlı gözlem sürecinde araştırmacının da dışarıdan tanık olduğu bir görüşme gerçekleştirmiştir. Yapılan görüşmenin ardından yönetim adaya olumsuz yanıt vermiştir. Bunun sebebini Serdar eğitim düzeyi ile açıklar:

Adayın dokuz aylık ABAP tecrübesi olmuş. Fakat üniversite mezunu değil. Boğaziçi Kimya'yı kazanmış fakat hazırlığı geçemeyince bırakmış. Ön görüşmede CV'de tam net değil Boğaziçi Kimya yazmış, net belirtmemiş. Biz

lise mezununu şirket içi uyumu bozacağı için almadık. *Junior* arkadaşlarda o şartı arıyoruz. Üniversite mezunu olmayan birini alırsak şirket içi seviyeyi düşüreceğimizi düşündük. Seviyeden de kastım şu. Üniversite mezunu arkadaşlar ‘ona da aynı bize de aynı parayı veriyorsun’ diye itiraz edebilir. Şu da sorun olabilir. Üniversite mezunu biri bir nebze de olsa hayatın çemberinden geçiyor, hocalar eziyor, ders yoğunluğu çalışma prensibi kazanıyor, bir üniversite hayatını kokluyor. Bir şeyler katıyor yani. Lise mezunu uyum sorunu yaşayabilir. Olgunlaşmamış hareketleri olabilir.

Pierre Bourdieu (2015) eğitim sisteminin “soyluluk ünvanı” dağıttığını daha net bir ifade ile unvanlar dayattığını söyler. Bourdieu’ya göre eğitim sistemi bireyleri hiyerarşik sınıflara ayırarak unvanlar dayatması bir statü tahsis etme etkisi yaratırken bir taraftan bu statü ile gelen soylulaştırmaya diğer taraftan da statüye sahip olamayanlar için damgalamaya (*stigma*) sebep olur (2015: 42). Aday aranan kriterleri karşılamış olmasına karşın bu unvandan ve beraberinde getirdiği itibardan yoksundur. Diğer çalışanların olası tepkisi de bir o kadar önemlidir. Çünkü üniversite mezunu olan çalışan -yine Bourdieucu terimlerle konuşacak olursak- kendisini ayrıışmış görür. Serdar’ın sözleri de mesleğindeki ayrışma niyetinin ifade bulmuş halidir. Bunların yanında aday ile yapılan görüşmelerde “hal, hareket, tavır ve konuşma tarzı” hakkında gözlemlenenlerin belirleyici önemi vardır. SAP Danışmanlık Şirketi çalışan alımında aday eleme süreçlerinde aşamalı bir görüşme zinciri oluşturmuştur. CV incelemesi ve ön görüşmenin ardından ilk kriterleri geçen, ikinci aşamada yöneticiler ile görüşür. İş tecrübesi için kriterler bir *checklist* yardımıyla soru yağmuruna tutularak sınanır. Teknik bilginin dışında aranan temel kriterlerden biri adayın uyumlu bir çalışan olmasıdır. Serdar, adayın uyumlu olduğuna ikna olmazlarsa işinde bir deha bile olsa işe almayacaklarını net bir şekilde ifade etmiştir.

Yeni yönetimsellik yaklaşımının öznelik üzerindeki kapsayıcı niteliği gözlemlenebilir boyuttur. Üretim kapitalizmi, üretken öznesini tanımlanan ve denetlenen faaliyeti dışında bir anlamda görelî olarak serbest bırakırken; ürün odaklı şirket kapitalizmi, girişimci öznesinin arzu, özlem, davranış, dil, tutum gibi nitelikleri “üzerinde uygulanması gereken denetim ve etki tarzlarını öngörmeyi” (2012: 367) sağlayabilmektedir. Böylece çalışan, işini tutkuyla yapmak, sorumluluk almak, çözüm odaklı düşünmek, zorluklar karşısında şikâyet etmemek, olası başarısızlıkları üstlenmek gibi belirli tutumları, -benimsemese bile- sergilemek zorunda kalır. Yalnızca özneyi değil, devlet dâhil olmak üzere tüm kurumları kapsayan başarı odaklı söylem; arzular ve libidinal enerjiyi de kapsayan çalışma faaliyeti; kârlılığın ahlaki değerlerle birleştiren hedef odaklılık, neoliberal akılsallığın “ihtiyaç duyduğu özneyi üretirken, onu, karşılaşması gereken riskleri alarak ve muhtemel yenilgilerin tüm sorumluluğunu üstlenerek azami sonuçlar elde edecek, gerçekten rekabet halindeki bir yapı gibi davranabilecek şekilde yönetme imkânlarını elinde” (2012: 366) bulundurmasını sağlar. Böylece tüm bu kapsayıcı ve süreklilik arz eden benlik üretimi; ve makinesel kölelik süreçlerinin bilinç üzerinde çok boyutlu ve karmaşık bir belirlenimi olduğu görülür.

Vincent de Gaulejac’ın görgül araştırması da, bu yeni öznenin görünümünü netleştirmek için yararlı bir metin sunar. Gaulejac'a göre artık insanlar çalıştıkları işletmeleri yaşamsal gereksinimlerini karşılamanın bir yolundan çok daha ötesinde, eylemleri, yaşamları ve gelecekleri için anlam aradıkları bir mecra olarak tanımlıyor: “aile, duygusal ilişkiler, cinsellik, duygu ve heyecanlara varana dek her şey yönetiliyor. Bu durum, toplumsal yaşamın bütün alanlarını ilgilendiriyor. Her birey, kendi hayatının girişimcisi olmaya davet ediliyor. İnsani olan, üretken kılınması gereken bir sermayeye dönüşüyor” (2013: 23). İşletmenin “bir iktidar örgütlenmesi” (2013: 32) olduğunu söyleyen Gaulejac disiplinci iktidarın baskılayıcı mekanizmalarından farklı

olarak yönetsel iktidarın, psişeyi ve libidinal enerjii harekete geçirerek işgücünü oluşturduğunu belirtir. Gaulejac, kapitalizmin protestan ahlakından koptuğu, ortaya çıkan etik boşluğu doldurmak için de yerine işletme ideolojisini koyduğu iddiasındadır (2013: 33). Yeni sosyal ve ekonomik düzeni hipermodern olarak tanımlayan Gaulejac bu toplumun işletme hastalığına tutulduğu görüşündedir. Hipermodern toplumun yönetsel işletmesinde emek paradoksal bir girdabın içine sürüklenir: “Bir yanda “firmanın çıkarıyla” güçlü bir özdeşleşme, kâr mantığını benimseme, kapitalist sistemin norm ve değerlerine bağlılık; diğer yanda mesleki güzergahtaki belirsizliklere, işten çıkarılma riskine, iş baskısına ve vahşi rekabete teslim edilen ücretlilik koşulları var”dır (Gaulejac, 2013: 35).

Gaulejac'a göre finansal kârlılık bir yandan “yöneticilerin aklını bazen firmanın gelişimi aleyhine olacak şekilde meşgul” eden, diğer yandan “çalışanları kârlılık mecburiyetini içselleştirmeye yönelten” bir saplantıya dönüşmüş durumdadır (2013: 39). Böylece firmalarda bitirilmesi gereken mesailerin yerini, ulaşılması gereken hedefler alır. Kârlılık saplantısının sonucu olan bu hedef saplantısı firmaların en alt kademelerine kadar sirayet eder ve “gerçek zamanda ölçülüp tartılır” (2013: 39). Bu türden ölçümler bir denetim mekanizmasını da açığa vurur. Yeni firma, hedefi olmayan bir çalışan istemezken, hedeflerin de kendi çıkarları doğrultusunda olmasını dayatır. Böylece “herkesin kârlılığına göre ölçülen sonuç alma mecburiyetinin sistemin her unsuru tarafından üstlenilmesi” (2013: 39) gerekir. Bunun yanında yüksek karlılık amacı ve finans mantığı ile esnekleşen sermaye piyasası emek piyasalarını da esnekleştirmeye yönelir. “Ücretlilerin geleceğine ilişkin hiçbir kaygı” (2013: 41) duyulmazken, “firmalar üretim birimlerini hukuki mevzuatın çalışanlar açısından en az avantajlı olduğu ülkelere kaydırmaya” (2013: 43) meyleder.

Stratejik seçimleri tartışılmayan, kararları kamudan uzakta alınan, hissedarlarının kim olduğu gerçekten bilinmeyen, yönetim kurulu müzakerelerinin gizli yapıldığı, denetlenemez, şeffaflıktan uzak, “soyut ve kavranamaz” ekonomik iktidarın “isteklerini arzuladığı gibi acele etmeden” dayatabildiğini belirten Gaulejac, bu iktidarın bir yandan “kendi özel zamanını, kendi özel normlarını, kendi özel değerlerini, kendi özel kültürünü” ürettiğini, diğer yandan “insanların yaşama ritimlerine varıncaya dek” her şeyi kendisine ayak uydurmaya zorladığını söyler (2013: 46-48). “İşletme ideolojisi” kavramı Gaulejac için “araçların, prosedürlerin, bilgi ve iletişim araçlarının arkasında bir dünya görüşünün ve bir inanç sisteminin işlediğini” (2013: 56) gösterir. Bu ideoloji “mutlak güç, mutlak denetim” amacı güden bir hâkimiyet projesini gizlemeye yarar (2013: 56).

Böylece yönetim, çalışanlara işlerini gerektiği gibi yapmanın ötesinde sürekli yinelenen bir dizi talepte bulunur. İşletme çalışanlardan kişiselleşen firmaya “öznel ve duygusal şekilde bağlanmaları”nı (2013: 92) ister. Bu nedenle yönetsel firma “psişik enerjiyi işgücüne dönüştürme hedefi üzerine kurulu “sosyopsişik” bir egemenlik sistemidir” (Courpasson'dan aktaran Beaud, 2013: 92-93). Bu nedenle denetimin başkalaşıma uğramış bir aşamasına tanıklık ederiz. Modern kurum, askeri bir disipline benzer biçimde bedenler üzerinde incelikli denetimler kurarken, Gaulejac'ın “hipermodern” adını verdiği kurumlar ise “libidinal enerjiyi işgücüne çevirmekle” (2013: 93) ilgilenen “arzu ekonomisi”ni (2013: 93) ortaya çıkaran ve “psişik seferberlik” (2013: 93) ile işleyen süreçlere sahiptir: “Baskının yerini baştan çıkarma, dayatmanın yerini katılım, itaatin yerini minnettarlık alır” (2013: 93). Başkalaşıma uğramış bu denetim mekanizmalarının işleyebilmesi için modern işletmelerde görülmemiş türde arzu ve psişeyi harekete geçiren, oldukça girift özdenetim süreçlerine ihtiyaç duyduğu açıktır. Öyle ki artık denetim tepeden inme kurallar ve talimatlar bütünü olarak değil, daha çok özdenetim biçiminde işleyen mekanizmalar bütünü

olarak görünür: “Artık esas olan, biçimsel kural ve normlara uyulması değil, hedefleri gerçekleştirmek için daimi bir ilerleme yarışı içinde olmaktır. Kişisel seferberlik bir gereklilik halini alır. Herkes hedeflerini coşku ve kararlılıkla yerine getirmek için motive olmalıdır” (2013: 93).

Artık karşımızda arzuyu bastırmak yerine onu talep eden ve başarı arzusuna yönlendiren, psişik bir motivasyon rejimi vardır: “*Psişe büyük ölçüde, üretici güç olarak ve egemenlik ilişkileriyle kuşatılmıştır. Psişe, sadece hem üretken enerji hem de bağımlı enerjiye bir güce dönüşür*” (2013: 94). Üretken boyut gücünü libidinal enerjiden alır. Bu enerji arzu biçiminde talep edilerek, başarı arzusu, meydan okumanın ve rekabetin verdiği haz, sonuç alma, hedefe ulaşma gibi mottolarla yönlendirilir. Böylece psişenin bağımlı yönü ortaya çıkar. Arzu ve libidinal enerji sadece firmanın çıkarlarını kendi çıkarlarıyla özdeşleştiren nihai amacı kârlılık ve başarı olan ussallaştırılmış bir niteliğe bürünür. Firma, ussal arzunun üretici mecrası haline gelir. Bu da psişenin bağımlı yönüdür. Denetimin hedefinin bedeni bırakıp psişik süreçlere ve zihinsel faaliyetlere yöneldiğini belirten Gaulejac “dürtüleri yönlendirmeye ve kontrol etmeye” (2013: 102) çalışan bu mekanizmanın zorunlu sonucunu görür: “Çalışanlar kendi kendilerini denetliyor, kendilerini sömürüyorlar” (2013: 102).

Gaulejac'ın çalışmasının bir diğer önemli yönü arzu ve psişeye yönelmiş olan denetim ve özdenetim mekanizmaları üzerine ortaya çıkardığı işleyişlerin yanında, bu süreçlerin paradoksal boyutlarıdır. Her türlü proje, her türden üretim süreci, her türlü iş, kısa vadeli, hafızasız, kaotik finans piyasalarının egemenliği altında olduğu için kaçınılmaz olarak ortaya çıkan çok sayıdaki çelişki, değişmez görevlerinden biri “her şeye rağmen sistemin işlemlerini sağlamak, hatta mümkünse baskıları içselleştirerek onu geliştirmek için harekete” (2013: 105) geçmek olan çalışan üzerinde psişik şiddet olarak tezahür eder. Çalışan, çözülecek problemler olarak görmekle yükümlü olduğu

çelişkileri normalleştirmek ve özümsemek zorunda kalır: “Artık tutarsız olan firma değil, çelişkiden kaynaklanan psişik yükü kendi üzerine alan bireydir: Her zaman daha azla, her zaman daha fazla iş nasıl yapılır? Aynı anda iki yerde nasıl olunur? Az vakit olduğunda nasıl zaman kazanılır?” (2013: 105). Firması ile yoğun bir özdeşleşme yaşayan çalışan, aynı zamanda üzeri sığ bir iletişimselliğin perdesi ile örtülmüş narsistik bir yalnızlığın içine düşer: “farklı servislerin, şubelerin ve departmanların rekabete sokulması, ciddi bir hareketlilik, tüm sektörlerin sürekli yeniden örgütlenmesi ve ortak taleplerin etkisiz kılınması kolektiflerin zayıflamasını kolaylaştırır” (2013: 119). Kariyer kolektif olamaz. Bu da “örgüt karşısında yalıtılmış birey” (2013: 119) tipolojisini kurar. “Ortak yarar ahlakı” ile “risk ahlakı”nı karlılık arayışı ve düşük performanslıların dışlanması telafi etmek için devreye sokan (2013: 109) firma ile özdeşleşen ve kendisini her zaman motive olmuş, her zaman formunun zirvesinde, her zaman yaratıcı olarak tanımlayan çalışan ideal benlik ile mevcut benliği arasında bir gerilim hattında yaşar. Sistemin doğası gereği çelişkiler “ilişkilere özgü sorunlar” (2013: 165) haline gelince, “firmanın genel işleyişi özellikle de orada hakim olan şiddet üzerine kendini sorgulamayı unutan” (2013: 165) çalışan, ideal girişimci benlik ile çelişkili süreçlerin oluşturduğu mevcut benliği arasındaki kopuşa engel olamaz. Bu onun derinlemesine hissettiği ancak etkin bir biçimde gizlemek zorunda kaldığı başarısızlığı haline gelir. Çalışanın, bir yandan tüm enerjisi, arzuları ve benliği ile firmayla özdeşleşmesi ve onun çıkarlarını her şeyin önüne koyması istenirken, diğer yandan ağ biçimli örgütlenmiş, üretim adacıklarından oluşan proje bazlı ilerleyen işten, görev tamamlandığında ya da işler yolunda gitmediğinde ani bir ayrılığa her an hazır olması beklenir. Firma “bu esnek bağlılık anlayışıyla başa çıkabilmek için, aynı anda hem her şeyiyle seferber olabilen, hem de bağlanmaktan hızlı bir şekilde kendisini geri çekebilen akışkan bir öznelliğin gelişmesini destekler” (2013: 164).

Bir SAP danışmanlık şirketi sahibi olarak Serdar'a göre danışmanlık sektöründe bütün konular içinde en önemlisi şirketi oluşturan ekibin gücü ve uyumudur. Müşterisini memnun edemeyen, sorun çözmede yetersiz kalan, doğru iletişim kuramayan bir çalışanın yönetime büyük zorluklar yaşattığını belirten Serdar, teknik donanımı ve tecrübesi yüksek seviyede dahi olsa bir çalışanın şirket içi iletişim biçimi, sorumluluk sahibi olması, iş arkadaşlarıyla uyumu, işbirliği kapasitesi ve müşterinin tansiyonunu yönetmedeki becerilerinin daha önemli olduğu görüşündedir. Böylece bir çalışan rutin, düşük vasıflı ve müşteri ile teması daha düşük bir pozisyonda bulursa dahi belirli bir öznellik kipini sergilemelidir.

Yönetimin çalışanlardan iş birliği, işbölümü, görev ve bilgi paylaşımı gibi beklentilerinin beraberinde çalışanlar arasında dayanışma ve örgütlenmeyi getirme olasılığı bu noktada merak konusu olabilir. Ancak hızla yükselme kaygısı ile birlikte gelen ve üst merciler tarafından teşvik edilen rekabet, güven duygusunun her anlamda zedelenmiş olması, vasıfsız emeğin çokluğu, boşa giden emek gibi sebeplerden dolayı dayanışmanın yerini tekinsiz bir alan alır. İş ilişkilerinde en önemli unsurun ne olduğu sorusuna Çağdaş'ın verdiği cevabın “dürüstlük” olmasının sebebi budur:

İlk aklıma gelen dürüstlük. Bizim yaptığımız işte sahtekarlık yapman çok kolay. İşi satmak. Çünkü bir işi bir kişi yapmıyor. Benim gibi üç tane daha bakım onarımcı var. Yok ona o bakacaktı buna bu bakacaktı yok o işi müşteri şöyle dedi bana. Aslında öyle demez ama yazılı bir şey yoktur ortada. İşi yaptım der yalap şap yapar. İşi yapar sonra başka bir arkadaşına devreder, problem çıkar, o sorumlu olmuş olur halbuki kendi suçudur. İnsanlar birbirini şikâyet etmek istemediği için bu tarz sıkıntılar çıkabiliyor. O yüzden dürüstlük önemli.

Denetim toplumlarının özelliklerinden biri de, görünürde zorunlu kılınmayan normatif bir tarzın olumlayan, eleyen, seçen, teşvik eden bir biyo iktidar ilişkisi

tarafından kendisini kabul ettirmesidir. Sosyal, kültürel etkinliklerin, giyim, beslenme ve tüketim tarzlarının içeriği ve biçimi, değer ve beğeni yargılarını sınırlı kümeler içinde tutar. Çalışanların konutlarının da işyerleri gibi yüksek güvenlikli, sürekli gözetim altında tutulan, tüm giriş ve çıkışların denetlendiği kaleler olduğu gözlenmiştir. İş ve ev arasındaki bu normatif uyum kamusal alan için de genişletilebilir. Bu seviyede kapsayıcı unsurlar, ardında etkili ahlaki değer yargılarının işletildiği, hedef ve başarı odaklılığı öne çıkararak çalışanın özneliği ile şirket çıkarları arasında bir özdeşleşme hedefleyen ortak bir akılsallığın ürettiği sonuçlardır.

Tüm bunlar yalnızca neoliberal yönetimselliğin yücelttiği yeni özneliğin bileşenleri ile ilgili kılınarak bir “öz gelişim” retoriğine bağlanır. Çalışan çeşitli tecrübeler kazanarak, becerilerini yenileyerek, yeni modülleri ve yazılımları öğrenerek kendisini geliştirmiş olur. Eğer işleyen meritokratik bir mekanizma varsa bu gelişim çalışanın savaş alanında avantajlı olmasını sağlar. Ancak, artan becerileri onu sabit gelirli bir işçi olmaktan kurtarmayacaktır. Bu, Sennett’in (2008) vurguladığı, bürokratik piramidin yerini alan “yatay” ağ modelinin bir sonucudur. Burada bir kez daha girişimci *homo-economicusa* dair programın devreye girdiğini görürüz. Şirket, ekibinin beşerî sermaye birikiminin sonuçlarını sektörde rekabetçi olmak, güven kazanmak ve bilinirliği artırmak gibi sermayenin çıkarlarına uygun bir kullanıma sokar. Diğer taraftan, Wendy Brown’ın (2018) deyişiyle yaşamının her alanını bir portföy yatırımı olarak tasarlayan çalışan, iş hayatında edindiği beceri, bilgi ve tecrübelerinin sonuçlarını özneliğinin bir ögesi olarak kendisine çevirir: Yazılım danışmanı Çağdaş, emek kavramını insanın kendisine yaptığı yatırım olarak tanımlar. Böylece dönüşen kapitalist makine, yalnızca emek değil, öznelik sömürsünü de gerçekleştirebilecek mekanikleri devreye sokar.

2.3.3. Kapitalist Ruhun Başkalaşımı

Tabi kılma mekanizmaları ile üretilmesi amaçlanan yeni öznenin “meşruyetinin temelindeki Protestan ahlakından koptuğu” (Gaulejac, 2013: 33) yönünde bir görüş ile karşılaşırız. Bu görüş, çalışmanın yalnızca bir görev etiği ile gerçekleştirilen zahmetli, herhangi bir dünyevi keyfi barındırmayan, hatta bunu bir etik çerçevesinde reddeden yönünden kurtularak bir varoluş inşasının temel parçası olduğunu, arzu ve libidinal emeğin devreye sokulduğunu, başarı, tatmin ve hedef odaklı bir biçime büründüğünü öne sürer. Böylece sahip olduğuyla ve pozisyonu ile yetinmeyen, yaşamında kendisini gerçekleştirmenin yollarını bıkip usanmadan arayan, fark yaratabilen, bireyselleşmiş insan tipolojisi için çalışmak, yaşamını sürdürmenin bir yolu olmanın ve görev ahlakının ötesinde bir anlama taşınır. Bedensel, kültürel, sosyal aktiviteler, boş zamanın etkili kullanımı en az çalışma edimleri kadar önemli kılınır. Risk almak, tutkulu olmak, öğrenmekten vazgeçmemek üzerine kurulan retorik, işletme terminolojisine uygun olarak mottolaştırılır. Aday eleme süreçlerinden itibaren işletilen katı meritokratik mekanizmalar incelikli olarak belirlenmiş bir çalışan öznenin eler, teşvik eder, üretir. Girişimcilik, neoliberal kapitalizmin ırk, din, dil, yaş, cinsiyet ayrımı gözetmeksizin herkes için sunduğu sihirli formüldür. Yüzyılımızın *rock star*ları olan CEO'lar birer ikon; risk almak, ilham vermek, stil sahibi, dinamik, renkli, yön veren, inovatif olmak, hayatını adanarak çalışmak tek geçerli model olarak sunulur.

Oysa bütün bu yıldızın altında bambaşka bir sürecin devrede olduğu gözlemlenmektedir. Burada yalnızca sözceleme hitap eden bir ideolojik aygıt işletilmez. Burada bir “ideal” söz konusudur ve her ne kadar hedef ve başarı odaklı görünse; arzu, pişşe, libidoyu devreye soksa, çalışmayı bir tatmin ile birleştiriyor gibi görünse de bu, çileci bir idealdir. Dahası, yeni öznenin bu ideali sanayi döneminde

işletilen Protestan etiğinin sahip olduğundan daha kapsayıcı ve etkili bir çileciliğe sahiptir. Bunların yanında hazdan, eğlenceden, tüketimden katı bir biçimde uzak durmayı öğütleyen Protestanlık mezhebinin öğretilerinin bu bağlamının son bulduğunu kabul edebiliriz; ancak tüm etiğe dair genelleyici bir yorumun neden-sonuç ilişkisini birbirine karıştırmak gibi bir sakıncası olabileceğini göz önünde tutmamız gerekir. Sanayi Devrimi'nin ardından sermaye birikiminin atölyeler ve fabrikalarda yoğunlaştığı ve görülmemiş bir işgücüne ihtiyaç duyulduğu bir dönemde kapitalizmin ruhunun da söylemini mevcut koşullara göre düzenlemesi beklenecektir.

Weber'in çalışmasının en önemli vurgularından biri Protestan ahlakının kârlılığı, sermaye birikimini, çalışmayı, mesleği belli başlı değerler ile ilişkilendirerek yüceltmesidir. Weber, bütün araştırmasını başından sonuna dek kat edecek bir biçimde söz konusu söylemlerin ardındaki “çileci ideallere” vurgu yapar. Bu çileciliğin günümüz kapitalizminde ortadan kalkmadığını, bilakis hem öznellik üretiminde hem de toplumsal tabi kılma ile makinesel kölelik arasında bir birleştirici güç olarak işlev gördüğünü görmek gerekir. Bir “kazanan” olması için girişimci özneye çizilen yol, sanayi döneminde yaşamış bir Protestanın sahip olduğuna benzer ancak daha etkili bir çileci öze sahiptir. Bu özü daha iyi anlayabilmek için Nietzsche'nin çileci ideallerin anlamını içeren soykütük çalışmasına geri dönmek gerekir. Çilecilik, söz verebilen bir hayvan yetiştirmek uğruna töre ahlakının korkunç yöntemleri ile kendisine bir bellek yaratılmış, içindeki yabani yanı ıslah edilip iç güduları törpülenmiş, rasyonel, akılla dolup taşan hasta bir canlıya dönüştürülmüş insan için üretilmiş idealdir. Burada çilecilik, yaşamı yadsımanın bir biçimi olarak ortaya çıkar; bilimde, dinde ve felsefede çeşitli ontolojik ve metafizik argümanları ile kendisini gösterir. Bu nedenle Nietzsche'ye göre çileci insan “girilmiş ama artık nerede başlamışsa oraya dek geri katedilmesi gereken bir yanlış-yol olarak ele alır yaşamı” (2011: 120-121). Bu haliyle çileci yaşam bir özçelişkidir, “yaşamın kendisi üzerinde, yaşamın en köklü, en kuvvetli,

en temel koşulları üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen doymak bilmez bir içgüdünün ve güç istencinin hıncı hüküm sürmektedir burada” (2011: 121). Alçakgönüllülük, ağırbaşlılık, kanaatkarlık gibi ahlaki değer yargıları altında dürtü ve içgüdüleri töre ahlaki tarafından bastırılmış ve denetim altına alınmış insanın yaşam karşısındaki duruşunun ifadesidir. Çileci ideal felsefe yaptığında fiziksel dünyayı reddeder veya aklın dışarıda bırakıldığı bir hakikat diyarını öne sürer (2011: 122-123). Bütün bunlara karşın, yaşama karşı yaşam biçiminde bir özçelişki ile karşımıza çıkan çileci idealin bizzat yaşamın içindeki karşılığı başkadır.

Nietzsche’ye göre çileci ideal, yaşamın en derin ve en sağlam içgüdülerinden kaynaklanır. Ancak bu “tüm yolları kullanarak ayakta kalmaya çalışan ve varoluşu için savaş veren *yozlaşmaya yüz tutmuş*” (2011: 124) bir yaşamdır. “Koruma ve sağaltma” ise bu yaşamın en derin ve sağlam içgüdüleridir. Böylece bu içgüdüler, ayakta durmaya çalışan yaşam için “yeni araçlar ve buluşlar yoluyla durmaksızın mücadele” (2011: 124) eder. Dürtü ve içgüdüleri içe dönmüş, sürekli kendisine zarar veren, hasta, usanmış, bitkin yaşamın en büyük arzusu için de, Nietzsche'nin “çileci rahip” adını verdiği bir kategorik karakter devreye girer. Çileci rahibi yalnızca bir akıl karakter, bir hakim, bir politik önder olarak değil, kişiselleşmiş bir kurum veya bir anlatı olarak da kavrayabiliriz. Kendisinden usanmış yaşamın arzusu elbette başka bir yer, başka koşullar, başka bir yaşam biçimi olacaktır. Çileci rahip ise tam olarak “ete kemiğe bürünmüş başka-türlü-olma, başka-yerde-olma arzusudur” (2011: 125).

Nietzsche, yaşamı koruma ve sağaltma içgüdülerinden doğan çileci ideallerin yaşamın bu ideal içinde ve onu kullanarak mücadele verdiğini belirtir. Bu nedenle tüm bu girişimcilik ideolojisinin ardında, belirsiz bir gelecek içeren kaotik bir yaşam algısının içinde en temel kaygı, hayatta kalma ile ilgilidir. Ekrem, piyasanın kaosu içinde ayakta kalmanın önemini bir danışman vasfı ile vurgular. Serdar bir kurumsal

kaynak planlama yazılımı kullanmayan şirketler için “belki de bir iki yıl içinde batacak ama bundan haberleri olmayabilir” sözlerini sıklıkla belirtir. Serbest piyasa egemenliğindeki iktisadi politik uzam hakkındaki genel algı bir doğal afetin karakteristik özelliklerine sahiptir. Şirket iflasları, küçülme kararları, finansal çöküşlerle dolu koşullarda temel güdülerden biri önce hayatta kalmak olur. Böylece kendisini başarılı, vasıf ve beceri sahibi bir profesyonel olarak tanımlayan bir çalışan işinden olma kaygısından muaf değildir. Bu durum karakterin öznelliğinde bir çatışmaya da sebep olur. Kendisini işini özveri ve istekle yapan, kurumuna olan olumlu duygularını dile getiren, hem işte hem de iş dışında kurumunun bir temsilcisi konumunda olan, kendisini başarılı, iyi eğitim almış, deneyimli bir çalışan olarak kavrayan Tarık, işten atılma kaygısı için “kim işe alır ki beni” sözleri ile ifade etmiştir. Buradaki özgüven imgesi diğer kutupta özgüven kaybı ile bir arada bulunur. “Çileci ideal yaşamı korumak için çevrilmiş bir dolaptır” (2011: 124) der Nietzsche. Neoliberalizmin çileci idealinin “ideali”, en büyük amacı başarmak, kazanmak, fark yaratmak, kendisini durmadan geliştirmek olan girişimci bireydir. Burada “çevrilen dolap” ise kendisini finans ve emek piyasalarının dalgalı koşullarında açık eder. Çalışanlar hem şirket içi hem de dışında çeşitli eğitim programlarına gönüllü olarak katılır, kendilerini her an iletişime açık kılar, benlik beden ve kültürel sermaye sunumları yapar. Tüm bunlar belirsiz bir gelecek vizyonu ile sürekli bir tehdit altında olan hayatta kalma güdülerinin getirdiği bir uyumlanma sürecidir. Selda'nın sosyal medya hesabı açma ve bir otomobil sahibi olma ihtiyacı hissetmesinin sebebi de burada aranmalıdır. Neoliberalizm insandaki hayatta kalma ve kendini sağaltma içgüdülerinin yaşam karşısındaki davranışını homojenleştirme eğilimindedir. Meritokratik mekanikler *homo-economicus* öznelliğini sergilemeyen çalışanı sahnedan indirir. Başarı idealinin ardındaki çileci ideal çalışanın işi ile hayatını bir arada tasarlamasına sebep olur.

Kapitalist ruh, her ne kadar çalışmayı bir zorunluluk olarak kodlayıp her türden eğlenceye, boş zamana, tüketime, arzu ve libidoya katı sınırlamalar getirmişse de, işletme ideolojisinin bu iktidarı yıktığını söyleyemeyiz. Yeni öznelğin yeni ideali çalışmaya her zamankinden daha yüksek ve kapsamlı değerler atfeder. İşletme ideolojisinin yaptığı şey libido ve arzuyu çalışma ve tüketime belirli bir biçimde bağlamaktır. Çalışma ancak kârlılığa dönüştüğü sürece tatmin duygusu yaratmalıdır. Şüphesiz bu, içgüdülerden kopararak ussallaştırılmış, sermayenin boyunduruğu altında bir hazdır. Bu türden bir karmaşık ilişkiselliğin işleyebilmesi için firmaların herhangi bir çalışan değil, rekabet, meydan okuma, zafer, sonuç alma, zorluktan hoşlanma gibi karakter özellikleri ile donatılmış, “kendisinden hoşnut”, dengeli, rahat, varoluşunun her alanında mükemmel, yeteneklerinin çeşitliliğini verimli kılabilen bir” (Gaulejac, 2013: 163) öznelik tipolojisine ihtiyacı vardır. Başarı, hedef odaklılık ve rekabet yaşamın tüm alanlarına sirayet eder, spor ve beslenme sağlık için değil, benlik sunumunun bir parçası kılınan beden sunumunun inşası için gereklidir. Özne ideal bir beden imgesine sahip olmak için tasarlanmış egzersiz programlarına dâhil olmalı, giyim ve iletişim tarzı belirli normlara uymalıdır. Bu noktada söz konusu iki iktidar aygıtının, nesnesini oldukça çelişkili bir konumda bıraktığını ve bu çelişkiyi sübvans etmek için öznenin tam da öznelğinde ve bedeninde yarattığı gerilimi göz ardı etmemek gerekir. Yeni *homo-economicus*’tan beklenen “yeninin peşinden koşma”, “fark yaratma” gibi nitelikler, Nietzsche’nin çileci rahibinin “başka türlü olma arzusunun” belirgin bir ifadesidir.

2.3.4. Kapitalist Toplumlarda Borç

Kapitalizmin, şirket örgütlenmesini model olarak tanımlamış ve finans kapitalin önceliklerinin egemenliğindeki güncel evresinde kredi sistemleri ile borç türleri ile bu uygulamaların yol açtığı hem ekonomi politik hem de toplumsal

yapılanmalar ile krizler özgül bir yer işgal eder. Kredi uygulamalarını oldukça etkili bir iktidar dispozitifi olarak kullanan neoliberal yönetimsellik küresel, ulusal, uluslar arası ölçeklerde, borçlu ve alacaklı arasındaki eşitsiz ilişkileri tarafları devletler, sektörler, şirketler, şahıslar olacak biçimde yapılandırarak birer denetim mekaniği olarak işletir. Bu nedenle kredi sistemleri, borçluluk ve borç krizleri neoliberalizm üzerine süregiden tartışmaların ve finansallaşma gibi yaklaşımların en temel ve güncel konularından biridir. Örneğin neoliberal uygulamalar, toplumun en alt tabakalarını kredilendirme programları ile birlikte ele alınır. Benzer argümanlar finansallaşma literatürü için de geçerlidir. Bunların yanında borçlandırma, kapitalizmin deneyimlediği dönüşüm üzerine tartışmaların da kilit konularından biri olarak karşımıza çıkar. Ne var ki konuyu ekonomi politik düzlemde tartışan yaklaşımlarda ibrenin ekonomik yönünün daha ağır bastığını ve iktisat terminolojisi ile paradigmalarının daha çok karşımıza çıktığını görürüz. Başka bir deyişle borcun politik boyutu; genişletmek gerekirse toplumsal, psiko-sosyal ve bu çalışma özelinde denetim mekanikleri ile ilgili boyutu ilgili çalışmaların görece olarak daha sınırlı kaldığı görülmektedir. Buna karşın borcu sermayenin merkezileşmesini sağlayan bir aygıt olarak tanımlayan Marx, suç kavramının borçlarda olduğunu gösteren Nietzsche, borcu bir toplumsal güç ilişkisi olarak kavrayan Susanne Soederberg, borçlandırılmış insanın imalinin peşine düşen Maurizio Lazzarato'nun çalışmaları borçluluğa dair bir kavramsal yaklaşım geliştirmemize olanak sağlar.

Marx'ın gösterdiği gibi, para-sermayenin bir borç-sermayeye dönüşerek bağımsız akışını tayin edebilmesi, krediyi bir süreklilik arz edecek biçimde işletebilmesi gibi nedenlerle, mevcut ekonomi politik sistemin borç üzerinde kendisine özgü dinamikleri olmasına karşın, kapitalizm öncesi toplumlarda da borcun etkili bir iktidar aygıtı olarak işletildiğini biliyoruz. Borcun sistematik bir denetim mekanizması olarak işlemsel kipini kavramak için kapitalizmin miras alıp dönüştürdüğü arkaik, antik

ve feodal toplumlardaki borçlu ve alacaklı arasında kurulan iktidar ilişkilerine göz atmak yararlıdır. Bu bağlamda Nietzsche'nin soykütük çalışması önemli bir kök metin olarak karşımıza çıkar. Bunun temel sebebi düşünürün alacaklı ve borçlu arasındaki sözleşmeyi basit bir iktisadi ilişkinin çok daha ötesinde kurucu bir öge olarak tanımlamasıdır.

Neoliberal yönetimselliğin süreç olarak borç krizine rastladığı için toplumun borçlandırıldığı görüşü yaygındır. Buna karşın Nietzsche, insanın borçlu oluşunun hiç de yeni bir durum olmadığı görüşündedir. Friedrich Nietzsche temel bir ahlak kavramı olan suçun kökeninin “maddesel bir kavram olan borçlarda bulunduğunu” (2008: 44) söyler:

İnsanlık tarihinin en uzun dönemi boyunca, suçlu eyleminden sorumlu tutulduğu için değil, yani suçlu olanın cezalandırılması gerektiği düşüncesinden değil, daha ziyade halen ana babaların çocuklarını, zarara uğramış olanın öfkesini failden çıkarmak için cezalandırmalarında olduğu gibi cezalandırıldı, buna karşın bu ceza biçimi ‘her hasarın bir eşdeğeri vardır ve suçlunun canını yakma pahasına da olsa gerçekten geri ödenebilir’ fikri ile kontrol altına alınarak dönüşüme uğradı.

(Nietzsche, 2008: 44-45)

Böylece Nietzsche'ye göre hasar ile acının birbirinin eşdeğeri olduğu yönündeki antik, kökü çok derinlerde olan düşünce, gücünü “alacaklı ve borçlu arasında kurulan “hukuk insanı” kavramı kadar eski, alım-satım, değiş tokuş, üçkağıtçılık ve hilebazlığın temel biçimlerine işaret eden sözleşme ilişkisinden” (2008: 44) alır. Antik Mısır'dan, Roma'nın on iki levhasına kadar kanun, borçluyu borcu için bir söz vermek; sahip olduğu başka bir şeyi “örneğin bedenini, ya da karısını, özgürlüğünü hatta yaşamını”

(2008: 45), belirli dini koşullar altında kurtuluşunu, saadetini, “en sonunda mezardaki huzurunu dahi” (2008: 45) teminat göstermekle yükümlü kılarken, alacaklıya ise borçlunun bedeni ve sahip oldukları üzerinde oldukça geniş haklar tanır. Borçlu, borcunu ödeyeceğine dair bir vaatte bulunur, “kendi vicdanına da geri ödemeyi bir ödev, bir yükümlülük olarak belletir” (Nietzsche, 2011: 58) ve sahip olduğu başka bir şeyi kefil gösterirken; alacaklıya ise borcun tahsil edilememesi durumunda bir ceza kesme hakkı tanınır. Nietzsche'ye göre burası bir sözleşmeler hukuku alanıdır ve “ahlaksal kavramlar dünyasının, “suç”, “vicdan”, “ödev”, “ödevin kutsallığı” kavramlarının beşiğidir” (Nietzsche, 2011: 60). Alacaklıya verilen haklarla etkili bir iktidar ilişkisinin tanımlandığı açıktır. Bunun yanında insan aynı zamanda değer biçen olma ayrıcalığına da sahip olur.

Nietzsche'nin çalışmasının bu noktadaki önemi hem borca dair bir kavramsal yaklaşım geliştirmemize katkıda bulunması borçluluk üzerinden bir ekonomi politik yaklaşım geliştirmek için yardımcı olmasıdır. Nietzsche'ye göre toplumsal uzam alacaklı ve borçlu arasında kurulan bir sözleşme ilişkisinden ve bunun beraberinde getirdiği iktidar ilişkilerinden doğar. Borcu yalnızca maddi değil, aynı zamanda ahlaki bir ilişki biçimi olarak görmek, etkilerinin ardındaki gücü kavramak açısından da önemlidir. Borç kavramı, hem tabi kılma mekanizmalarının hem de makinesel köleliğin kuvvetleri içinde konumlandığı için, ekonomi politiğin merkezinde yer alarak en güçlü denetim ve öz denetim aygıtlarından birini oluşturur. Teşvikle veya mecbur bırakarak toplumu borçlandırmak *homo-economicus*'u üretmenin oldukça etkili aşamalarından biridir. Bu bağlamda Maurizio Lazzarato iki önemli soru sorar: “Sermayenin mantığına ve onun kârlılık, verimlilik, suçluluk kurallarına, tam da bunların altına borçlandırılmış olarak girmekten daha iyi bir hazırlık olabilir mi? Bedenlere ve zihinlere alacaklıların mantığını yerleştiren borç yoluyla terbiye, sermayenin ritüellerine ideal bir başlangıç değil midir?” (2015: 55)

Bu nedenle kredi sistemi, çok etkili bir neoliberal strateji kılınarak “sosyal hakların (eğitim, sağlık, emeklilik vs. hakkı) yerini krediye erişim, yani borç sözleşmesi yapma hakkı alır. Bu nedenle neoliberal yönetimselliklerin en geniş çaplı icraatı deregülasyon adı altında bankalar aracılığı ile toplumları ve kamuyu fonlayarak borçlandırmak olmuştur. Lazzarato borçlandırılmış öznenin maruz kaldığı denetim ve baskının “dışarıdan değil bizzat borçlunun kendisinden” (2015: 58) geldiği görüşündedir. Bu aynı zamanda disiplin toplumlarının üretken öznesi ile denetim toplumlarının girişimci özneliği arasındaki en temel farklardan biridir. Borçlu özne “çağdaş kapitalizmin terimleri ile söylersek, kendi yöneticisine dönüşür” (2015: 58). Kapatılarak denetlenen üretken insan ile borçlandırılarak denetlenen *homo-economicus* arasındaki temel farkın özü de buradan gelir. Okul, fabrika, hapishanenin dışına çıkıldığında denetim sınırlanırken borç mekânsız, borçla kurulan iktidar dispozitifleri yertsizyurtsuzdur. Borçla kurulan bu denetim, biri diğerini takip eden, ancak hiçbir zaman son bulmayan “mühletlere” bölünmüş zamanla bağıntısal bir ilişki halindedir: “Yalnızca emek ya da yaşam zamanı değil, mümkün olarak, gelecek olarak zaman meselesi. Borç, şimdi ile gelecek arasına bir köprü kurar: gelecek üzerinde bir önalm hakkı öngörür ve uygular” (2015: 58). Burası tam da Nietzsche’nin geleceği güvence altına alınmış, davranışları öngörülebilir kılınmış, kendisini denetleyen insan tanımı ile uyumludur.

Kapitalizmin borca yönelik ilk özgül boyutu onun modernist kökenlerinde bulunur. Zaman algısını döngüsel olmaktan çıkarıp kronolojik hale getiren modernist uygulama, borcun sonsuzluğunu icat eder. Bu paradigma aynı zamanda Weberci “görev” kavramı ile birleşir. Borçluluk para veya meta ile sınırlı olmaktan çıkarak iktidarın “söz veren hayvan yetiştirme” amacının uygulayıcısı haline gelir. Böylece borç, suçluluk ve sorumluluk gibi ahlaki değer yargıları ile birleşir. Toplumunu bir arada

tutan ekonomi politik paradigma karşılıklı değiş-tokuştan çok alacaklı borçlu ilişkisinde aranmalıdır.

İkinci boyut Marx'ın çalışmasından görebileceğimiz “borç-sermaye birikiminin, gerçek bir sermaye birikimi olmadan da” (2016: 473) gerçekleşebileceği yönündeki bulgusudur. Böylece borç sermayeleri bankacılık sistemleri içerisindeki işlemlerden, teknik yollardan meydana getirilebilir (2016: 473). Bunun yanında Marx bir grup kapitalistten borç alıp diğer gruba borç veren banker, “yüce bir velinimet rolünde” (2016: 483) görünürken, bu işlemde “sermaye üzerindeki denetim, tamamıyla aracı kimliğini taşıdığı için, bankerin eline geçmiş olur” (2016: 483). Marx, sanayi kapitalistleri ile finans kapitalistlerini iki ayrı sınıf olarak tanımlamıştı (2013: 294). Üretim kapitalizminin egemenliğinin deneyimlendiği bir dönemde yaşayan Marx'ın finans kapitalin kendisine özgü bu dinamiklere dikkat çekmesi onun eserinin önemini bir kez daha gösterir. Marx'ın metnine güncel iktisadi konumlardan bakmaya çalışırsak sermaye üzerindeki denetimin artık çok daha geniş ve etkili sonuçlar doğuracağını görebiliriz. Finans sermayesinin tartışmasız egemenliğindeki neoliberal momentte sermaye üzerindeki denetim üretim, tüketim ve yaşamın başka birçok alanı üzerindeki denetim anlamına gelir. Burada borcun ve kredi sistemlerinin hem öznellikler üzerinde hem de mekanizma olarak rolü büyüktür.

Borç ilişkisinin niteliğinin basit dolaşımdan geldiğini belirten Marx, Roma'da borçlu plebler ve ortaçağda feodallerden örneklerle, eski dünyada sınıf savaşımının “borçlu ile alacaklı arasındaki bir savaşım biçimini” (2007: 141) aldığını söylemiştir. Borçlular ve alacaklılar arasında karmaşık ve uzun bir zincir oluşurken “ödeme aracının hareketi, çok daha önceden varolan toplumsal bir ilişkiyi ifade eder” (2007: 142). Ödeme aracı olarak para, alışverişi ve dolaşımı sağlayan niteliğinden çıkararak “toplumsal emeğin bireysel cisimleşmesi, değişim değerinin bağımsız varlık biçimi,

evrensel meta olarak iş görür” (2007: 142). Marx’a göre paranın niteliğindeki bu başkalaşım, aynı zamanda sınırsız bir çelişkidir. Başlangıçta mübadeleyi sağlar gibi görünürken bu çelişki ile birlikte meta paranın yerine geçemezken “metaların kullanım değeri değersiz hale gelir, ve onların değeri de kendi bağımsız biçimin varlığı içinde kaybolur” (2007: 143). Bu süreç iktisadi uzamı sadece paranın meta olduğu bir ufka doğru itmeye başlar. Bunun yanında Marx, para ile metanın dolaşımının birbirine tekabül etmeyeceği bir zamana işaret eder. Ayrıca borçlar ve günü gelmiş ödemelerin yarattığı hareket ayrıştır (2007: 144).

Kredi-paranın ortaya çıkmasının sebebi ise onun ödeme aracı işlevini paradan devralmasıdır: “Satın alınmış metalar için düzenlenen borç belgeleri, bu borçların başkalarına devredilmesi amacıyla dolaşır” (2007: 144). Bu durum paranın ödeme aracı olarak işlevini de yaygınlaştıracaktır. Bu noktada sadece kapitalizme özgü olmayan, ancak kapitalizmin uç noktasına taşıdığı bir yönelimle karşılaşılır: vergi, rant gibi ödemeler meta cinsinden ödeme biçiminden, başka bir deyişle aynı biçimden, nakdi ödeme biçimine geçer. Böylece örneğin çiftçiler, ürünlerinin belirli bir kısmını vergi olarak ayırmak yerine onun parasal karşılığını ödemekle yükümlü kılınır. Yerel konumundan kurtulup dünya pazarına girdiğinde de para nihai niteliğini, “soyut insan emeğinin doğrudan doğruya toplumsal cisimleşmiş biçimi olan meta niteliğini” (2007: 146) tam olarak kazanmış olur.

Kapitalist birikimin genel yasalarını araştıran Marx, kredi sisteminin yeni bir güç olarak ortaya çıktığını söyler. Bu sistem ilk olarak sermaye birikiminin bir yardımcısı olarak işlerken kısa sürede “sermayenin merkezileşmesi için, dev bir toplumsal mekanizmaya dönüşür” (2007: 597). Rekabet ve krediyi sermayenin birikimi ve merkezileşmesindeki en güçlü iki mekanizma olarak gören Marx’a göre kredi “toplum yüzeyine dağılmış bulunan para kaynaklarını, görünmeyen iplerle, tek ya da

ortaklık halindeki kapitalistlerin ellerine çeker; ama çok geçmeden rekabet savaşında yeni ve müthiş bir silah halini alır” (2007: 597). Merkezileşmenin yanında kredi, metaların başkalaşımını hızlandırdığı için para dolaşımını da hızlandırır, hisse senetli şirketlerin kuruluşunu arttırarak toplumsal sermaye biçiminin genişlemesini sağlar.

Marx’ın borca yönelik çalışmalarından yararlanan Susanne Soederberg, *Borç Refahı Devletleri (2016)* adlı kitabında para ve kredinin “kapitalizmin simgeleri olan sömürü ve tahakküm ilişkilerini” (2016: 42) sakladığını ve kapitalizmin “toplumsal iktidar ilişkilerini hep sembollerle” (2016: 43) gizlediğini söyler. Para, değişim değeri olan herhangi bir metanın üretilmesi için devreye sokulan emek ve sömürü ilişkilerini gizleyerek kendisine bağlar. Böylece “para, meta fetişizminin tam merkezinde bulunmaktadır” (2016: 43). Kredi ise Soederberg’e göre paranın özel bir biçimidir ve çeşitli toplumsal güçlere sahiptir (2016: 59). Özel olarak kredi “sermaye birikiminin dinamiklerine içkin çelişkileri sönmleme görevi üstlenir” (2016: 59).

Sermayenin aşırı birikimini temel ve tekrar eden bir sorun olarak tanımlayan Soederberg, egemenin bu sorunun beraberinde gelen çelişkileri denetim altında tutmak adına “düşük gelirli işçilere yüksek faiz oranları ve ayrıca komisyonlar ve ek ücretler karşılığında verilen kredilerin yaratılması ve yaygınlaştırılması” (2016: 60) olduğu düşüncesindedir. Yaratılan ve yaygınlaştırılan bu kredilerle toplumu borçlandırmak için devreye sokulan işlemlerde fetişizmin, teşviklerin, tüketimin ve sınıfsal yapıların yanında “yapısal şiddetin ve sessiz zorlamaların da gömülü olduğunu” (2016: 60) eklemek gerekir. Sermaye birikimi içinde kredi riskleri en az indirmek, dalgalanmaları ve dönemsel gerilimleri atlatmak için gereklidir (2016: 68-69). Marx’ın banka kredisinin “yayılmış yeniden üretim için bir kaldıraç görevi” (2016:69) gördüğü, buna karşın “sermaye birikiminin iç çelişkilerinin patlak vermesini” (2016: 69) hızlandırdığı yönündeki saptamasını hatırlatan Soederberg’e göre, toplumsal ilişkilerin

parasallaşmasının zemini “tüketici kredisi üzerinden yeniden üretilmektedir” (2016: 70). Bu ilişkilerin borçluyu, tüketici olarak tanımlaması kredinin ardındaki iktidarın sömürüye dayalı etkinliğini gizleme amacındayken, kredinin en düşük gelirli kademelere kadar ulaştırılması için yapılan düzenlemeler finansal içerilme ve kredi sistemlerinde demokratikleşme söylemleri ile birlikte gerçekleştirilir.

Soederberg’e göre tüketici kredisi, toplumsal ilişkilerin parasallaşmasını yeniden üretir “kapitalistler ve işçiler arasındaki ilişki, kredi sistemi dahilinde borç veren ve borç alan ilişkisine dönüşmüştür” (2016: 70). Söz konusu dönüşüm ücretli emeğine kıyasla daha etkili bir iktidar ilişkisi oluşturur. Borçlu özne ücretli öznenin daha fazla yükümlülüğe sahiptir. Soederberg, bu noktada Michael Hudson’un öne sürdüğü, maaş günü kredileri, çeşitli rehin ve kira uygulamaları, kredi kartı şirketleri, piyango ve yasadışı yönüyle tefecilik biçimlerini kapsayan, yoksulun yoksulluğundan gelir elde etme etkinlikleri olarak özetleyebileceğimiz “yoksulluk endüstrileri” kavramından yararlanır. Toplumun kredilendirilmesi ve neoliberal yönetimselliğin yürürlüğe koyduğu deragülasyon uygulamaları “yoksulluk endüstrisi”nin de temel politikalarından biridir.

Çeşitli gerekçelerle çalışamayacak durumda olanlar, emekliler, sosyal yardıma muhtaç olanlar kadar Marx’ın (2007) görece artı nüfus ya da yedek sanayi ordusu adını verdiği ve çarpık istihdam politikaları nedeniyle giderek büyüyen bir kitle de, yoksulluk endüstrilerinin nesnelere oluşturur. Marx, toplam sermayenin sabit kısmının görece olarak daha fazla büyümesi ve istihdamı sağlayan değişen sermayenin nispi küçülmeye uğraması sebebiyle, artık nüfusu üretenin bizzat kapitalist birikim olduğunu söyler (2007: 599-600). Yedek sanayi ordusunu oluşturan emekçi artı nüfus kapitalist birikim modelinin üretimi olduğu kadar “kaldırıcı ve hatta bu üretim biçiminin varlık koşulu halini de alır (2007: 602). Yedek sanayi ordusu üretimin

kapitalist tarzının kalbini oluşturan sermaye ve emek gücü arasındaki özgür ve eşit koşullardaki alışveriş ilişkisinin sürmesi için gereklidir. Çünkü sermaye bir taraftan emek gücüne ihtiyaç duyduğu her an onu pazarda hazır bulmak, diğer taraftan da alışverişin bedeli, başka bir deyişle emek gücünün fiyatı karşısında kontrolü elinde bulundurmak ister. Böylece el altında tutulan yedek sanayi ordusu “sermayenin kendisini genişletme konusunda değişen gereksinimlerini karşılamak üzere, her zaman sömürülmeye hazır, bir insan malzemesi kitlesi yaratır” (2007: 602). Fordizmin krizi, şirket örgütlenmesinin ürün odaklı paradigmaları nedeniyle kapitalizm nispi artı nüfusa her zamankinden daha fazla ihtiyaç duymaktadır. Soederberg ise borcun bu noktada devreye girerek artı nüfusu sisteme eklemek ve çeşitli denetim mekaniklerini hayata geçirmek için etkili bir yol olduğu görüşündedir:

Tüketici kredisi, marjinalleştirilmiş olan artı nüfusu, yalnızca borçlu statüsü ile olsa bile kapitalist sisteme (yeniden) eklemeyerek kontrol etmek, mülksüzleştirmek, bu insanların üzerinde sessiz baskıları ve yapısal şiddeti (yeniden) empoze etmek için bir araç olarak kullanılmaktadır. Bu disipline edici ve zorlayıcı özellikler, sonuç olarak işçilerin tüketici kredisinin görünmez mekânsal ve zamansal kısıtları içerisinde kapana kısılmalarına neden olmaktadır (2016: 82).

Soederberg’in krediyi bir toplumsal güç olarak tanımlamasının sebebi budur. Elbette kredinin beraberinde getirdiği bu denetleyici toplumsal güç yalnızca marjinal artı nüfus ile sınırlı değildir. Kredi sermaye sahiplerine piyasanın dengesizlikleri ile baş etme olanağı sağlarken emek gücüne madalyonun diğer yüzünü gösterir. Diğer taraftan kredi “borçlu ve borç veren ilişkisini gelir kaynağı haline getirerek” (2016: 82) yoksulluk endüstrisinin bir bileşeni olarak çalışır. Borç hem bir özneleştirme kipi, hem de bir makinesel kölelik aygıtı olarak çalışır. Borçlu bir taraftan etik yargılar ve hukuksal

yükümlülüklerin altında piyasa ekonomisinin sömürüye dayalı, kamusalık düşmanı, sadece kâr amaçlı içsel yasalarını benimsemek, diğer taraftan kredi kartları ve tüketici kredilerinin kendisi için özelleştirilmiş algoritmalar ile hesaplanmış geri ödeme takvimine göre yaşamını şekillendirmek zorunda kalır.

Gilles Deleuze denetim toplumlarında artık kapatılmayan insanın sürekli borç içinde olduğunu söyler. “Piyasaların işlemleri şimdi bir toplumsal denetim aracıdır ve efendilerimizin arsız neslini oluşturur” (Deleuze, 1992: 6). Şahısları denetlemenin en etkin yollarından biri artık onları kapatmak değil borca sokmaktır. Yeni rejim borçsuz şirketlerin ve borçsuz çalışanların varlığına izin vermeme üzerine kuruludur. Denetim Toplumları suç kavramının en arkaik biçimine geri dönerek yeni mahkûmlarını hapisane içerisinde değil borç durumu içerisinde tanımlar. Böylece borçlu olduğu için suçlu şirket-şahıs, kendisine verilen proje bazlı işin mühletine kadar bedenini, özgürlüğünü, yaşamını vakfeder.

Bu noktada proje bazlı, ürün odaklı çalışma koşullarının da tam anlamıyla bir borçlandırma mekaniği biçiminde işlediğini görmek önemlidir. Bir projenin teslim tarihi, söz veren insanın borcu olarak tanımlanır. Borcun her türü şimdi ile geleceği ipotek altına alarak borçluyu bir taraftan serbest piyasa ekonomisinin acımasız koşulları ve işleyiş mekanizmalarına angaje olmasını diğer taraftan da iş ile iş dışı yaşamının her aşamasında norm olarak kodlanan benlik sunumunu icra etmesini sağlayan birleştirici bir mekanizma olarak işler. “Bireysel bir girişim gibi hareket etmeye, düşünmeye ve davranmaya mecbur” (Lazzarato, 2015: 59) hissedilen bu neoliberal *homo-economicus* sanayi döneminin işçisine kıyasla daha fazla sorumluluk, suçluluk yetersizlik duygularıyla baş etmek zorunda kalır. Bu durum önemli bir kırılma anının da işaretidir. Sanayi döneminin proleterleşmiş işçi sınıfı hareketi, artı-değerin niceliksel kaynağını oluşturan emek zamanı ile ücretler arasındaki bölüşüm üzerine bir

mücadele örgütlemişti. İşçi sınıfı emek zamanını ücretlendirmenin yanında ücret dışı boş zaman için de mücadele etmişti. Yeni çalışan için emek zamanı ve boş zaman arasındaki ayrımın giderek aşındığını gözlemliyoruz. Bu noktada üzerinde durulması gereken oldukça kritik bir nokta da, söz konusu aşınmanın yeni çalışma biçimi ve koşulları içerisinde yüceltilerek doğrudan talep edilmesidir. Şirketlerin yeni ruhu, yeni çalışanın vasıfsız mavi yakalıdan; yeni çalışma biçimlerinin, üretim hattının tekdüze modellerinden farkını vurgulayarak, ürün ve hizmet odaklılığın inovatif dinamiklerini vurgulayarak ve ağırlaşan iş koşullarını yaratıcılığın kaçınılmaz bedeli olarak tanımlayarak belirgin mesai saatlerine ve boş zamana karşı etik bir savaş açmıştır. Araştırma kapsamında katılımlı gözlem yapılan danışmanlık şirketi sürdürdükleri işin düzenli mesai saatleri talep eden, evine iş götürmek istemeyen, projenin yoğun dönemlerinde sabahlamak istemeyen çalışanlara göre olmadığını, pes etmeyen, stresini yöneten, takım çalışmasına uyum sağlayan, özveri gösterebilecek takım arkadaşları aradığını açıkça ilan etmektedir. Neoliberal şirketler, sanayi döneminin işçisini küçümseyerek ve etkinliklerinin rutin dışılığını, yaratıcılığını, farklılığını öne sürerek kültür adı altında düzenli mesainin yerini alan esnek çalışma saatleri ile çalışanın mavi yakalının zincirlerinden kurtardığını iddia ederek sahte bir özgürlük vaadinde bulunurken, aynı zamanda çok daha kapsayıcı denetim mekanizmalarını devreye sokar.

Yeni yönetimsellik yoğun çalışma dönemleri dışında da boş zamanın hiçbir anını boş bırakmamak adına çeşitli modeller ortaya koyar. Çalışanlar işlerinin doğası gereği kendilerini sürekli geliştirmeli, mesleki gündemi takip etmeli, yeni beceriler edinmeli, eğitim programlarına katılmalı, kültürel ve sosyal olarak benlik sunumları ortaya koymalıdır. Daha az kapatılan öznenin daha az boş bırakılması paradigmatik bir kopuşun göstergesidir. Yeni çalışan, ücretler, ek mesailer konusunda bir talepte bulunabilir, ancak borçlandırıldığı, proje bazlı çalışma biçimine uyum sağladığı ve beşeri sermayeyi besleyen girişimcilik ideolojisinin tüm yaşamı kapsayan söylem ve

pratiklerine maruz kaldığı için zaman konusunda bir perspektif geliştiremez. Bir yandan maddi borç ile borç biçiminde işleyen proje bazlı örgütlenmelerin dayattığı mühlet, şimdi ile son tarih arasındaki bütün zamanı belirlerken, diğer yandan girişimcilik ideolojisi boş zamanı beşeri sermaye birikiminin uzamına dâhil eder. Bu nedenle bütün yaşamını söz konusu beşeri sermayesinin bileşenleri olarak duyumsaması beklenen *homo-economicus*'un mesai kavramından giderek uzaklaşmakta olduğu gözlemlenmektedir.

Maddi borçların, bütün tüketim edimlerinden en temel gereksinimlerin tedarikine kadar yaşamın her alanına işlemesi siberetik ve enformasyon teknolojilerinin güdümünde gerçekleşir. Mark Poster'ın (1990) çalışmasından yararlanırsak, borçlar, bütün finans akışları, bütün alışveriş edimleri süper-panoptik bir gözetim teknolojisine bağlanır. Okulundaki sırasından, fabrikadaki belirli konumundan, hapishanedeki hücresinden gözetlenen *homo-economicus* dört duvar arasından sözde kurtuluşunun ardından, iktisadi uzamdaki en küçük adımı gözetlenen ve kayıt altına alınan birime dönüşür. Kapitalizmin özgül boyutlarından biri olan metalaştırma, etkinlik alanını böylece genişletmiş olur. Yaşamın kendisi ekonomikleşir, canlı bir organizmanın hayatta kalması için gerekli olan en temel gereksinimler finansal uzamın etkinlik alanına dâhil edilir. Bu neoliberalizmin başlıca ütopyasıdır. Liberalizmin hak ve özgürlüklere sahip birey tahayyülü başkalaşıma uğrayarak borçlanma-alacaklı olma hakkına sahip bireye dönüşür. Buradaki hak kavramının ardında tahakküm ve sömürü düzeninin işletildiğini de eklemek gerekir. “Artı değerın kapılmasının yalnızca kârdan” (2015: 60) geçmediğini hatırlatan Lazzarato borcun “toplumsal artı değeri” (2015: 60) emen bir vampir olarak çalıştığını vurgular. Fabrikadaki mesainin, şirketteki projenin dışında eğitim, sağlık barınma, eğlence, tüketim edimlerinin gerçekleşme şekli borçlandırılarak gerçekleşir.

Borcu, maddi borç türlerinin ötesinde bir yaşam borcu olarak tanımlarsak öznenin öznelliğini oluşturan bileşenlerin de borç akımları içerisinde değerlendirildiğini, Bourdieucu kültürel sermaye, bilişsel kapitalizm varsayımının üzerinde durduğu beşeri sermaye biçimleri ve Marx'ın genel zekâ kavramının borçlu alacaklı ilişkisinden muaf tutulamayacağını görebiliriz. Böylece sermayenin bir birim atfedemeyip kendisine mal edemediği beceriler toplamını ne şekilde denetim altında tuttuğuna dair bir perspektif geliştirebiliriz. Yürütülen katılımlı gözlemler ve yapılan görüşmeler de gözlemlenen öznellik kipi sorumluluk, yetersizlik duygusu, gelişme ihtiyacı gibi bileşenlere sahiptir. Okullar, formasyonlar, şirket içi ve dışı eğitim programları ile kazandırılan çeşitli beceriler ilk olarak özne üzerinde bir yatırım biçiminde tanımlanır. Böylece özne kendisine bahşedilen bu yatırımı bir taraftan çoğaltıp geliştirmekle diğer taraftan piyasa ekonomisinin koşullarına uyum sağlamakla mükellef kılınır. Bunun bir sermaye biçimi olmasının sebebi de buradadır. Ayrıca bu vasıf ve beceriler bir tamamlanmamışlık; eksiklik duygusunun da bir besleyicisi olarak işlev görür. Sonsuz borç, tüketim toplumunun “en iyisi yoktur” sloganı, ilerleme ideolojisinin modernist kalıntıları, öznellikler üzerinde sürekli eğitim, kendini geliştirme, uzmanlaşma, yeni uzmanlıklar edinme ihtiyaçlarını dayatır. Sorumluluk sahibi olma, risk alma, yaşanan olumsuzlukların sorumluluğunu üzerine alma gibi talep ve teşvik edilen öznellik bileşenleri bu eksiklik duygusu ile birleştiğinde ortaya kendisini olumsuz koşulların suçlusunu olarak duyumsayan bir çalışan tipolojisi çıkar.

2.4. Paradigmatik Dönüşümlerin Kurumsal Yönü

Liberal yönetimselliğin itaatkar “üretken özne”sinin yerini alan girişimci öznellik modeli hakkında iki temel sorunun sorulması gerekir. Bu türden öznelliklerin üretimini gerektirecek ekonomi politik ve kurumsal koşullar nasıl biçimlenmektedir? Yeni toplumsal tabi kılma mekanizmalarının emek süreçlerindeki karşılığı nedir? Bu

sorular ilk olarak üretim paradigmalarındaki dönüşümleri ve buna bağlı olarak yeni örgütlenme modellerini kapsar. Bu konudaki tartışmaların son derece geniş bir literatür oluşturmasının yanında emek süreçleri özelinde sanayi dönemi örgütlenmesinin yerini almakta olan post-Fordizm, değerlerin kaynağı hakkındaki tartışmalar, hiyerarşik modelden modüler ağ modeline doğru gerçekleşen kurumsal biçimlerde ve emek örgütlenmelerindeki dönüşüm, öne çıkan belli başlı başlıklar olarak sıralanabilir. Bu bağlamda bilişsel kapitalizm varsayımının değerlerin kaynağı, boyunduruk aşamaları ve Fordizm sonrası paradigmlar üzerine öne sürdüğü argümanlar yeni öznenin içinde bulunduğu emek süreçleri için bağlayıcı bir konumdur. İkinci olarak şirket örgütlenmesinin içeriği de bu tartışmaya dahil edilmelidir. Yeni öznenin koşullarını gerekli ve olanaklı kılan kurumsal paradigmalardaki dönüşümler hesaba katılmadan toplumsal tabi kılma mekanizmaları eksik anlaşılacaktır.

Emek süreçlerinde öne sürülen bu türden bir dönüşümün hangi kurumsal örgütlenme çatısı altında gerçekleştiği sorusu “şirket” cevabı üzerinde yoğunlaşır. Bu noktada Dardot ve Laval’ın neoliberalizm üzerine yürütülen tartışmanın tam da şirket olgusunu anlamak üzerine yoğunlaştığı yönündeki saptamasını, Geuljac’ın hipermodern adını verdiği yeni toplumsal yapılanmanın şirketler özelinde kurulduğunu ve Deleuze’ün fabrikanın yerini alan şirkete yaptığı vurguyu hatırlamakta yarar vardır. Bilişsel kapitalizm teorisyenlerinin şirket çatısı altında oluşturulan örgütlenmenin kurduğu iktidar ilişkileri üzerinde yeterince durmadığını söyleyebiliriz. Emek süreçleri üzerine çalışmalarda kendisini göstermeye başlayan makinesel kölelik mekanikleri de şirket biçimi ile birlikte belirgin olarak gözlemlenmeye başlar. Bu nedenle bu bölge tabi kılınan öznelerin hangi türden makinelerin birer işlevsel parçası olarak işletildiğine dair sorunlar üzerinedir. Bütün faaliyetlerini küresel pazarda gerçekleştiren, ulus aşırı devasa ölçekteki şirketler, finans piyasaları, imalat sanayisi ya da hizmet sektörlerinin başlıca aktörü konumundadır. Bunların yanında şirketlerin çalışanlarından talep ettiği

normlar ile hem söylemsel, hem pratik anlamda dolaşıma soktuğu kültürel ve ideolojik kodlar, kapsayıcı bir aklın uygulanıp yaygınlaşmasına katkıda bulunur. Şirketin, iktisadi politik ve toplumsal uzamlarda deneyimlenen dönüşüme dair öne sürülen hemen hemen bütün tezlerin merkezi kavramlarından biri olması dikkat çekicidir. Bu tezlerin fabrika modelinden şirket modeline geçişi dönüşümün öğelerinden biri olarak tanımlamasına karşın kapitalizmin tarihi içinde şirket kavramı yeni değildir.

Adam Smith ve Marx'ın eserleri, kapitalizmin tarihini kaleme alan Michel Beaud'un metni ve şirket biçimi üzerine bir araştırmaya girişen Joel Bakan'ın çalışmasını çapraz okuduğumuzda şirket organizasyonunun tarihsel gelişimi ve yönetimsellik üzerindeki dönüştürücü etkisi hakkında bir perspektif geliştirebiliriz. Marx, tarihsel olarak kapitalizmin, kendisinden önceki ekonomi politik sistemlerden, “tefeci sermaye” ve “tüccar sermayesi” adını verdiği iki farklı sermaye şeklini devraldığını söyler (2007: 714-715). Marx'a göre “tefecilik ve ticaret yoluyla meydana gelen para-sermaye” (2007: 715) kapitalizmle birlikte sanayi sermayesine dönüşmüştü. Buna karşın Marx'ın, Bakan'ın ve Beaud'un eserleri aracılığıyla, bu dönüşümün kimi engellerle karşılaştığını ve bazı göz ardı edilemeyecek ara basamaklar içerdiğini görebiliriz. Kıtalar arası ticaretin gelişimi ile Amerika ve Hindistan'ın değerli madenlerinin yağmalanması, yerli halkın köleleştirilmesi ve Avrupa'da başlayan ticaret savaşları ile tohumları atılan kapitalizm, İngiltere'de patlak veren Sanayi Devrimi'ne kadar üretimde manifaktür dönemi, ticaretle de tekelleri şirket etkinliği ile işledi. Joel Bakan, şirketin ilk örneklerinin on altıncı yüzyıl sonlarında ortaya çıktığını söyler (2007: 16). Michel Beaud'un (2016) kronolojisini izlediğimizde bu tarihin ticaret ve yağmalama ile Avrupa'da zenginliğin arttığı, yeni üretim tarzlarının geliştiği ve burjuvazinin yükselişe geçtiği bir döneme denk düştüğünü görüyoruz. Böylece şirket biçiminin kapitalizmin ilk çıktıklarından biri olduğunu söyleyebiliriz.

Klasik liberalizmin en önemli isimlerinden Adam Smith'in, ünlü kitabı *Milletlerin Zenginliği*'nde şirket üzerine kaleme aldığı satırlar bu bağlamda dikkate değerdir. Bir anonim şirketin ticaretinin “her zaman bir kurul tarafından yönetildiğini” (2006: 574) vurgulayan Smith, anonim şirket türünün bu özelliği ile diğer şirket ve ortaklık türlerinden ayrıldığını söyler. Marx'a göre de şirketler “sermaye birikimi için güçlü araçlardı” (2007: 718). Ayrıca manifaktür döneminde yoğunlaşan kamu kredisinin “ilkel birikimin en güçlü araçlarından biri durumuna” (2007: 718) gelmesi anonim şirketlerin etkinliği ve sayısının artmasına önemli bir katkıda bulunmuştu. Burada dikkat edilmesi gereken bir konu da şirketlerin kamusal borçlanma ile devlet karşısında alacaklı konuma gelerek “kısır paraya üreme gücü” (2007: 719) kazandırması; başka bir deyişle sermayeleştirmesidir. Bu dönemlerde Joel Bakan şirketlerin dolandırıcılık ve yolsuzlukla dolup taşan karanlık şöhretlerine vurgu yapar. Bunun yanında Bakan, karşılıklı güvene dayanan ortaklık formundan farklı olarak mülkiyet ile işletmeyi birbirinden ayıran (2007: 16) bir modelin insanlara güven vermediğini söyler. Bu türden bir güvensizlik Adam Smith'in satırlarına da yansımıştır. Smith'e göre şirketin “yönetim kurulu, sıklıkla, pek çok açıdan mülk sahiplerinin genel kurulunun denetimine tabidir. Fakat mülk sahiplerinin büyük kısmı nadiren şirketin faaliyetlerinden anlıyormuş gibi davranır” (2006: 574). Söz konusu mülk sahipleri şirket hissedarlarıdır. Bu bağlamda Smith, şirketin yatırımcı için cazibesine de dikkat çekecektir, çünkü şirket yapısının sağladığı “sınırlı bir meblağın dışında bir bela ve riskten muafiyet, insanları anonim şirket içinde maceracı olmaya cesaretlendirir” (2006: 574). Adam Smith'in anonim şirketlerin özel ortaklıklara kıyasla çok daha büyük yatırım çektiği (2006: 574) yönündeki görüşünün Marx ve Bakan tarafından da tekrarlandığını görüyoruz. Bakan, şirketin ayırt edici özelliğinin nedenini “sınırsız sayıdaki insan sermayesini ve dolayısıyla ekonomik gücünü birleştirme” (2007: 20) yeteneği olarak tanımlar. Söz konusu yeteneğe “sermayenin merkezileşmesi” adını

veren Marx'da, Smith ile aynı fikirde gibi görünmektedir. İki güçlü mekanizması “rekabet ve kredi” (2007: 597) olan merkezileşme Marx'a göre birikime kıyasla çok daha hızlı ve etkili bir çoğalma aracıdır. Sermaye de, Sanayi Devrimi'nin başlangıcından itibaren merkezileşme kapasitesini sonuna kadar kullanmıştır. Emeğin üretkenliğinin artışı, fabrika biçiminin oluşmaya başlaması ile artan kitlesel üretim, demiryolları ağlarının gelişmesi için ihtiyaç duyulan girişimler, “ortaklıkların toplayabileceğinden çok daha büyük sermaye yatırımı gerektiriyordu” (2007: 21). Marx bu yatırım gereksiniminin yalnızca birikim yoluyla karşılanamayacağını vurgular: “Oysa merkezileşme, bunu, anonim şirketlerin aracılığı ile gözaçıp kapayınca kadar başarmıştır” (2007: 599). Karşılıklı güven ilişkisi ile kurulan ortaklıklarla sınırlı kalan sermayelerden farklı olarak, yönetim ve mülkiyeti ayıran şirket, üst sınırı olmayan miktarda sermaye sahibini bünyesinde toplayabilir. Bu nedenle Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesinde şirketin bu merkezileşmiş yönetim biçimi en az buharlı makinenin icadı kadar önemlidir.

Ayyuka çıkan dolandırıcılıkları nedeniyle kraliyet patentine sahip olmadan bir anonim şirket kurmak, 1720 yılında İngiltere hükümeti tarafından yasaklanmıştı. Adam Smith'in şirket üzerine metnini bu yasağın yürürlükte olduğu bir dönemde yazdığını biliyoruz. Bununla birlikte Smith “kendi paralarından ziyade diğer insanların parasının yöneticisi olan bu yöneticilerinden” (2006: 574) özel ortaklıkların sahip olduğu “kaygılı uyanıklığın” (2006: 575) beklenemeyeceği görüşündedir. Şirket yöneticilerini “zengin bir adamın görevlileri” ne (2006: 575) benzeten Smith bu yöneticilerin “küçük meseleleri konu etme ve bu konudan kolaylıkla vazgeçme eğilimleri” (2006: 575) gösterdiğini iddia eder. Bu satırlar Smith'in, hissedarlarını kendi payları dışında sorumsuz kılan şirket biçimi ile doğrudan sahibi olmadıkları bir sermayeyi yöneten yöneticileri hakkında olumsuz görüşler öne sürdüğünü açıkça göstermektedir. “Bu nedenle” der Smith, “ihmalkârlık ve savurganlık bu tür şirketlerin faaliyetlerinde her

zaman, az ya da çok hüküm sürer” (2006: 575). Anonim şirketin, özel girişimler ve diğer ortaklık biçimlerine karşı rekabeti koruyamayacağını iddia eden Smith, bu yönetim tarzının “özel bir ayrıcalık verilmeden çok nadiren başarılı, bu ayrıcalık olduğunda da sıklıkla başarısız” (2006: 575) olduğunu belirtmiştir.

Büyük sanayi büyük sermayeyi de gerektirdiği için 1825 yılında şirketler hakkındaki sınırlayıcı yasa iptal edilir. Bakan, iptalin ardından “kuşkulu iş ilişkileri ve dolandırıcılar”ın (2007: 21) yeniden yaygınlaştığını aktarır. Diğer yandan sanayici kapitalistin doğuşu gerçekleşecektir. Böylece emeğin üretkenliğindeki artış, üretim ve emek süreçleri üzerindeki incelikli denetim, manifaktür döneminin fabrikaya yükseltilerek üretimin kitleleşmesi ve bütün bu büyük örgütlenmeyi devindirebilecek merkezileşmiş sermayenin bir araya gelmesi ile kapitalizm, tarihindeki en önemli dönemlerinden birine giriş yapmıştır. Fabrikanın kısa sürede bu dönemin temel kurumlarından biri haline gelmesinin sebepleri sermaye için güçlü bir artı değer üretim aracı olmasının yanında, işçi ve emek süreci üzerinde kurduğu denetimi toplumsallaştırma becerisidir. Bu nedenle Marx, fabrika yasalarını “toplumun kendi kendine gelişip şekillenen üretim biçimine karşı ilk bilinçli ve yöntemli tepkisi” (2007: 458) olarak tanımlar. Foucault’nun kapatılma kurumları hakkındaki analizlerini de bu bağlama yerleştirebiliriz. Sanayi Devrimi, nüfusu, aile, okul, kışla, fabrika, hastane, hapisane gibi kurumlara kapatarak ve süreçleri parçalayarak disiplin altında alırken; sermayeyi merkezileştirmiş olan şirketler, fabrika biçimi ve yasaları ile bütünleşmiştir. “Bugün” diyordu Marx, yaklaşık yüz elli yıl önce kaleme aldığı eserinde “sınai üstünlük, ticari üstünlük anlamını taşıyor” (2007: 718). Günümüzde ise yaygın görüş, üstünlüğü bilgide görmektedir. Buna karşın sanayi döneminde fabrikalaşmış olan şirketin bu biçimden uzaklaşarak kendi modeline kavuşmasına sebep olan etkenleri göz önüne almadan belirleyici olanı yalnızca bilgiye atfeden bir yaklaşım fazlasıyla daraltılmış ve indirgemeci bir perspektif oluşturacaktır. Fabrika

yasalarından şirket yasalarına geçişi yalnızca sermayenin büyümek için tercih ettiği yöntem olarak tanımlamak da daraltılmış bir bakıştır. Burada söz konusu olan şey, hem üretim paradigmalarını hem de toplumsal örgütlenmelerin kodlarını derinlemesine etkileyen bir dönüşümdür.

2.4.1. Enformasyon Ağında Modül Olarak Şirket

Sanayi kapitalizmi piramit biçimli örgütlenmesi ve montaj hattı ile tanımlanırken şirket egemenliğindeki yeni biçimi tanımlamaya giriştiğimizde ilk gözüme çarpacak olan amorf bir şekil olacaktır. Bu biçimi anlamak için Sennett'in tanımlamalarından yararlanabiliriz. Richard Sennett, kurumların sanayi dönemine özgü bürokratik-hiyerarşik örgütlenmesinin yerini üretim adacıklarından oluşan ağ tipi örgütlenmenin aldığını söyler: “Şirketler bürokrasi katmanlarını azaltmaya, daha düz ve esnek organizasyonlar haline gelmeye uğraşüyor. Yönetimler organizasyonları, birer piramit şeklinde değil birer network olarak düşünüyor” (Sennett, 2008: 22). Bürokratik hiyerarşik kurumsal örgütlenmeyi Max Weber'in “demir kafes” metaforu ile nitelediğini hatırlatan Sennett, hiyerarşi mantığını teknik elemanlar yöneticileri en alttaki işçiden hem fiziksel hem mesleki donanım ve tanım üzerinden kopardığını belirtir. Bunun yanında kurumlar çalışanları ile uzun vadeli sözleşmeler yapar. Bir çalışan genellikle tüm mesleki kariyerini bir kurumda tamamlar. Yöneticiler ve teknik elemanlar bu süreçte kendileri için öngörülmüş kariyer basamaklarını tırmanır. Buna karşın ağ tipi örgüt birbirleri ile bağlantılı kimisi kısa ömürlü, kimi daha uzun vadeli üretim adacıklarının organizasyonu anlamına gelir. Her bir adacık eklenip çıkarılmaya uygun birer modül¹⁷ olarak iş görür. Kitleli seri üretimin yerini proje bazlı üretim alır. Çalışanların kurum ile ilişkisi projenin ömrü ile belirlenir. Eğer yeni bir projeye

---

¹⁷ Modül sözcüğünü kendi iç bütünlüğüne sahip parçalardan oluşan bir bölüm olarak tanımlayabiliriz. Gilles Deleuze ve Felix Guattari'nin (2012) “organ makine” adını verdiği kavram bu sözcüğün anlamını karşılar.

başlanacaksa çalışan aynı kurumda çalışmayı sürdürecektir. Esnek uzmanlaşma ağ örgütün mottosudur. Artık tırmanılacak bir kariyer merdiveni yoktur. Hiyerarşik diyagramın yerini takımlar, takım liderliği alır. İleri kapitalist ülkelerde ağ tipi örgütlenmelere belirgin bir geçişin gerçekleşmekte olduğunu gözlemleyen Sennett, Weber'in demir kafesinin kırılğan çıktığını iddia eder. Esasen Sennett'in yaptığı ayırım Fordist ve post-Fordist üretim tarzlarının aralarındaki farklara benzemektedir: “Esnek uzmanlaşma, Fordizmde vücut bulan üretim sisteminin tam antitezidir. Günümüzde, araba ve kamyon imalatında, Daniel Bell'in zamanındaki bir kilometreden uzun montaj hattının yerini, uzmanlaşmış üretim adacıları almıştır” (2008: 53). Bunların yanında söz konusu örgüt modeli teknokratiktir. Kapitalist üretim ilişkilerinde basit, teknik ve bürokratik denetim biçimlerini ayırt eden Binark, “teknokratik örgütlenme ve denetim” adını alan modelin güncel dönüşümler hakkında yürütülen tartışma ile örtüştüğünü belirtir. Binark, teknokratik örgütlenme modelini anlamak için öncelikle uzman olan ve olmayan arasındaki bir ayırmadan söz etmenin gerekliliğini vurgular “Teknokratik örgütlenme modelinde teknik uzmanlık ön plana çıkar ve bu uzmanlık, üretimin denetlenmesinden planlanmasına ve pazarlanmasına değin yoğun olarak kullanılır” (1998: 354). Buradaki uzmanlık kurgusu bilimin ve teknolojinin tarafsızlığı ile evrenselliği ideolojisine yaslanarak ideolojiler üstü bir kurgu ile birleşir “Teknokratik örgütlenme ironik bir şekilde ideolojisizlik savının ideolojisini üretir” (1998: 355). Teknokratik örgütlenme ve denetimin diğer özelliği ise vasıflar ile ilişkili bir beceri kaybı sorunudur. Ancak bu durum belirli iş kollarının yol açtığı bilinen vasıfsız emek sorununa indirgenemez değildir. Bilişim ve iletişim teknolojilerinin emek süreçlerine dahil edilişleri karşısında “işgücünün karşı karşıya kaldığı durum, bir yandan becerisizleşme öte yandan da yeni becerileri kazanma çelişkisidir” (1998: 355). Bu modelin bir diğer özelliği ise otoritenin esnek yapısıdır. Bu yapı “teknik uzmanlara

tanınan yerinden yönetimin özerkliği içinde kurulmasından dolayı iktidarın paylaşımına katılımın görece olanaklı” (1998: 355) kılar.

Bu noktada ekonomi politik uzamın söz konusu modüllerinden biri olan SAP danışmanlık şirketi, ağ içindeki şirketlerin işleyişi, hem kendilerinin hem de çalışanlarının tabi oldukları ve yeniden ürettikleri rekabet dinamikleri gibi konularda önemli bir görgül malzeme sunacaktır. Şirketin her bir ortağının kariyer geçmişi, çeşitli bilişim şirketlerinde ücretli çalışan şeklindedir. Her bir ortak, sermaye sahibi olmanın yanında şirketin faaliyet alanında teknik bilgi birikimi ve becerilere sahip uzmanlaşmış kişilerdir. Bu nedenle ortaklar da yönetici ve işveren olduğu kadar, birer çalışan olarak şirketin faaliyetlerine katılmaktadır. Buna karşın yönetici ünvanlarının her tür faaliyet ve iletişimde devrede olduğu açıkça gözlenmektedir. Yönetici kadro tek karar merci olarak kapalı toplantılar yapar, işbölümünü belirler, faaliyetlerin vasıf, emek-zamanı gibi kriterlere göre paylaşımını yapar. Bunun yanında şirket ortakları neoliberal yönetimsellik üzerine yapılan analizlerin girişimci şirket-şahıs adını verdiği öznellik kümesi içerisine dâhil olduğunu yeniden vurgulamak gerekir. Ortaklarla yapılan görüşme ve gözlemler de girişimci kişiliğin bir öznellik biçimi olarak belirlediğini göstermektedir. Şirketin uzmanlık alanı olan SAP adlı kurumsal kaynak planlama yazılımının, şirketlerin örgütlenmeleri, makinesel işleyişi, gözetleme ve denetim kapasitelerini incelemek amacıyla bu araştırmanın konularından biri olması da yapılan katılımlı gözlemi ayrıca önemli kılmaktadır. Bu araştırma, yöneticilerin öznellikleri, işyerinde gerçekleşen emek süreci ve denetim teknikleri ile SAP yazılımının işleyiş biçimi olmak üzere üç temel konuya odaklanmıştır.

Katılımlı gözlem yapılan SAP danışmanlık şirketinin ortaklarından biri olan Serdar, ana çalışma konularını SAP’ın kurumsal kaynak planlama (ERP¹⁸)

---

¹⁸ ERP: Enterprise Resource Planning, Kurumsal Kaynak Planlama adını alan yazılım.

danışmanlığı olduğunu, faaliyet alanlarının uçtan uca bir SAP projesinin yapılması, yürütülmesi ve canlıya¹⁹ geçirilmesi, bakım destek hizmetleri, modül danışmanlığı, yazılım danışmanlığı ve proje yönetimi olarak sıralanabileceğini; bir diğer ortak olan Ekrem ise ağırlıklı olarak çekirdek lojistik ve finansal modüllerde hizmet verdiklerini, diğer kısımlarla da *partner* firmalarla ve kişilerle çalıştıklarını belirtmiştir. Bütün bunların yanında Ekrem, bir kurumsal kaynak planlama yazılımı kullanmaya karar veren firmalara seçilecek olan yazılım, maliyetler, entegrasyon süreçleri gibi konularda da danışmanlık hizmeti verdiklerini söylemiştir. SAP Danışmanlık Şirketi'ni “modül danışmanlığı”, “teknik danışmanlık” ve “satış-pazarlama” olmak üzere üç ana departmana ayırabiliriz. Modül danışmanları süreçleri tasarlar ve geliştirir. Teknik danışmanlık, SAP'nin ABAP²⁰ adını verdiği programlama dilini kullanarak yazılımı işletmelerin kendi özgün ihtiyaçlarına göre şekillendirmelerini ve modüllerin planlandığı gibi işlemlerini, ayrıca SAP Danışmanlık Şirketi'nin de yaptığı gibi kendi uygulamalarını geliştirmelerini sağlar. Bu nedenle modül danışmanları ile teknik danışmanlık birlikte çalışır. Otomotiv, iş makineleri üretimi, elektrik, ulaşım, bilişim gibi sektörlerde faaliyet gösteren firmalarla çalışan danışmanlık şirketi, araştırmacının katılımlı gözlem sürecinde çeşitli firma ve kurumlarla implementasyon, bakım destek, entegrasyon anlaşmaları yapmış bazı ürünlerini canlıya geçirmiştir. Şirketin satış-pazarlama birimi de yeni müşteriler bulmak amacıyla araştırmalar yapmaktadır.

Şirket, Ankara'da bulunan bir teknokent bünyesindeki iş merkezinde faaliyetlerini yürütmektedir. Teknokentte çalışmak için projeye sahip olma zorunluluğu nedeniyle şirket, SAP tabanlı bir gümrük entegrasyon projesi geliştirmektedir. Ar-Ge faaliyeti kapsamında geliştirilen bu gümrük entegrasyon ürünü

---

¹⁹ SAP terminolojisinde “canlıya geçmek”, bir modülün ya da yazılımın çalışmaya başlaması anlamına gelir.

²⁰ ABAP: Advanced Business Application Programming, SAP'nin nesne tabanlı programlama dili.

SAP sistemi ile gümrük firması arasında bağlantı kuran inovatif bir e-gümrük modülüdür. Gözlem yapılan şirketin kendisini bir danışmanlık şirketi olarak belirtmesi faaliyet alanının tanımlanmasında yanıltıcı bazı yargılara sebep olabilir. Bu şirketi yalnızca hizmet üreten bir firma olarak tanımlayamayız. Bunun yanında emek süreci araştırmasında da göreceğimiz gibi hizmet kavramı ile üretim arasındaki ayırım netliğini yitirmektedir. Şirket, danışmanlık hizmeti verdiği işletmelerin SAP sistemlerinin işlemlerini sağlamakta, bu faaliyeti esnasında da meta değeri olan ürünler ve emek zamanı üretmektedir. Ortaklardan biri olan Ekrem'in deyişi ile "birer canlı organizma olan işletmeler" sürekli olarak yeni veri biçimleri, filtreler, raporlar, tablolar fonksiyonlar üretme ihtiyacı duymakta, yeni modüller ve departmanlar ekleyip çıkarmaktadır. Bunun yanında süreçlerin işleyişini sekteye uğratan aksaklıkları, entegrasyonlar esnasında karşılaşılan uyum sorunlarını çözer. Bir işletmenin sınırlı sistemi olarak tanımlayabileceğimiz SAP'ı hem yönetim talepleri hem de yazılımın gereklilikleri doğrultusunda biçimlendirir, genişletir (ya da daraltır) ve çalıştırır. Uçtan uca SAP kurulumu, sürüm yükseltmesi ya da modül ekleme işlemleri de danışmanlık şirketinin bütün aşamaları ile gerçekleştirdiği, müşterinin çalışanlarına eğitim verdiği uzun vadeli faaliyetlerdir.

Bu modelden hareketle sanayi toplumlarının makineleri ile denetim toplumlarının makineleri arasındaki temel farklılıkları da bu bağlamda ele alabiliriz. Endüstrinin termodinamik makineleri ve otomatları bir değişkeni belirli bir fonksiyon bağlamında başka bir değişkene dönüştüren türdendir. Bu dönüştürme işlemi bileşke fonksiyonlar biçimde eklenen bir nitelikte olduğu için en yüksek noktası üretim bandıdır. Sibernetiğin makineleri ise bir taraftan modüler bir biçim oluştururken, modüllerinden biri haline getirdiği üretim bandının fonksiyonlarını dinamikleştirir. Modülerlik, Sennett'in ağ biçimi oluşturan adacıklarıdır: "Network'te noktalar arasındaki bağlantılar daha gevşektir; en azından teorik olarak, bir parçayı diğerine

zarar vermeden çıkarıp almanız mümkündür. Sistemin parçalı bir yapısı vardır: bu, ona müdahale etme imkânı sunar” (2008: 50). Bu nedenle şirketler çok merkezli ağ görünümü sergiler. Bu, aynı zamanda kurumsal kaynak planlama yazılımlarının da biçimidir. Her bir merkez gerektiğinde eklenip çıkarılabilecek ya da büyütülüp küçültülebilecek birer modül halini alır. Esneklik ideolojisinin kaynağı da buradadır. Bu biçim, piyasanın kaotik, değişken, öngörülemez karakterine uyum sağlamak için gereklidir. Ayrıca Ekrem pazarın geldiği noktayı yüz metre yarışına benzetmiştir: “Yüz metrenin kazananı yirmi salise içinde belli olur. Dolayısıyla buradaki pazar da yirmi salisenin içine sıkışmış durumda. Doğru destek alınmış bir SAP yapısında o yirmi saliseyi dahi iyi kullanmalarına yardımcı oluyor.”

Şirket üzerine kısa bir tarihçe çıkarmak istediğimizde bu örgütlenmenin yeni olmadığını; ancak sanayi döneminin onu başka bir biçime soktuğunu görüyoruz. Neoliberal yönetimselliğin oluşturmaya çalıştığı yeni öznellik kipi olan şirket-şahıslar ve girişimciler olduğuna ve devlet aygıtının kurumları tarafından vatandaşlarının şirket kurmaları kapsamlı programlar tarafından desteklendiğine göre; özneliğin yanında kurumsal şirket örgütlenmesi de dönüşümler üzerine çalışmaların bir diğer boyutunu oluşturmaktadır. Şirket olgusu kapitalist dönüşüm üzerine karşımıza çıkan tartışmaların en önemli konularından biridir. Ulus aşırı devasa şirketlerden, yerel görünen ancak faaliyetleri nedeniyle küresel piyasalara tam entegre olmak zorunda olan orta ve küçük ölçekteki şirketlere ve serbest piyasa kurallarını belirlemiş marka bireyler tahayyülüne kadar şirket kavramı, neoliberalizmin amaç ve sonuçlarından biri olagelmiştir. Şirket ile birlikte gelen yeniliklere odaklandığımızda ise geniş çaplı ve etkili düzeyde bir kurumsal yapılanma, üretim paradigmalarında değişimler, üretim süreçlerinde ve kültüründe başkalaşımalar gibi bir dizi farklılaşma ile karşılaşyoruz. Şirket örgütlenmesi ve kültürünün fabrikalardan bir diğer önemli farkı da çalışanlar ve emek piyasasının üyeleri ile kurduğu akılsallık düzeyinde güçlü bağlantıdır. Bu bağ, emek

gücü ile sermaye arasında daha önce var olmayan bir özdeşleşme türü ortaya koymaya çalışır. Bu nedenle bu araştırma şirket biçimi üzerine çalışmaları, öncelikli olarak, makro boyut yerine öznellikler üzerinden tartışmayı tercih etmiştir. Bu aşamada ise şirketin kurumsal örgütlenme biçimi ile süreçler üzerindeki denetim mekanikleri ve öznellik üretimindeki yeri belli başlı konular olacaktır.

Foucault, liberalizmin krizinin esasen bir yönetimsellik krizi olduğunu söylemişti (aktaran Dardot ve Laval, 2012: 110). Bu krizin merkezine şirketi koyarak liberal yönetimselliğin bu bölgede tıkanıldığını belirten Dardot ve Laval “klasik liberalizmin yeterince kendine dâhil edemediği şey tam da şirket olgusu, şirketin örgütlenmesi, hukuksal biçimleri, araçlarının yoğunlaşması ve yeni rekabet biçimleriydi” (2012: 111) der. Yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren kapitalizmin üretim paradigmasının simgesi fabrika olmaktan çıkıp şirket örgütlenmesi haline gelmiştir. Bu dönüşüme sebep olan etkenleri finansallaşma, Fordizmin krizi, inovasyon rejimlerinin doğuşu, üretimde enformatikleşme, kurumsal dönüşümler biçiminde sıralayabiliriz. Bu noktada şirketin işleyiş modelini ve örgütlenme şemasını kavramak emek süreçleri içinde uyguladığı denetim mekaniklerini görmek açısından gereklidir. Şirket modeli hakkında yapılmış çeşitli araştırmalar ve kuramsal tartışmaların yanında araştırma kapsamında SAP danışmanlık şirketi ve VR Ar-Ge şirketinde gerçekleştirilen katılımlı gözlemler yardımı ile söz konusu mekanikler gösterilmeye çalışılacaktır. Büyük ölçekli bir firmada bir katılımlı gözlemin yapılmamış olması bu araştırmanın sınırlarından birini oluşturmaktadır. Buna karşın danışmanlık şirketinin dolayımı ile SAP adlı kurumsal kaynak planlama yazılımının emek süreçleri bağlamında eleştirel incelemesi bu sınırı bir ölçüde belirsizleştirmektedir. Şirketleri KKP yazılımları üzerinden incelemenin şirketin biçimi, örgütlenme modeli ve denetim mekanikleri konusunda bize vereceği önemli görgül malzemeler vardır. Yeni dönemin yeni öznelleri olan girişimcilerle, başka bir deyişle mikro düzeyle başlayan görgül araştırma bir

danışmanlık şirketinde yürütülen katılımlı gözlemler devam edecek, ardından büyük şirketlerin biçimi üzerine yapılan çalışmalar ile birlikte SAP adlı kurumsal kaynak planlama yazılımı incelenecektir.

Dönüşümün ortaya koyduğu sonuçlardan biri de Dünyada ve Türkiye’de kurulan şirket sayısındaki artışlardır. Yirminci yüzyılın son çeyreğinden öncesine kıyasla bakıldığında ise bu tür artışların iktisadi uzam ve piyasa ekonomisinde yeni bir konu olduğunu görürüz. Kurulan ve kapanan şirket sayısındaki değişimler hakkındaki sayılar, tıpkı yurt içi hasıla gibi birer iktisadi veri haline gelmiştir. Serbest piyasa ekonomisini karmaşık ve çok katmanlı bir ağ olarak tanımlayabiliriz. Şirketler, birbirleri ile rekabet, mübadele ve borç ilişkisi içindedir. Devletin resmi kurumları da çeşitli aygıtları ile bu ilişkiye müdahildir. Küresel ölçekte büyük bir hızla hareket eden finanskapital büyük aktördür. Devlet, piyasa ekonomisinin koşullarını benimsediği ve kurallarını uyguladığı ölçüde neoliberalleşmiş olur. En büyük koşul, Marx'ın (2007) sermayenin temel dürtüsü adını verdiği büyüme, başka bir deyişle kârlılıktır. Bu dürtü nedeniyle kapitalizm kendisinden önceki egemen ekonomi politik sistemlere kıyasla daha kararsız bir sistemken, neoliberal kapitalizm, piyasa ağındaki rekabet, özellikle de finanskapitalin kâr güdüsünü körükleyerek dengeden en çok yoksun aşamasına ulaşmıştır.

Bu koşullar altında bir şirket ağ içinde bir modül olarak bulunur. Ağda bulunan bazı şirketlerle, resmi kurumlarla veya son kullanıcı ile hizmet veya mübadele biçiminde iş yaparken bazıları ile rekabet halindedir. Kurulma amacı şüphesiz diğer bütün şirketler gibi kâr etmektir. Ancak rekabet dinamikleri nedeniyle, bu savaş alanında yok olmamaya da çalışacaktır. Şirketinin kurulmasının onuncu yılının ardından Uygur'ın sözleri “en büyük becerimiz ayakta kalmak oldu” şeklindedir. Bunların yanında şirket kendi içinde de parçalı ve modüler bir yapıya sahiptir. Üretim

ve yönetim birimleri birbirinden coğrafi olarak uzaklaşabilir. Bunun yanında yönetimde bir merkezileşme gözlenmektedir. Bu merkezileşme dünyada birinci dünya ülkeleri adı verilen ve finansallaşmanın daha yoğun olduğu bölgelerde gerçekleşirken Türkiye'nin merkezi İstanbul'dur. SAP Danışmanı ve şirket ortağı Serdar “fabrika Anadolu'da olsa bile şirketin merkezi İstanbul'da” sözleriyle dünyada gerçekleşen üretim paradigmalarında merkezileşmenin Türkiye'de de ulusal çapta bir versiyonunun gerçekleştiğini belirtmiş olur. Fabrika ve merkezin coğrafi olarak uzaklaşması önemli ve yaygın bir örnektir. Dünya'nın büyük firmaları başta emek piyasasının maliyeti nedeniyle fabrikalar gibi, imalatla ilgili birimlerini Üçüncü Dünya ülkelerine taşırken Türkiye'deki firmalar da emek gücü, hammadde, lojistik gibi nedenlerle benzer bir uygulamaya yönelmektedir. Bu türden bir uygulama için telekomünikasyon ve siberetik teknolojileri ile kurumsal kaynak planlama yazılımlarının kritik bir önemi vardır. SAP benzeri programlar ile fabrika gibi imalat tesisleri coğrafi olarak uzak bir merkezden anlık ve birçok alt birimi kapsayacak biçimde yönetilebilmektedir.

SAP Danışmanlık şirketi kendi bünyesinde geliştirdiği “baya sipariş portalı”, “depo yönetimi uygulaması”, “mobil onay uygulaması” gibi ürünlere sahiptir. Bu ürünler birer yazılım ve benzeri modüller olsalar da her biri maddi bir ürün kadar somuttur. Bir meta olarak değişim ve kullanım değerlerine sahiptir. Katılımlı gözlem sürecinde şirket “e-arşiv”, “e-fatura” “satınalma yönetimi” gibi birçok yeni ürün geliştirmiş mevcut ürünlerin bir kısmını da modülasyona tabi tutarak dönüştürmüştür. Kurumsal kaynak planlama platformu üzerinde çalışan bu ürünler, resmi kurumların belirlediği yasal süreçlere uyarlanacak düzenlemeleri gerçekleştirmek, bazı işlemleri belirli kurallara veya standarda sokmak, bazı süreçleri de otomasyona tabi tutmak gibi işlemlere sahiptir. Benzer şekilde VR Ar-Ge şirketi de ürün geliştirme süreçlerini temel önceliği olarak belirlemiştir. Üretici için robotik sistemler, kullanıcı için görüntüleme araçlarından oluşan bu ürünler hem yazılım hem de donanıma sahiptir.

Buradaki ürünlerin üretim süreçleri söz konusu olduğunda sanayi döneminin montaj hattı ile bilinen paradigmalardan geçersiz hale geldiği görülür. Bu nedenle yeni kavramsal yaklaşımlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda Deleuze ve Guattari'nin "asamblaj" kavramı bu süreçleri anlamada yardımcı olabilir. Deleuze ve Guattari'nin çalışmalarında sıklıkla kullandığı asamblaj²¹ terimi düzenleme, planlama, bir araya getirme biçiminde anlaşılabilir. Asamblaj, belirli parçaların birleşerek bütün oluşturmasından farklı bir sürece gönderme yapar. "Asamblajlar daha çok kompozisyon, karışım ve birleşimin yalnızca dışsal ilişkileri ile tanımlandığı türden makinelere benzer. Başka bir deyişle bir asamblaj, ne bir parçadır ne de bir bütündür, bir çoklaşmadır²²" (Nail, 2017: 23). Deleuze ve Guattari çoklaşma sözünü açıklarken kukla ipleri örneği verir. Kuklanın ipleri sanatçısının sinir sisteminin çoklaşmasını sağlar. Böylece başka bir boyutta, birincisine bağlı başka bir kukla biçimlenir. "Bir asamblaj, tam olarak, bağlantılarını genişlettikçe doğada zorunlu olarak değişen çoklaşmanın boyutlarındaki bu artıştır" (Deleuze ve Guattari, 1988: 8). Thomas Nail ise bu noktada asamblajın, montaj ya da benzeri bir birleşme işleminden ayrıldığı bir özelliğine dikkat çeker: "Eğer asamblajın öğeleri sadece dışsal ilişkileri ile tanımlanıyorsa o halde bu öğeler bir organik bütünlük yaratmadan ya da yıkmadan, eklenip çıkarılabilir ve bir diğeriyle sonsuza dek yeniden birleştirilebilir" (2017: 23).

O halde esnek örgütlenmeleri, modülerliği, ürün odaklılığı gibi nitelikleri ile post-Fordizm bir asamblajlar rejimidir. Hem SAP danışmanlık şirketinin yazılımları hem de VR Ar-Ge şirketinin atölyesinde üretilen çeşitli ürünler de asamblaj için somut örnekler olarak değerlendirilebilir. Ar-ge şirketinin son ürünlerinden biri olan 360

---

²¹ İngilizce *assemblage* sözcüğünden türetilen bu yazılış Thomas Nail'e (2017) göre bir çeviri sorunu içerir. Deleuze ve Guattari Bin Yayla'da Fransızca *agencement* sözcüğünü kullanmıştır. Nail bu sözcüğün *assemblage* ile aynı anlama gelmediğini vurgular.

²² İng. *multiplicity* sözcüğü "çoklaşma" biçiminde çevrilmiştir. Deleuze ve Guattari *multiplicity* sözünü açıklarken kukla ipleri örneği verir. Kuklanın ipleri sanatçısının sinir sisteminin çoklaşmasını sağlar.

derece görüntüleme robotu bu bağlamda incelendiğinde ürünün asamblaj süreçleri ile ortaya çıktığı görülmektedir. Robotun anten, lcd, step motoru gibi parçaları dünyanın çeşitli ülkelerinde faaliyet gösteren firmalardan gelen ürünlerdir. Robot hem bir işletim sistemi kullanırken hem de Ar-Ge firmasının teknik ekibinin ürettiği yazılıma sahiptir. Uygur, bu yazılımın da geliştiricilere satılabilecek bir ürün olduğunu belirtir. Ekibin iki üyesi tarafından geliştirilen yazılım da tıpkı donanım gibi asamblaj süreçleri ile ortaya çıkar. Yazılımın belirli modülleri için açık kaynak kodlardan yararlanılır ve bu kodlar gerekli düzenlemelerle bir araya getirilir. Anakart, önce bir diyagram aracılığı ile tasarlanmış, ardından ekibin elektronikçisi tarafından üretilmiştir. Tüm bu sürecin ardından ortaya koordinat, pusula, eğim bilgilerini içeren, derinlik haritası oluşturabilen, 360 derece panoramik sanal gerçeklik fotoğraf üretimini son kullanıcı için otomatik olarak yapabilen bir “ürün” çıkmıştır. Tanıtım, reklam, olay yeri inceleme, bölge arşivleme gibi alanlarda kullanılacak olan ürünün üretim süreci ise bir taraftan siparişlere göre yürütülecek, diğer taraftan dünyanın çeşitli ülkelerinden tedarikçilerinin ürünlerinin asamblajı ile gerçekleşecektir: “GPS’i Rusya’daki bir şirketten alıyoruz, kasa burada anlaşmalı olduğum bir CNC tezgahında üretilecek, anakartın *boardu* Çin’den gelecek, üzerine gerekli parçaları biz ekleyeceğiz”. Ürün, *depth map* adı verilen işlemi, tek aygıtla ve tek seferde gerçekleştirerek, stereo 360 görüntü üretebilme özelliği ile aynı zamanda patent niteliğine sahiptir.

Tüm bu karmaşık işlemler ağının bir parça bileştirmekten ibaret olmadığını vurgulamak gerekir. Son derece önemli parametrelerden biri de zamandır. Uygur geldikleri bu noktanın uzun bir araştırma geliştirme ve uygulama süreçlerinin sonucu olduğunu bunun yanında imkânların bu süreyi doğrudan belirlediğini belirtir. SAP danışmanı Ekrem de, zaman konusunun önemini vurgular: “Kendi ERP’mizi üretecek kaynak, insan gücü, bilgi birikimi var ama SAP bu işe 1970’de başlamış ve bütün kaynakları ile uzmanlaşmış. Onun zaman avantajını yakalayamazsın.” Danışmanlık

şirketinde, katılımlı gözlemin başladığı süreçte çalışan sayısı artmış bunun yanında işten ayrılan çalışanlar da olmuştur. Bunun temel sebebi şirketin müşteri sayısı ve müşterilerine verdiği hizmetin niteliğindeki dalgalanmalardır. Müşteri sayısının ve verilen hizmetin olası bir artışında çalışan sayısının da doğru orantılı olarak artması beklenmektedir. Buna karşın küçülme olasılığı da her zaman mevcuttur. Bunun yanında ortaklardan biri olan Serdar çalışanlarını belirli teknik konularda yetiştirdiklerini ve bir kısmının “gidici” olduğunu belirtmiştir. İkinci temel sebep ise işletme terminolojisinde “dış kaynak kullanımı”, iş dünyasında ise *outsourcing* biçiminde adlandırılan, bir mal ya da hizmetin dışarıdan sağlanması olarak tanımlanan uygulamadır. Serdar, *outsourcing* uygulamasının, kendi firmaları da dâhil olmak üzere, hem çalışanlar hem şirketler için yoğun bir şekilde kullanımına dikkat çekmektedir. Bunun yanında danışmanlık şirketinin müşterileri için verdiği hizmet de bir *outsourcing* türüdür. İşletmeler yazılımın kurulum, onarım, bakım gibi gereksinimlerini karşılamak amacıyla, bünyelerinde konunun uzmanı çalışanlar barındırmak yerine, maliyet ve ölçek ekonomisi hesapları nedeniyle bu faaliyetleri dışarıdan hizmet adıyla almaktadır.

Katılımlı gözlem yapılan ve aynı zamanda kurucu ile derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilen sanal gerçeklik ve kent tanıtım sistemlerinde uzmanlaşmış olan şirket ise ayrılıkla sonuçlanan bir ortaklık deneyimi yaşamış ancak ağırlıklı olarak kurucusunun yönetiminde bir işletme profili çizmiştir. Bunun yanında şirket yabancı bir çalışanını seyahat kolaylığı gibi çeşitli gerekçelerden dolayı şirket ortağı yapmayı planlamaktadır. Ar-Ge yönünü güçlü tutmaya çalışan bir bilişim şirketi olan firma kurulduğu dönemden bugüne değin üç ayrı şehirde toplam dört farklı ofis değiştirmiş ve bir sanal ofise sahip olmuştur. Sanal görüntüleme ile kent tanıtımı ve tanımlanan bölgelerde 360 derece interaktif gezinti yapılmasını sağlayan sistemler oluşturan şirketin çalışan sayısı da sürekli değişkenlik göstermektedir.

Her durumda serbest piyasanın oluşturduğu ağın enformatik olduğunu belirtmek gerekir. Bu durum ilk bakışta firmaların kendilerini bilişim sektöründe tanımlamasının doğal sonucu olarak görünebilir, ancak SAP danışmanlık şirketinin danışmanlık hizmeti verdiği çeşitli sektörlerde faaliyet gösteren firmalar için de aynı koşullar geçerlidir. SAP danışmanlık şirketinin çalıştığı bir otomotiv ya da inşaat firması ile kurduğu bütün bağlantılar ve iş akışı enformatik yollardan gerçekleşmektedir. Aynı durum bu firmaların yönetsel ve üretim süreçleri için de geçerlidir.

Katılımlı gözlem sürecinde SAP Danışmanlık şirketinde bazı çalışanların ayrıldığı ve yeni işe alımların gerçekleştiği gözlemlenmiştir. şirketin çalışan sayısı toplamda artış göstermiştir. İlerleyen dönemlerde de artışın sürmesi beklenmektedir. VR Ar-Ge şirketinde ise istihdam politikaları daha esnektir. Geniş kapsamlı bir sistem kurulum sürecinde ve proje teslim tarihlerinde şirket, hem eleman çalıştırmış hem de dış kaynak kullanmıştır. Süreç sona erdiğinde çalışanlarla ve dış kaynakla iş bağlantısı kesilmiştir. Bu durum tam olarak Sennett'in yeni şirket tanımına uyar: “şirket bir şişer bir daralır, firma bir görevden bir diğerine hareket ettikçe çalışan sayısı artırılır ya da eksiltilir” (2009: 40).

VR Ar-Ge şirketinin yoğun projelerde kısa süreli istihdam ettiği çalışanlar ağırlıklı olarak “istihdam edilebilirlik kategorisini iyice aşan geçici işler” (Standing: 117: 2015) yapan, prekarya grubuna dahil edilebilir. Guy Standing'in sınıf kategorilerini takip edersek SAP Danışmanlığı mesleğini prekarya sınıfına bütünüyle dahil edemeyiz. *Junior* seviye çalışanlar yüksek statü veya orta statülü meslek gruba tam olarak denk düşmeyen görüntüsü ile prekarya tanımına daha yakınken, *Senior* bir danışman ise daha çok “profisyen” ile prekarya arasında gerilimli bir sınıfsal hatta bulunur. Standing profisyenler için “pazarlayabilecekleri vasıflara, sözleşmeye dayalı

olarak yüksek gelirlere sahip kişileri kapsıyor; danışman ya da kendi için çalışan işçiler bu gruba girebilir” (2015: 22) der. Türkiye’de Sap Danışmanlığı için ilk gerilimli bölge burada başlar. Danışman pazarlayabileceği bir vasfa ve kendi için çalışma (*freelance*) olanağına sahipken, emek piyasası yüksek bir gelire sahip olmasına engel olur. Guy Standing, standart istihdam ilişkisi ile hareket etmeyen profesyonellerin “tek bir işletmede uzun dönemli tam istihdam dürtüsü olmaksızın, farklı yerlerde çalışma beklentisi ve arzusuyla yaşayan kişiler” (2015: 22) olduğunu belirtir. Bu durumun SAP Danışmanları için de geçerli görünmesine karşılık, emek süreci prekaryaya yaklaşan bir karakter sergiler. İşte yaşanan emek-zamanını arttırarak emek sömürsünün de artması (mutlak artı-değer), işin ofis dışına taşınması, sınırlı zamanda birçok talebi karşılama zorunluluğu, eğitime ayrılması gereken zaman, aynı anda birden fazla iş yapma beklentisi (*multitasking*), güvencelerde aşınma, daralan boş zaman (Standing, 2105: 202-218) gibi emek-sürecinin yeni koşulları prekaryalaşmaya doğru bir karakteristiği açığa çıkarır. Böylece profesyoneller olmak bir ideali, ya da Bourdieucu terimle “ayrışma niyetini” açığa çıkarır. Aynı zamanda iş yerinde çalışanlar arasında rekabet ve sınıf atlama çabalarının da gerçekleştiği bir savaş alanı inşasının bir bileşeni ortaya çıkar. *Senior* çalışanlar emek süreci ile gelen prekaryalaştırıcı koşulları mümkün olduğunca Junior çalışana devretmeye çalışırken Junior çalışanlar da prekarya olma halinden bir an önce kurtulma amacı ile birbirleri ile kıyasıya bir rekabet ilişkisi içine girer. Ancak esnek istihdam rejimlerinin egemenliği ve tırmanılacak bir kariyer merdiveninin olmaması bir danışmanın prekaryalaşmadan tamamen kurtulmasına izin vermeyecektir.

Bu bağlamda Sennett’in emek gücündeki bu kısa vadeli geçici olma halinin sebebine yönelik tespiti de oldukça önemlidir: “Emek gücünün ‘geçicileşme’si, dışarıdan geçici çalışanlar ya da taşeronlar kullanılmasından daha fazlasını ifade eder; firmanın iç yapısı ile ilgilidir” (2009: 40). Firmanın modüler, esnek, proje odaklı bu iç

yapısı bütün sektörlerde hemen hemen her uzmanlık alanı ve kademedede emek gücünün sık iş değiştirmesine ve kurumlardan kopuşuna sebep olur. İstanbul’da bir dijital ajansa bağlı ama ulus aşırı bir firmada *inhouse* çalışan Art direktör Selda’nın anlatımı söz konusu kopuş ile ilişkilidir:

İşe alımda Ankaralı olmamın onlara güven verdiğini söylediler. O çok fark ediyor gerçekten burada. Çok rahatlar ve burada sirkülasyon çok fazla. O yüzden kimse işine karşı büyük bir aidiyet hissetmiyor. İki yıl bir ajansta çalışana ‘uzun süre çalışmış’ diyorlar. Kimse işine dört elle sarılmıyor.

Bu noktada egemen retoriğin kurumlara bağlılık ile ilgili dönüşümün temel sebebini faillerin tercihi ile ilişkilendiren yaklaşımını tartışma konusu etmek gerekir. Yeni nesillerin başta iş yerleri olmak üzere her tür kurumsal örgütlenmeye daha az bağlılık duygusu hissettiği, bu nedenle sektörlerde iş değiştirme sıklığında bir artış olduğuna yönelik yaygın bir söylem ile karşılaşırız. Bu söylem, esasında iktidar bileşenlerinin etkinlikleri ile gerçekleşen yapısal dönüşümlerin nedenlerini tekil failerde gören anaakım paradigmaların tipik yaklaşımının bir veçhesidir. Esneklik, özgürlük, özgeleşim gibi bir retorikle süslenen bu söylem, beraberinde gelen geçici, güvencesiz, çalışana yükselme olanağı vermeyen, artı emeği daha fazla gasp eden, daha fazla gözetleyen, denetim mekaniklerine yani kategoriler ekleyen istihdam rejimlerinin yükselişini açıkça görmezden gelir. Diğer kutupta, başarılı, kazanan etkin, marka birey öznelliğinin çalışana üzerindeki yıkıcı sonuçları da bu söylemin değindiği konulardan değildir. Rekabet, bütün kolektif oluşumları ve dayanışma edimlerini bertaraf ederken, yerine ikame edilen takım çalışmaları motivasyonu arttırma derdine düşerek performans beklentisini öne çıkarır. Bu nedenle şirket örgütünün en önemli bileşenlerinden biri olarak sunulan takım oluşumları hiçbir yönüyle kolektif değildir. Bir takım, en zayıf halkanın en güçlüye yetişmeye çalışmasını zorlayan, proje

bitiminde tamamen dağılan, her an birden fazla takımın üyesi olabilmesi beklenen çalışandan en yüksek seviye adaptasyon ve adanmışlık beklerken diğer yandan hızla kurulup yok olan ve hem makinesel kölelik, hem de toplumsal tabi kılma kuvvetlerini her an devrede tutan, kısa ömürlü, manik bir çekirdek, bir hücredir. Deleuze'un (1992) şirketi sürekli bir yarı kararlılık (metastabilite) durumunda tanımlamasının sebebi budur.

2.4.2. Süreçler Üzerindeki Denetim Mekanikleri

Başta katılımlı gözlem yapılanlar olmak üzere şirketlerde gerçekleşen süreçlerin analizine girişmek için birçok parametreyi değerlendirmelere dahil etmek gerekir. Üretim bandının mavi yakalı vasıfsız işçisinin yerine geçen yeni çalışanın, emek süreci oldukça karmaşık, bazı yönleri ile ayırt etmesi zor ve çok boyutlu biçimlerde kendisini gösterebilir. Burası aynı zamanda çok yönlü bir tartışmanın konusudur. Bir tarafta, önce otomasyon, ardından siberetik makinelerin devreye girmesi ile anlamı güçlenen makinesel kölelik kavramı, diğer tarafta canlı emeğe katılmış bilgiye vurgu yapan genel zekâ kavramları arasında bir uzlaşmazlık görünür. Emek zamanını belirlemek, proje tabanlı bir işte her zamankinden daha zordur. Bir çalışanın yalnızca kendisine verilen görevi yapmakla yetinmesi modern şirketin artık istemediği bir şeydir. Bu konuda yapılan görgül araştırmalarda psişik ve libidinal kuvvetlerin de devrede olduğu bir beşeri sermayeye gereksinim duyulduğu gözlenmektedir. Çalışmaya yüklenen yüksek değer ve anlam, şirket örgütlenmesi ile daha da artmış görünmektedir. Çalışma ve boş zaman arasında ayırım belirsizleşmektedir. İş dışı edimlerin her biri, özneliğin gelişmesine katkıda bulunmak için tasarlanır.

“İş ortamının gözetlenmesi genel olarak kalite kontrolü, eksikliklerin ortaya çıkartılması, işe alma, çalışanların performansı, terfi ya da işyerindeki istismarların

engellenmesi gibi konularda önem kazanmaktadır” (Arslantaş-Toktaş vd., 2012:53). Şirkette gerçekleşen emek sürecinin her aşaması da çeşitli gözetleme ve denetim mekanikleri ile bütünleşik olarak ilerler. Serdar’ın anlatısı bu denetime dair çeşitli sistemlerin uygulandığını söylemektedir:

Çalışanlardan minimum sekiz saatlik bir mesai bekleriz. Aslında biz buna ‘adam-gün’ deriz. Her bir çalışanın sekiz saatlik bir mesaisi bir adam-gündür. Zaten teknokent binası girişinde kart basmamız gerekiyor. Canlıya geçişler, iş seyahatleri proje teslimi ya da kimi acil durumlarda mesai dışı her an hazır olmak gerekir. Kurduğumuz bir modül hata verince ben tatilimi yarıda kesip geldiğimi biliyorum. SAP üzerinde çalıştırdığımız ‘Ticket Sistemi’ ve ‘Aktivite Sistemi’ adında sistemlerimiz var. Bunlarla kim ne zaman nerede ne kadar çalıştı ne yaptığını görürüz.

SAP Danışmanlık şirketinin yönetim kurulu üyelerinden biri olan ve TCDD bünyesinde altyüklenici konumda çalışmakta olan Çağdaş ise *ticket* sisteminin bulunduğu işyerinde nasıl kullanıldığını detaylı olarak özetlemiştir:

Biz de danışmanlar olarak bir sisteme tabiyiz. *Solman* adlı bir sistem kullanır danışmanlar. Bu sistemde müşteri bize *ticket*lar açar, ‘Benim böyle bir problemim veya ihtiyacım var diye’. Ne zaman kim tarafından açıldığı biliniyor içeriği de mevcut. Ben bu *ticket*a bir süre veriyorum, bir öncelik veriyorum; iş yoğunluğuma üstümdeki *ticket*lara göre, önceliklere göre fazlandırıyorum işi. Eğer ki bu işin ABAP danışmanlığı olacaksa bir *spec* dökümanı hazırlayıp ayrı bir çağrı açıyorum, bu çağrıyı da teknik yöneticime açıyorum, o onaylıyor ve bir ABAP’çı atıyor. Bizim işlerimiz bu şekilde birikiyor, birkaç ayda bir veya işler çok azaldığında yönetici diyor ki ‘Çağdaş senin üstünde niye çağrı yok, yani açılmış bir iş niye yok?’ veya ‘Geçen ay sana bir çağrı açılmış sen neden

bekletiyorsun?’ veya eğer üzerinde çok fazla iş varsa ‘Bu işleri neden diğer PM’ci arkadaşlarla paylaşmıyorsun?’ gibi kontrol mekanizmalarımız var. Birkaç ayda bir müdürümüz toplar bizi, iş yoğunluğuna göre üzerimizdeki işlerin listesinden tek tek çıktısını alır, burada nasıl çözümleme yaptık bunu anlattırır. İş paylaşımı yaptın mı? Sen bu işi yaptın ama seninle aynı işi yapan diğer PM’ci arkadaşlar bu işten bilgi sahibi mi? Bu bilgileri aktardın mı diye sorgular.

Danışmanlarla yapılan görüşmelerde sık kullanılan *ticket* sistemi, program üzerinde yapılması gereken işi öncelik, tarih, talep sahibi, sorumlu danışman gibi alt kategorileri ile tanımlayan ayrıntılı bir elektronik formdur. Bu sistemler hem şirketin danışmanlık hizmeti verdiği firmalar ile bağlantı kurmak amacıyla hem de şirketin iç işleyişini denetlemek amacıyla kullanılmaktadır. Serdar bu sistemleri kullanarak bir şirket çalışanın hangi firmadan, hangi ilgili kişiye, hangi konuda, kaç saat çalıştığını, çalışmanın hangi sonuçlara bağlandığı gibi bilgiler içeren dökümler çıkarma olanağı sağladığını belirtmiştir. Şirket tarafından talep edilen ve işletme terminolojisinde “adam-gün” olarak adlandırılan en az sekiz saatlik çalışma süresi bu şekilde denetlenir. Sürenin içeriği ve niteliği de gerektiği kadar artırılıp azaltılabilen bileşenler tarafından veri tabanlarına dâhil edilebilir. Sürekli olarak güncellenen bu bileşenler yöneticilere çalışanların faaliyetlerinin süresini ve içeriğini gerektiğinde gün ya da ay sonunda, gerektiğinde canlı olarak gözetleme ve anlık olarak müdahale etme olanağı tanır. Orhan ise kendi terminolojilerinde bu adlandırmanın kullanıldığını hatırlatır:

Talebin karşılığı bizde *ticket*. Müşteri bizden bir şey istiyorsa bunun bir *ticketi* olmalı. Danışmanlık terminolojisinde *ticket* denir ama başka kurumlar başka isimler de verebiliyor “işyo” gibi.

Bu sistem ve uygulamasında temel önemdeki noktalar denetimin elektronik olarak aynı anda hem müşteri hem de yönetici tarafından yapılabilmesi, yöneticinin sahip olduğu erişim olanağı ve danışmanın gerçekleştirmek zorunda olduğu işbirliği, işbölümü ve özdenetim süreçleridir. Bu noktada emek süreçlerinde uygulanan gözetleme ve denetim mekanikleri ile ilgili Orhan'ın sözleri tercih edilen yöntemi anlamaya yardımcı olacaktır: “Biz aslında *monitoring* dediğimiz olayı yazılımsal olarak yapmıyoruz. *Monitoring* normalde firmaların bilgisayarları takip ettiği sistem ama biz öyle bir sistem kullanmıyoruz.” Başka bir deyişle SAP Danışmanlık şirketinde ve Çağdaş'ın çalıştığı birimde, sistemler danışmanları anlık olarak ve sürekli gözetlemez. Tercih edilen yöntem süreç ve sonuç odaklıdır. Danışmana karar alma, yapılacak işe değer ve öncelik belirleme, iş paylaşma, zamanını kontrol etme gibi “olanaklar” sunulur. Her bir olanak beraberinde bir sorumluluk da getirecektir. Böylece çalışan, yükümlü olduğu iş konusunda bazı tercihlerde bulunabilir. Burası öz denetim süreçleri ile ideal öznenliğin kimi bileşenlerinin yapılandırıldığı ve her an yeniden üretildiği bir sahadır. Eğer yönetimin dilinden tercüme ederek konuşacak olursak Çağdaş, her zaman elinde bir yapılacaklar listesi bulundurmalı, listenin öğelerini gereğinden uzun süre bekletmemeli, tüm görevleri yüklenmeden arkadaşları ile paylaşmalı, yaptıkları konusunda onları bilgilendirmeli, görevleri ele alış biçimini üstlerine bildirmelidir. Böylece danışman sürekli bir “performans” sergilemelidir.

İstemci-sunucu (*client-server*) mimarisi ile çalışan SAP, uygulamayı, veritabanını ve tüm verileri sunucu adı verilen merkezi bilgisayarlarda toplarken kullanıcı konumundaki çalışanları yersizyurtsuzlaştırır. Bu diyagram, Richard Sennett'in piramit biçimindeki bürokratik modelden, iktidarın merkezileştiği “birbiriyle bağlantılı etkinliklerden oluşan bir takımada” (2008: 22) olarak tanımladığı, ağ biçimli yatay örgütlenme modeline denk düşen bir şemadır. Süreçlerin yönetimi bu sistemler tarafından yürütüldüğü için, denetim ile görevlendirilmiş kadrolara büyük

oranda ihtiyaç kalmazken; sunucularda merkezi konumda bulunan yazılımın çevrimiçi olunan her noktadan ulaşılabilmesi emek süreci üzerindeki denetimi mekânın sınırlandırmalarından bağımsız kılar. Böylece “işçiler, iktidara boyun eğmenin bir biçiminden diğetine, yani yüz yüze olandan elektronik olana geçer” (Sennett, 2008: 61). Şirketin dört çalışanı, bir entegrasyon projesi kapsamında TCDD bünyesinde çalışmış, ilerleyen süreçte çalışan sayısı bire inmiş, diğeri çalışanlar Şirket ofisine geri dönmüştür. Projelerin ya da *outsourcing* adını alan dış kaynak kullanımlarının gerektiği durumlarda çalışanlar başka ofislerde ya da mekanlarda bulunmak durumunda kalabilirler. Bunun yanında bilişim ve iletişim teknolojilerinin dolayımı ile emek süreçleri etkin bir biçimde denetlenebilmektedir. Fabrikanın üretim hattında, üretim güçlerinin yoğunlaşması ile analitik olarak örgütlenmiş, işçilerin yerlerini kesin olarak tayin ve tecrit eden, genel ve bireysel gözetlemeyi ve işçileri niteliklerine göre karşılaştırmayı olanaklı kılan, böylece işçinin bedeninde kurduğu iktidar mikrofiği ile emek gücünü çekip çıkaran (Foucault, 2000) uygulamalar, özelleşmiş kapalı alanları, bu alanın optiğini, emeğin ve bedenin görünürlüğünü güncel ismi algoritma olan yeni diyagramlara taşıyarak yersizyurtsuzlaştırır. Denetimin söz konusu algoritmalar dolayımı ile yersizyurtsuzlaşması araştırmanın da önemli bulgulardan biridir.

VR Ar-Ge Şirketinin ürettiği yazılımlar da bu bağlamda değerlendirilebilecek bir örnektir. Şirket yürüttüğu bir proje kapsamında bazı çalışanlarını Őehir dışından, bazılarını (Vietnam gibi) farklı bir ülkeden istihdam etmiş, proje boyunca enformasyon ve telekomünikasyon teknolojilerinin altyapı olanakları ile süreç yönetilmiştir. Şirketin ürettiği teknolojinin kullanım alanlarından biri de VR Őehir rehberi sistemleridir. Kent tanıtım amacıyla oluşturulan bu sistem, 360 derece interaktif navigasyon sağlayarak, Őehirlerin sanal ortamda tanıtımını sağlar. Böylece VR gözlükler veya ekranlar aracılığı ile bir Şehirde sanal tur yapılması sağlanır. VR Ar-Ge

şirketi, Türkiye’de bazı belediyelere söz konusu tanıtım sistemini üretmiştir. Üretim aşamasında belirlenen binlerce noktada, gps koordinatlarına uyumlu, doğru hava koşullarında, yüksek kalitede 360 derece video ve fotoğraf çekimlerinin yapılması gerekmektedir. Şirketin ürettiği söz konusu yazılım da bu karmaşık süreci yönetmek amacıyla:

Uygar: Biz görev takibi için bir program yazdık. Makine ne kadar süre çalıştı, kayıt altına alıyor. Bizim robot sahaya çıkıyor çocuklar yanında taşıyor robotu. Robot çekim yaptığı süreleri, yolculuk sürelerini kayıt altına alıyor. Bir sonraki günün görevini ona göre veriyor. Kime nerede kaldı kime ne kadar göreve verildi ve yeni görevler nasıl atanacak. Koordinatların hava durumuna kadar bakıyor, yağmurlu ise başka yere gönderiyor. Arazinin mesafesi zorluğu da önemli. Herkese beş yer verirsin ama aynı mesafe olmaz. Biri dağ başında biri sadece düz yolda olmaması lazım. Navigasyon, konum bilgilerini kullanıyor. Zorluk seviyesi belirliyor. Bilgisayara veya cep telefonuna rotayı gönderiyor.

Böylece bu program, kent tanıtımı, olay yeri inceleme, reklam benzeri çekimlerin yapıldığı durumlarda, çekim süreçlerinin GPS koordinatları, hava durumu, mesafe, yol durumu, çekim zorluğu gibi parametrelere göre yönetilmesini sağlar. Böylece çekimlerin kim tarafından, hangi hava koşullarında, hangi şartlarda yapıldığı, hangi sonuçların alındığı anlık olarak yönetilir, gözetlenir ve kayıt altında tutulur. Yazılım hakkındaki iki temel unsur, görev dağılımı ve çekim programının merkezi olarak yönetilmesi ve sahadaki çalışanların anlık olarak gözetlenebilmesidir. Uygar bu yazılımı kendi saha deneyimlerinin ardından üretmeye karar verdiklerini belirtmiştir. Sürekli gelişim süreci içinde olan yazılıma hem günlük hem de beş yıllık hava durumu verilerine göre hava durumu tahmini özelliği eklenecek, görev dağılımını, haritalamayı otomatik yapacaktır. Şirket aynı zamanda çekimlerin sonuçlarını değerlendiren,

masaüstü için bir yazılım daha üretmiştir. Bu yazılımla sonuçlar incelenir, hatalı, eksik, düzeltilmesi gereken sonuçlar elenir, yeniden çekilmesi sağlanır. Şirketin kendi ihtiyaçlarına göre kendi yazılımlarını üretmesi ve emek sürecinde denetimin yazılımlar dolayımı ile gerçekleşmesi araştırmanın önemli bulgularıdır. Firma yönetimi ve teknik ekibi ihtiyaçlara göre özelleşmiş bir yazılım üretmek için gerekli birikime ve yeterli donanıma sahiptir.

Elektronik denetimin etkinliği yüksek vasıflı ve özerklik gerektiren alanlara da dokunur. Bunun önemli bir örneğini ulus aşırı bir firmada art direktör pozisyonunda çalışan Selda'nın anlatımında görürüz:

Traffic denen bir program var, günlük yaptığın işleri ve ona ayırdığın süreyi giriyorsun. Mesela bir afiş yapacağım, bizim afiş için verdiğimiz ücret belli, onu giriyorum, ne kadar zaman ayırdığımı yazılıma girmem gerekir. Müşteriden revizyon gelebilir, sürekli de geliyor. O zaman da üç saatlik afiş dört gün sürüyor. O zaman da ücreti bütçeye ekleniyor. Ama benim ücretim sabit.

Benzer bir şekilde Tarık'ın iş sürecinin denetimi ve kaydı özelleşmiş bilişim ve iletişim teknolojilerinin dolayımı ile gerçekleşir:

Sistem üzerine kayıt yapıyorsun. Kime ne kadar ziyaret yaptığın. Kimle ne konuştuğun. Nasıl bir mesaj verdiğin. Hangi konuyu konuştuğun. Konu başlıklarıyla giriyorsun. Önemli olan bunları senin tespit edip bu sorunları çözebilmen.

SAP Danışmanlık şirketi güvenlik gerekçesi ile sunucusunu fiziksel olarak koruyucu bir başka şirketin bünyesinde barındırmaktadır. Böylece tüm şirket personeli farklı bir şehirde bulunan bir sisteme çevrimiçi yollardan bağlanarak faaliyetlerini

yürütmektedir. Bunun yanında tüm çalışanların kişisel dizüstü bilgisayarlarını kullandıkları ve çalışanların önemli bir kısmının bilgisayarlarını mesai dışında da yanlarında buldukları gözlemlenmiştir. Çalışanların sürekli yanlarında buldukları bilgisayarları kimi liberal görüşlerin iddia ettiği gibi üretici güç ya da üretim aracı olarak tanımlamak ana yazılımın merkeziliğini göz ardı etmek olacaktır. Burada bilgisayarlar, merkezi sisteme bağlantı kurmak için birer arayüzdür. Asli üretim aracı kurumsal kaynak planlama yazılımıdır. Ayrıca bu yazılımı yöneticilerin amaç ve isteklerinin basit bir aracı olarak da göremeyiz. Üst düzey yöneticiler dâhil olmak üzere yazılımın ortaya koyduğu gerekliliklere uyulması gerekir.

Emeğin değerini zaman cinsinden ölçmeye devam eden sermaye, ağ biçimli yeni örgüt modelinin birçok iş kolunda alt sınırı tayin ederken, üst sınırı bedelsiz bir şekilde esnetir. Bu, Marx'ın deyişi ile emek zamanının uzatılarak mutlak artı-değerin büyütülmesi anlamına gelecektir. Bu bağlamda “mesai” ifadesinin oldukça esnek ve sınırlı koşullar altında kullanıldığını vurgulamak gerekir. Proje bazlı üretim süreçleri mutlak artı değer üretimine kapıları sonuna kadar açar. Her ne kadar çalışanlar rutin günlerde belirli saatlerde ofiste bulunsalar da, bu rutinin sıklıkla bozulduğunu, mesailerin uzadığını, çalışmanın gerektiğinde eve taşındığını eklemeliyiz. Örneğin gözlem sürecinde bir müşteri tarafından bildirilen talebin iki çalışanın fazla mesaisine sebep olduğuna ve bir çalışanın hafta sonu evinden çalışmaya devam edeceğini söylemesine, birkaç çalışanın “eve iş götürüp sabahlamasına” tanık olunmuştur. Bunun yanında Serdar, yaşanan önemli bir arızada tatilini yarıda kestiğini, Özgün (26) ise bir sorun yaşandığında mesai saatine bakmaksızın bilgisayarın başına geçmek zorunda kaldıklarını belirtmiştir. Proje teslim süreçlerinde, SAP danışmanlığı terminolojisinde canlıya geçiş süreçlerinde, ürünün son teslim tarihinin yaklaştığı zamanlarda, müşteri talebinin aciliyetinde hafta sonları dahil, gece yarılara, sabahlara kadar çalışılır. Buna

karşın çalışan neredeyse hiçbir zaman ek mesai ücreti almaz. Bu noktada bir işveren olarak Uygur'ın ek mesai konusunda görüşleri de önemlidir:

Biz bir projede ek mesai ücreti vermeye kalktık. Çocuklar hiç beklemiyordu fazla yatan parayı. Ama baktık ki biz batıyoruz. Bizim projeden alacağımız ücret bunu karşılamayacak. Türkiye'de vergilendirme sistemi gibi konulardan ek ücret falan veremezsin. Fazla mesai, sigorta primlerini doğru yatırmak yani her şeyi kuralına göre oynarsan batarsın abi. Bunu öğrendik. Çünkü sistem ona göre işlemiyor. Cebindeki kârlılığa bakarak bir vergi politikası yok. Sistemin kuruluşu, işleyişi buna hiç uygun değil.

Şirket çalışanları müşterilerinden gelecek herhangi bir soruna karşı her zaman hazır olmalıdır. Bu durum, zaman zaman çalışanların süreçlerinin birden fazla işe bölünmesine sebep olmaktadır. Özgün, belirli bir işe odaklanılmışken beklenmedik bir görevin araya girmesini “rahatsız edici” bir deneyim olarak nitelemiştir. Çalışanından beklediği özellikler konusunda şirketin belirgin talepleri bulunmaktadır. Yönetim, yaptıkları işin düzenli mesai talep eden, eve iş götürmek istemeyen, stressiz bir çalışma koşulu bekleyen, sürekli kendisini yenilemek istemeyen bir çalışan tipi ile uyumlu olmadığını açıkça belirtmektedir. Şirket ortaklarının aynı zamanda birer çalışan profili oluşturmaları, işbölümünde bir hiyerarşi olmadığı anlamına gelmez. Serdar, görev dağılımının periyodunun iki haftayı geçmemesi gerektiğini belirtmiştir. Bu durumun temel sebepleri işlerin proje bazlı niteliği ve bakım onarım gibi hizmetlerin kısa vadeli olmasıdır. Bunun yanında aynı zamanda *senior* seviye danışman olan yönetici ortaklar çalışanlara verilen işlerin gerekli emek zamanı konusunda bir yargıya sahip oldukları için çalışanın iş yavaşlatması yönetim tarafından fark edilecek bir yaklaşımdır. Çalışanlar işlerini bazen ağırdan aldıklarında yönetim tarafından ikaz edilmişlerdir.

Araştırmacı tam gün süren katılımlı gözlem süreçlerinin yanında iki adet şirket içi eğitim seminerine de katılmıştır. Ayda bir yapılan bu seminerde bir çalışan ekibin diğer üyelerine uzmanlık alanı olduğu bir konuda sunum yapmaktadır. SAP’ın ticari işlem veri aktarımı için bir belge biçimi üzerine yapılan sunumda ilk dikkat çeken öge oldukça teknikleştirilmiş bir terminolojidir. Bu nedenle şirketin satış-pazarlama sorumlusu, uzmanlık alanından uzak, “tamamen yabancı bir dilden konuşulduğu” gerekçesi ile söz konusu eğitime katılmamıştır. Bu terminolojiyi yalnızca sunum için değil, şirket içindeki tüm diyaloglar için geçerli olan “dilden daha soyut semiyotikleştirme tarzları” (Lazzarato, 2015: 85) olarak tanımlayabiliriz. Dahası bu soyut semiyotikleşmenin yalnızca gözlem yapılan danışmanlık şirketi için değil, özellikle SAP gibi yazılımlar kullanan tüm işletmeler için geçerli olduğu genellemesini yapabiliriz. Burada söz konusu olan, dilin özelleşmiş bir jargona eklemlenip teknikleşmesinden çok daha öte bir makineleşme biçimi, makineleşmenin şirketlerin ve çalışanların bedeninin her bir hücresinde gerçekleşmesi, Deleuze ve Guattari’nin deyişiyle “mekânların, müşterek gereçlerin, iletişim araçlarının makineler ya da makine parçaları olarak tasavvuru” (2012: 524) dur.

2.4.3. Tartışmalı Bölge: Genel Zekâ Kavramı, Değerin Kaynağı Olarak Toplumsal Birey

Seri üretim yerine ürün odaklılığı koyup hizmet ve üretim arasındaki farkı belirsizleştiren, bilgi ve enformasyon üretimi ile dolaşımın belirleyiciliğini konu edinen “Fordizm sonrası” üzerine öne sürülen kavramsallaştırmaların kapsamı kurumsal paradigmalardaki dönüşümler ve tabi kılma mekaniklerin bir arada tartışılabileceği düzlemlerden biridir. Post-Fordizm tarihsel-coğrafi karşılığını 1970 ve 1980’li yıllarda Üçüncü İtalya adı verilen “ülkenin orta ve kuzeydoğu bölgelerinde yer alan küçük firmalar ve atölyelerin oluşturduğu dinamik bir alan”da (Kumar, 2004: 54)

bulur. Post-Fordizmin esası her biri belirli bir alanda uzmanlaşmış küçük atölye ve fabrikalardan oluşan bölgelerin işbirliği anlayışını benimsemesidir: “Üretimin ademi merkezileşmesi ve toplumsal bütünleşme” (Brusco’dan aktaran Kumar, 2004: 55) ile anılan post-Fordizm yerel ekonomide taşeronluk sistemi, üretimde esnek uzmanlaşma ve firma içi ile firmalar arasında yoğun bir işbölümü gerektirir. Post-Fordist dönüşüm, enformasyon toplumu hakkındaki görüş ayrılıklarına benzeyen bir tartışmanın konusu olagelmıştır. Savunucuları esnek uzmanlaşmanın tasarım ve üretimi yeniden birleştirerek çalışanları yüksek vasıflı zanaatkârlara dönüştürdüğü iddiasındadır. İşbölümünün yatay örgütlenmeye sebep olarak hiyerarşileri azalttığı, esnek ve dinamik üretim ortamının inovasyon ve icatlara daha geniş olanaklar sağladığı iddiasındadır. Üçüncü İtalya üzerine yapılan araştırmalar Taylorcu yönetim ilkelerinden ve bunun sonucu olarak işçilerde ustalaşma gözlemlediklerini belirtir: “İşçilerin çoğu yüksek vasıflıydı ve denetçiler ile arasında pek az bir ayırım duygusu vardı” (Kumar, 2004: 55). Buna karşın Kumar, Üçüncü İtalya örneği ile post-Fordizm’in yükselişinin “kimileri açısından büyük bir endişe sebebi” (2004: 60) olduğunu da vurgular: “Eleştirmenler Üçüncü İtalya’da kapitalizmin yeni, daha insafsız bir evresinin başladığı konusunda bir ikaz görmektedir” (2004: 60). Üretim süreçlerinde post-Fordizme geçişte temel etkenlerden biri Fordizmin tarihsel krizidir. Başta emek gücü olmak üzere çeşitli maliyetleri düşürme, Ar-Ge gibi faaliyetlere daha fazla kaynak ve zaman ayırabilme, işletmelerin daha esnek bir yapıya ihtiyaç duymaları gibi nedenler öncelikli olarak firmaların dış kaynaktan yararlanmaya yönelmelerine sebep olmuştur. Geçiş süreçleri her bölge ve ülkenin kendi koşullarının gerektirdiği biçimlerde gerçekleşmiştir. Bu nedenle dış kaynak kullanım uygulamaları da bölgesel olarak özgün bir biçim alır (Tayşir, 2011: 109). Örneğin Türkiye’de dayanıklı ev aletleri ve beyaz eşya üreticisi olan bir firma ihtiyaç duyduğu dış kaynağı bulamadığı için kendi bünyesindeki çalışanlarından tedarikçi firma kurmalarını sağlamıştır (Tayşir, 2011).

Jessop, tıpkı Fordizm için olduğu gibi post-Fordist birikim rejimi için standart olmayan, farklılaşmış tüketimle üretimin esnekliğine dair temel varsayımı ele alarak çeşitli düzeyler belirler. İlk olarak emek süreci bağlamında post-Fordizm temel donanımı mikro-elektronik tabanlı enformasyon ve iletişim teknolojileri olan, esnek üretim araçlarına ve sistemlere ve esnek bir işgücüne dayanan bir üretim sürecidir (1992: 21). Burada devreye sokulan araçların ve programların aynı zamanda “çok çeşitli insan ve makine operasyonları hakkında yönlendirme, denetim ve anında geri bildirim sağlamak için” (1992: 23) kullanılabileceğini belirten Jessop, bu durumun büyük fabrikalarda esnek seri üretimin ötesine geçerek orta ve küçük işletmelerde ve üretici ağlarında yeni ve gelişmiş esnek uzmanlaşmaya olanak verdiğini söyler. “Bu şablon, Fordist emek sürecinin kendisinden ortaya çıktığı ve / veya Fordizm krizinin çözülmesine yardımcı olduğu sürece, post-Fordist olarak etiketlenebilir. Aslında bu krizi dahil ederek, herhangi bir acil Fordist bağlamın dışında ortaya çıkan süreç ve ürün inovasyonlarını da dahil edebiliriz” (1996: 170). Ancak bu dönüşüm egemen paradigmalardan sıklıkla vurguladığının aksine özerk zanaatkar-işçi üreten bir süreç değildir. Denetim süreçlerinin yetkinliğindeki artışla Taylorizmin düşük dereceli büro işleri ve tasarım gibi alanları kapsayarak daha da genişlediği ve yoğunlaştığı alanlar da ortaya çıkarır. Başka bölgelerde ise seri ve zanaat tipi üretime doğru çift yönlü bir yakınlaşma olabilir. Buradan hareketle Jessop post-Fordist rejim altında vasıflı ve vasıfsız işçiler arasında becerilerin kutuplaşmasının gerçekleşebileceği sonucunu çıkarır (1992, 23).

Seri üretimi dönüştürmesi ve ötesine geçmesi beklenen ideal bir post-Fordist uygulamalar bütünü arz konusunda esneklikler ve yeniliklerle kendisini gösterecektir. Bu esneklik ve yenilikleri üretenler tarafında ise Fordist emek süreçleri için vurgulanan vasıflı ve yarı-vasıflı işçi ayrımından farklar içeren yeni bir ayrım karşılaşılar. Burada Jessop’un ‘becerilerin kutuplaşması’ biçiminde tanımladığı yaklaşımı önemlidir.

Devamında Jessop bu tür bir kutuplaşmanın “çekirdek işçi” ve “çevre işçi” adını verdiği bir ayrımsal tanımlama yapar:

Endüstriyel ilişkiler stratejileri, çekirdek işçileri işletmeye entegre etmeye ve tasarım ile uygulama arasındaki Taylorcu ayrımı eriterek, işçilerin üretim zekasını harekete geçirmeye odaklanabilir. Aynı zamanda çevre işçiler için daha fazla yoğunlaşma, marjinalleşme ve güvensizlik olabilir. Bu işçiler genellikle düşük maaşlı, örgütsüz ve etnik azınlıklar, kırdan kente göçenler ve yasadışı göçmenler gibi politik olarak marjinalize edilmiş sosyal gruplardan istihdam edilecektir.

(Jessop, 1992: 25)

Jessop’un buradaki ayırım ve tanımlamaları ile genel olarak post -Fordizm üzerine eleştirel değerlendirmeleri “genel zekâ”, “beşeri sermaye” ve “bilişsel kapitalizm” tartışması içinde kendisine yer bulur. Aynı zamanda bürokratik modelden farklı, daha esnek, düz, talebe hızlı yanıt verme çabasında, dış kaynak ve alt yüklenici hizmetlerin hem tedarikçisi hem de müşterisi olan, takım çalışmasına, tasarım ve üretim ortaklıklarına, Ar-Ge ve sürekli inovasyona dayalı yeni bir örgütlenme de post-Fordist rejimler ile bağlantılı olarak değerlendirilebilir (1992: 25-26). Bu modelin Sennett’ten ödünç alarak kullandığımız modüler üretim adacıklarından oluşan ağ biçimli esnek örgütün eksiksiz bir tanımı olduğunu belirtmek gerekir.

Post-Fordist rejimle birlikte ulus ötesi firmalar ile küçük firmalar arasında bir kutuplaşma gerçekleşecek, para biçimine özel ve köksüz banka kredisi biçimi hâkim olacak, esnek kredi biçimleri geliştirilecek, tekil ulus devletler kıtasal ve pan-bölgesel devletler karşısında rekabette dezavantajlı pozisyonlara itilecektir. “Bu rejimde toplu pazarlık ulus düzeyinde değil, firma düzeyinde yapılmaya başlanır ve girişimcilik,

hiyerarşik, iyi örgütlenmiş, bürokratikleşmiş büyük yapılardan yüzeysel, doğrusal olmayan esnek örgütlenme formlarına doğru kayar” (Oğuz. C., 2018: 28-29). Fordist büyüme döngüsü kapalı devre işlemesi öngörülen ve ulusal karakterde bir birikim rejimi için geçerlidir. Buna karşın Jessop, post-Fordizmin daha başından açık karakterde bir ekonomiye sahip oluşunu hatırlatır: “Post-Fordist dünya, toplumsal modernleşme yarışında ulusal veya bölgesel rekabetin etkileşimi ve küresel bir üretim sisteminin dinamiği yoluyla yapılandırılacaktır” (1992: 27).

Fordizmin düzenleme ve devlet modelleri ile kesin ilişkisi ve ulusal düzeyde bir üretim verimlilik, ücret, tüketim, artışına, sebep olması beklenen Fordist döngünün karşılığı, tarihsel bir krize girerek terk edilmiş olan Keynesçi Refah Devleti modelidir. Post-Fordist uygulamalarla birlikte devletin de eşzamanlı olarak yeni bir model geliştirmediğini, bunun gerçekleşmesi için çeşitli geçiş aşamalarının deneyimlendiğini belirten Jessop, ilerleyen çalışmalarında yeni devlet biçiminin Keynesçi Refah (*Welfare*) Devletinin yerine Schumpeterci Çalışma Rejimi (*Workfare*) modeline sahip olması gerektiğini öne sürer. Bu modelin ekonomik ve sosyal yeniden üretimdeki ayırt edici hedefleri ise şunlardır: “arz tarafında müdahale ederek ulusal ekonominin yapısal rekabet gücünü mümkün olduğunca güçlendirmek için açık ekonomilerde ürün, süreç, örgütsel ve pazar inovasyonlarını teşvik etmek; ve sosyal politikayı işgücü piyasası esnekliğinin ihtiyaçlarına ve / veya uluslararası rekabetin kısıtlamalarına tabi kılmak” (1996: 176). Böylece tam istihdamın yerini uluslararası rekabetçilik, sosyal ve ekonomik hakların yerini de sosyal politikaların üretken bir biçimde yeniden düzenlenmesi alırken, “resmi devlet aygıtlarının önceliğini veri kabul eden bir anlayıştan, resmi, yarı-kamusal ve hükümet dışı örgütler arasında değişik biçim ve düzeylerde ortaklık” (Oğuz. C., 2018: 30) kurmayı önceleyen bir örgütlenme öne çıkar. Jessop’un, inovasyona stratejik olarak yönelen, rekabetçi, merkezi ulusal devletten

yönetişim (*governance*) modeline geçen çalışma rejimi devletinin içeriği, Neoliberalizm kavramı ile uyumludur

Fordizm ve post-Fordizm hakkında detaylı, kapsayıcı ve eleştirel bir çalışma ortaya koyan Bob Jessop post-Fordizm için bir model veya paradigma ortaya koymanın teleolojik ve/veya işlevselci bir analizi teşvik etme riski olduğu uyarısını yapar. Teleolojik analiz, post-Fordizme doğru kaçınılmaz, önceden belirlenmiş bir geçiş gerçekleştiğini, işlevselci yaklaşım ise her şeyi inşa edilmiş bir post-Fordizm paradigmasındaki rolü açısından değerlendirmektir. Jessop, Fordizmin ve post-Fordizmin gelişebileceği olası konular, stratejik veya retorik doğrulama ile sosyal formasyon üzerindeki somutlaştırma ve bir dönemin kapamasına yol açabilecek Fordizm ile post-Fordizm arasındaki temel asimetriler arasında ayrım yapamama nedeniyle kapsamlı bir post-Fordist paradigmaya eleştirilerde bulunur. Bütün bunlara karşın Jessop, emek süreçleri içinde bir post-Fordist dönüşümün gözlendiğini kabul etmektedir: “Yeni bir post-Fordist birikim rejiminden veya düzenleme tarzını savunmak mümkün olmasa bile, kanıtlar emek sürecinde belirgin derecede özgün post-Fordist eğilimleri göstermektedir” (1992: 30).

Bunun yanında özellikle Sanayi Devrimi'nin ardından bilimin üretim süreçlerine katılması ile birlikte doğanın ve bilimin kuvvetlerinin beraberinde getirdiği bilgiye yönelik dönüşüm bu aşamada Braverman'ın saptaması ile bizzat bilimin bir artı değer kaynağı olduğu daha yüksek boyutuna ulaşmış, Marx'ın “genel zekâ” adını verdiği bir kavramsal yaklaşımın tartışılmasına sebep olmuştur. Söz konusu kavramları araştırmasına dahil ederek eleştirel bir değerlendirme dizgesi öne sürdüğünü iddia eden bir yaklaşıma bilişsel kapitalizm varsayımında rastlarız. Bu varsayım Taylorcu yönetimselliğin geçerliliğini yitirmekte olduğunu ve Fordizmin tarihte girdiği krizden çıkamadığını savunan bir görüşe sahiptir. Kapitalizmin, Fordizmin krizinin ardından

“sermayenin değerlendirme biçimleri ile üretim ve emek örgütlenmesini dönüştüren yapısal bir değişim evresine” (2015: 17) girdiğini söyleyen Didier Lebert ve Carlo Vercellone bilginin her geçen gün artan rolünün tarihsel bir yenilik olmadığını hatırlatır: “Bilgi birinci sanayi devrimini önceler” (2015: 17). Lebert ve Vercellone, Landes’in Büyük Britanya’da gerçekleşen sanayi devriminin kurucu öğeleri içerisinde fark yaratan etmenin bilgi olduğu yönündeki fikrini destekler (2015: 23). Rönesans İtalya’sında doğduktan sonra hızla gelişen patent sistemi ve işbölümünün bilimselleşmesinden önce nitelikli işgücü rekabetinin sonrasında emeğin üzerindeki gerçek boyunduruğu pekiştiren Fordizm ve Taylorcu örgütlenmenin temelinde bilginin kutuplaşması ve sabit sermayeye katılma süreçleri vardır. Fordist model, bilginin kutuplaşma sürecini tamamlamıştır, emek faaliyeti ile işçinin özneliği arasındaki Taylorcu ayırım ise “bir bilgi kodlama sürecinin sonucu” dur (2015: 25). Endüstriyel kapitalizmdeki; başka bir deyişle “Fordist ücret ilişkisindeki toplumsal kriz” (2015: 29) Lebert ve Vercellone’nin “bilişsel kapitalizm”²³ adını verdikleri yeni dönemin kökenlerini de oluşturacak süreçlere sebep olmuştur. İlk önemli süreç “emeğin parçalanmasının reddi ve ücretlilerin otonomi ihtiyacının artması” ile Taylorcu biçimin uygulanamaz hale gelmesidir. Diğer önemli süreçler ise “Refah’ın kolektif hizmet ve güvencelerinin yayılması” (2015: 29) sonucu piyasanın üstünlüğüne dayalı olmayan sağlık, eğitim, araştırma gibi “insanın insan için üretimine yönelik” (2015: 30) böylece yoğun bilgi üretimi gerektiren modelin güçlenmesi ile eğitimin demokratikleşerek “yaygın bir entelektüelliğin oluşması” (2015: 30) olarak sıralanır.

Enformasyon ile bilgi arasında yapılması gereken ayırma dikkat çekerek enformasyonu yönetenin “canlı emeğe katılmış olan bilgi” (2015: 30) olduğuna vurgu

---

²³ Lebert ve Vercellone “bilişsel” sıfatının “birikim sürecinin üzerine kurulduğu emek, değerlendirme kaynakları ve mülkiyet yapısının yeni doğası ile bu değişimin doğurduğu çelişkileri” (2015: 21) ortaya koyduğunu söyler.

yapan Lebert ve Vercelleone, değerin kaynağının “artık sermayede ve maddi emekte değil, canlı emeğe katılmış ve onun tarafından harekete geirilmış bilgilerde” (2015: 31) bulunduğu görüşünü savundur. İlk bakışta bu, egemen yaklaşımın hep savunduğu ve sıklıkla dile getirdiği şekliyle değeri emekten alıp, başka bir niteliğe, bilgiye bağlayan bir yaklaşım gibi görünse de Lebert ve Vercellone farklı olarak bu işlemi değeri emekten koparmadan yapar. Değerin kaynağı bilgidedir, ancak bu bilgi canlı emeğe katılmış olmalıdır. Bunun yanında, eğer bilgiye dayalı bir ekonominin yükselişinden bahsediyorsak bu, “bilgi üretiminde uzmanlaşmış ya da enformasyon üretimi kullanımına adanmış bir sektörü ayırarak anlaşılamaz” (Lebert ve Vercellone, 2015: 31). Eğer bilgi ve enformasyon üretimi ile kullanımı belirgin bir biçimde yaygınlaşmış ve yeni işlevler kazanmışsa, gerçekleşen yenilik ayrıık bir bilgi sektörü değil, bütün ekonomi sektörü için geçerlidir. Bu görüş Michael Hardt ve Antonio Negri’nin üretim paradigmalarında enformatikleşme biçiminde adlandırdığı yaklaşımla uyumludur. Sanayi devrimi nasıl tarımsal üretim de dâhil olmak üzere bütün üretim paradigmalarını sınaileştirdiyse enformatikleşme de tarım ve sanayi üretimi dâhil olmak üzere bütün üretim paradigmalarını enformatikleştirmiştir (2001: 298). Söz konusu paradigmatik dönüşüm için Richard Sennett’in *Karakter Aşınması*’nda (2008) incelediği bir ekmek fırınının dönüşümü önemli bir örnektir. Beden gücü ve zanaatkrlığın işe dahil olduğu geleneksel denilebilecek yöntemlerle ekmek üreten bir fırın bir gıda şirketi tarafından satın alındıktan sonra çeşitli radikal dönüşümler geçirir. Üretim niceliği ve eşidi “Boston piyasasındaki günlük talebe bağlı olarak” (2008: 69) belirlenir. Bir diğer önemli dönüşüm yazılım teknolojilerinin devreye sokulması ile süreçlerde yaşanır:

Artık fırın işçileri malzemeye ya da ekmek somunlarıyla hiçbir temasa girmeden, bütün üretim sürecini, ekrandaki ikonlar aracılığı ile -örneğin fırının ısısına ve pişirme süresine göre renkleri değişen ekmek imgelerine bakarak-

takip ediyor ve işçilerin pek azı ürettikleri somunları görebiliyor. İşçilerin çalışma ekranları hepimizin bildiği Windows tarzında; geçmişte hazırlanandan çok daha fazla çeşitte ekmek ekranda yer alıyor- sadece ekrana dokunarak Rus, İtalyan veya Fransız ekmeği üretmek mümkün. Ekmek artık ekrandaki temsilinden ibaret (Sennett, 2008: 70).

Bunun yanında kurumsal kaynak planlama yazılımlarının incelenmesinde de görüleceği gibi, paradigmalardaki enformatikleşmenin sonuçları çok daha kapsamlıdır.

Harry Braverman (2008) emek sürecinde vasfın derecesinin tespitinin zorluğuna vurgu yapıyordu. Braverman'ın çalışması sanayi dönemi paradigmalarının geçerli olduğu bir tarihsel aralıkta değerlendirilmelidir. Dönüşümle birlikte bu zorluğun giderek artmakta olduğunu vurgulamak gerekir. Bilişim, çalışanların terminolojisinde “angarya” olarak bilinen düşük vasıflı denebilecek işleri de yoğunlukla içeren bir alandır. SAP Danışmanlık şirketinin işleri için de bu vurguyu yapabiliriz. Bu konuda sorulan sorulara çalışanlar benzer bir ses tonu ve jestle karşılık vermiştir: “Angaryası var.” Bu tür işler danışmanlıkta *junior* seviyedeki çalışanlara verilir. Çağdaş düşük vasıf işleri olağan karşılamaktadır: “Angaryası var. Aslında çok gocunmamak lazım da bazen sıkılıyor insan. Bir *junior*un varsa genelde ona veririm. Biz de yaptık, tornası o işin.” Angarya iş, uzmanlık alanından görev tanımından bağımsız olarak mevcuttur. Yazılımcı olan Orhan, kendilerinin ve modül danışmanlarının karşılaştıkları angarya işleri şu sözlerle açıklar:

Yazılım angaryası var. Tabi modülün de var. Onların da ana veri tanımlama dediğimiz bir konu var. O mesela çok angarya bir iş, şirketin bütün malzemelerini alıyorsun binlerce şeyi oturup bu tarafta tanımlamaya çalışıyorsun, içeriye adapte ediyorsun. Bunlar olmadan da iş yürümez. Bizde de

start kodları hep aynı. O noktadan sonra iş değişiyor, o noktadan sonra angarya değil kafa çalışmaya başlıyor.

Richard Sennett (2008) rutin konusunda tarihsel bir dönemece girdiğimiz ve “ekonominin en dinamik sektörlerinde rutinin yok olmak üzere olduğunu” (2008: 45) söyler. Rutin zamana yönelik erken dönem kaygıların Taylorcu bilimsel yönetim ilkeleri ile gerçekleştiğini vurgulayan Sennett, rutini vasıfla dolaysız olarak ilişkilendirir. Endüstriyel üretiminin rutin zamanı, parça işçinin vasıfsız emek zamandır. SAP Danışmanlık şirketinin çalışanları da rutini tam olarak vasıfsız emek ile ilişkilendirmiştir. Çağdaş işinin rutin dışılığını olumlu olarak konuşur:

Hiçbir zaman rutin olmaz. Her gün bambaşka bir talep, istek. “Bizim şöyle de bir sürecimiz var” diye gelir müşteri. Rutin olmaması bence müthiş bir şey. Rutin olunca bazen oluyor atıyorum Excel işleri gibi veri düzenlemesi onlar bunaltıyor insanı mümkünse satmaya çalışırım o tarz işleri. Öbür türlü *challengelar* her zaman bir danışma için daha iyi bence.

Buna karşın rutinin dışına çıkmak da çalışanlar için her zaman olumlu bir durum değildir. Özgün, araya giren işlerin “en sinir bozucu şeylerden biri” olarak görür. Rutin dışı emek, birden fazla işi bir arada yapmayı, çalışılan bir konuyu gerektiğinde yarıda kesip başka bir işe konsantre olmayı gerektirir. Sennett ya da çalışanlar, rutini angarya ile ilişkilendirebilir, ancak karşı kutupta rutin dışı, dolaysız olarak vasıflı emek anlamına gelmez. Bunun yanında rutin dışı emek koşulları, danışmanın emek zamanının kendi kontrolü dışında yapılandırıldığının da bir göstergesidir.

Tam da bu noktada emek sürecinin çeşitli denetim ve özdenetim mekanikleriyle birlikte girift ve bulanık yapısı karşımıza çıkar. Çalışanın emeğinin vasfı, ölçüsü ve değerinin kaynağı konusunda keskin ayrımlara gidemeyiz. Çalışan, her zaman uzman ve işçi

olmak, ya da endüstriyel paradigmaların terminolojisini ödünç alarak konuşacak olursak, beyaz ve mavi yakalı; yönetici ve yönetilen olmak arasında, gri bir alanda bulunur. Çalışanların angarya olarak tanımladığı ve sermaye tarafından zaman cinsinden ölçülebilen vasıfsız emek, değer in asli kaynağı değildir. Diğer taraftan bu emek biçimi toplam üretim sürecinden soyutlanabilir bir öge de değildir. Değer in asli kaynağı *senior* seviye danışmanın soruna ürettiği çözüm, müşteri ile diyalogu, iş arkadaşları ile paylaşımları, yöneticisine verdiği çözümleyici yaklaşımlardan oluşan bir bileşende, başka bir deyişle Lebert ve Vercellone'nin (2015) vurguladığı gibi canlı emeğe katılmış bilgide, beşerî sermayededir. Bu noktada Marx'ın (2002: 638) her halükârda emek zamanını ölçüm çubuğu olarak kullanmaya devam eden sermayenin edimine dair vurgusu önemlidir. Böylece çalışandan günlük asgari sekiz saatlik mesai talep eden sermaye, değer in asli ve sefil kaynağı arasında bir ayrım yapamaz. Burada aynı zamanda yeni toplumsal tabi kılma mekanizmalarının işlevleri ile de karşılaşırız. *Junior, Midlevel* ve *Senior* seviye danışmanlar arasında bir ücret ayırımına gidilecektir, buna karşın danışmanın mesleki vasıfları ile çıkabileceği bir üst seviye yoktur. Meslek yaşamında gösterdiği hüner, aldığı eğitim programı, müşteri ile geliştirdiği iletişim gibi beceriler danışmanı çalıştığı iş yerinin değerli bir üyesi yapabilir, ancak bunun sermaye tarafında ücret olarak bir karşılığı yoktur.

Sağlık, eğitim araştırma gibi sermayenin maddi olmayan kısmının büyümesi ile “çalışma ile boş zaman arasındaki geleneksel sınırlar yıkılır ve bir bütün olarak toplumun kendisi şirketlerin dışsal teknik gelişiminin kaynağı haline gelir” (Lebert ve Vercellone, 2015: 31). Lebert ve Vercellone'ye göre emek kavramı artık toplumsal emek zamanın bütünü olarak anlaşılmalıdır. Bu noktada, araştırmanın önemli bulgularından birini de emek zamanı terminolojisine eklemek gerekir: boşa giden emek. Bunun yanında emeğin ürünü ile ilgili çeşitli belirsizliklerle karşılaşırız. Bir

danışman her zaman emeğinin boşa gitme ihtimaline karşı hazır olmalıdır. Orhan bu durumun yazılımcıların sıklıkla başına geldiğini belirtir:

Yazılımcının hayatındaki en kötü şey yaptığı yazılımın kullanılmaması ve çok oluyor. Bizim sektörde de çok oluyor. Devlet dairelerinde daha çok oluyor. Bir başkan senden bir yazılım istiyor, tam hayata geçecek başkanın pozisyonu değişiyor yerine gelen kişi diyor ki ben bunu istemiyorum. Fire bizde belki de yüzde kırk. Özelde müşteri bize para ödediği için fire daha az ama devlette işler değişiyor.

Benzer şekilde Çağdaş da bir sonuca ulaşmayan ve takdir görmeyen emeğini tatmin duygusuyla ilişkilendirir: “Tatmin vermiyor pek. Yaptığım iş çok takdir görmüyor ve yaptığım iş bir süre sonra bürokrasiye kurban gidebiliyor.” Katılımlı gözlem sürecinde de yapılan bir işin müşteri taleplerindeki değişiklik nedeniyle baştan ele alınması gerekmiştir. Bu süreçte bir çalışan müşterinin altıncı değişiklik talebi olduğunu belirtmiştir: “Beş kere yaptık, altıncısını istiyorlar. Haftalarca çalışıyoruz her biri için. Artık şunu demeye başladık ‘yapacağız bunu ama yine değişiklik isteyecekler’”. Çalışanın karşılaştığı bu durumla ilgili yaşadıkları deneyimle ilgili yorumu ise işletme terminolojisinin çerçevesinin dışına çıkmaz: “motivasyon kaybı”. Yazılım ve süreç danışmanlarının yanında Batu’nun anlatısı şirkette satış -pazarlama bölümünde de başa giden emeğin işin bir parçası olduğunu gösterir:

Toplantıda ikna etmeye çalışıyoruz, yeni projeler konusunda haber vermesini sağlamaya çalışıyoruz, bizi sevdi mi sevmedi mi. Diyelim ki iş geldi ikna oldu. Adamın psikolojisini adamın şirketinin durumunu öğrenmeye çalışıp ona göre teklif vermeye çalışıyoruz, ki teklif ona makul gelsin. Ama bunların hepsini yaptıktan sonra da bu kadar emek harcadıktan sonra da çalışmadığımız çok fazla müşterimiz oluyor. O kadar emeğimiz boşa gidiyor.

Art direktör Selda da boşa giden emekle iş hayatında sürekli olarak karşı karşıyadır: “Yaratıcı fikri oluşturuyoruz. Fikirleri sunuyoruz onaylananları uygulamaya başlıyoruz. Müşteri bizden ana fikri almasa bile başka ajanslardan aldığı bir ana fikri bize uygulatıyor. Aslolan müşterinin onayı. Onayın ardından da sürekli geri döner iş.” Selda’nın tabi olduğu denetim ile ilgili anlatısında sözünü ettiği müşteriden gelen revizyonlar da karşılığı olmayan emeğin bir örneğidir.

Ben bir afişe o üç saati ayırdım ama o iş bitmedi, ya da çok revizyon geldi. Müşterimiz çok revizyon veriyor, çok zor bir müşteri. Otuz kırk tane örnek çalışıyorsun bir noktadan sonra. İşi onaylıyor, onayladım diyor. Revizyona bir giriyorsun, otuz tane yapmışsın mesela.

Selda’nın karşı karşıya kaldığı ve revizyon adını verdiği süreçler müşteri tarafından talep edilen düzeltme ve değişikliklerdir. Selda’nın deneyimlediği, her adımı denetlenen emek süreci, ürününü mükemmelleştirmeye çalışan bir sanatçının koşullarından tamamen uzaktır. Her şey müşterinin sınırlarını çizdiği temel bir taslağa uygun yapılandırılır, müşterinin imgelemindeki ve beğeni yargılarındaki şemaya uyumlu olmalıdır. Bu nedenle emeğin ürünlerinin önemli bir kısmı boşa gider. Boşa giden, başka bir deyişle kullanım ve değişim değerlerine dönüşmeyen emek, Marx’ın ünlü, emeğinin ürününe yabancılaşmış işçi imgesinden farklı bir niteliğe sahiptir. Ürünü olmayan emek, işçide nihilist bir duyguya sebep olur. Çalışandan hem işine dört elle sarılması hem de aynı işin sonucunun çöpe atılmasına hazır olması beklenir.

Üretim düzeyinde tasarım ile uygulama arasındaki sınırlar yıkılmaya başlar, inovasyon süreçleri artık çizgisel değildir, Taylorcu işbirliği yerini “iletişime dayalı elbirliğine” (2015: 32) bırakır. Bu noktada söz konusu inovasyon süreçleri ve toplumu şirketin kaynağı kılan örgütlenme modelleri hakkında Schumpeter’in çalışmasına dönmek yararlıdır. “Müteşşebisin rolünün, bir buluşu ya da genel olarak hiç

kullanılmamış teknik bir imkânı kullanarak üretim sistemini yenilemesi, düzeltmesi” (1974: 205) olduğunu belirten Schumpeter, yeni meta, yeni teknolojiler, yeni organizasyonların devreye girdiği “yaratıcı yıkım” kavramını da bu çerçeveye yerleştirir. Haluk Geray, Schumpeter’in genişlettiği yenilik kavramının Marx’ın rekabet ile ilgili çalışmalarına katkıda bulunduğu görüşündedir: “Marx’ta üretimin makineleşmesi bağlamındaki teknolojiden söz edilirken (süreç yeniliği), Schumpeter’de yeniliğin türleri farklılaşmıştır” (2016: 26). Geray, yeni ürünler ve çeşitleri, yeni tür ve nitelikte ham maddeler veya ara maddeler ve yeni örgütsel ticaret yollarını farklılaşmış olan yeniliğin türleri olarak sıralar. Yeniliğin, teknolojik ilerlemenin ve günümüzün popüler ifadesi ile inovasyonun temel devindirici gücü ve “uzun vadeli toplam üretim artışını sağlayan yegane unsur” (1974: 169) ise Schumpeter’e göre dev işletmelerdir. Bunun yanında Schumpeter, dev işletmelerin bu gücünü ortaya çıkarabilmesi için, kanun sağlayıcı olarak devlet, sermaye artışı için altın, işgücünü de arttıran nüfus artışı, coğrafi keşifler ve teknik ilerleme olmak üzere beş unsurun gerekliliğini savunur (1974: 171-174). “Schumpeter’e göre; rekabetçi kapitalizm daha çok bireysel girişimciye dayalı bir kapitalizm olarak tanımlanırken; yeniliğin devasa firmaların kontrolüne bırakılarak örgütlenmiş biçimde gerçekleştirildiği tröstleşmiş kapitalizm kavramı, örgütlerin yeniliklerdeki etkisini anlamaya yöneliktir” (Geray, 2016: 27).

Schumpeter’in çalışması, Sanayi Dönemi paradigmasının halen uygulanmakta olduğu bir dönemde kaleme almasına rağmen, asli aktör olarak büyük şirketleri işaret etmesi ve “yaratıcı yıkım” adını verdiği, mevcut olan üretim tarzları ile organizasyonların yenileri ile değiştirilip pazara yeni ürünler ve farklı kalitedeki metallerin sürüldüğü süreçleri kapitalizmin temel özelliği olarak tanımlaması bakımından günümüzün ekonomi politik paradigmaları üzerine yürütülen tartışmalarda yerini korumaktadır. Bu nedenle günümüzün popüler kavramları olan inovasyon ve

girişimcilik üzerine kurulan retorik, Schumpeter'in bu çalışmasından beslenmektedir. Schumpeter'in çalışmaları, aynı zamanda kendisinin "döngüler ve devreler" olarak adlandırdığı ancak daha çok "uzun dalgalar" adı ile bilinen kuramla da bilinir. Her bir uzun dalga "bir yandan o dönemdeki teknolojik yenilik ve farklılıkları bir yandan da savaşlar, altın madenlerinin keşfedilmesi ya da kıtlıklar gibi tarihi olayların farklılığından dolayı benzersizdir" (Freeman ve Soete, 2004: 22) Bu kuramı iktisatçı Nikolai Konratieff'ten devralarak geliştiren Schumpeter, "uzun dalgalar kuramına teknolojik değişimleri ve yenilik süreçlerini temel gösterge olarak dahil etmesi nedeniyle de ilktir. Uzun dalgalar kuramı, Marx'ın gelişme ve teknolojiyi ele alış biçiminden yola çıkılarak geliştirilen bir kuramdır." (Başaran, 2016: 66). Kapitalizmin serüveninde yaklaşık yarımsar yüzyılı bulan ve çeşitli yenilik ve kurumsal değişimlerle kendisini gösteren süreçlerin her birini "döngüler ve devreler" olarak adlandırarak her birini ardışık sanayi devrimleri olarak betimler (Başaran, 2016: 69). Enerji kaynağı olarak su gücünden, buhar, elektrik ve petrole, temel uygulama alanı olarak da sırasıyla tekstilden, demiryolu, elektrik, çelik, otomotiv ve mikro işlemciler kadar uzanan bu ardışık sanayi devrimleri "bağımsız sanayilerin basit niceliksel büyümesi yerine, ekonominin yeni teknolojiler aracılığı ile niteliksel dönüşümüne dayandırılmıştır" (Freeman ve Soete, 2004: 24). Bu bağlamda yeni Schumpeterci yaklaşım tekno-ekonomik paradigma kavramını öne sürer:

Bir 'tekno-ekonomik paradigmanın 'yaşam devresi' bir dizi birbirine bağlı teknoloji sistemlerinden oluşur'. Ancak yeni bir tekno-ekonomik paradigma için yeni teknoloji sistemleri yanında, onların yayılmasını, uygulamalarının ve hızlı ve süren bir ekonomik gelişme için kullanılmalarının sağlanması için bu teknoloji sistemlerine karşılık gelen kurumsal ve örgütsel yeniliklere ve hukuki ve düzenleyici ilkelerin değişimine ihtiyaç vardır.

Bu sebeple bir tekno-ekonomik paradigma, yeni Schumpeterci yaklaşım tarafından “kökten bir teknolojik yenilik ve ona uyum sağlayacak kurumsal, örgütsel ve düzenleyici yeniliklerin bir kombinasyonu” (Preston’dan aktaran Başaran: 2016: 72) olarak tanımlanır. “Bilgi ve iletişim teknolojileri ve bu teknolojilere uygun tekno-ekonomik paradigma tüm üretim sistemlerine yayılırken, diğer teknoloji sistemlerini de temelden bir dönüşüme uğratacaktır” (Başaran, 2016: 79). Freeman ve Soete 1980’lerden itibaren mikro-elektronik ve bilgisayarların temel uygulama alanını oluşturduğu dönemi yeni uzun dalga olarak tanımlar. Elektronik haberleşme ve hesaplama yöntemlerinin askeri ve sanayi alanlarında giderek daha fazla uygulanması, esnek üretim sistemlerinin doğuşu ve yaygınlaşması, enformasyonun ve ilişkili teknolojileri araç ve ürün olarak yaygınlaşması, firmaların örgütlenme tarzlarının “teknoloji, kalite kontrolü, eğitim, yatırım ve üretim planlaması (‘tam zamanında’ JIT) gibi konularda yakın işbirliği yapan, bilgisayar ağlarına dayalı büyük ve küçük firma ‘ağları’” (2004: 79) biçiminde yapılandırılması, Freeman Soete’nin “enformasyon ve haberleşmenin Kondratieff dalgası” (2004: 79) adını verdiği yeni sürecin temel içeriğini oluşturur. “Bu yaklaşımda bilgi ve iletişim teknolojileri, 1980’lerden sonra kapitalizmin istikrarlı uzun bir dalga yakalama beklentisini içermektedir. Başka bir deyişle kapitalist büyümenin itici gücü olarak BİT (Bilgi ve İletişim Teknolojileri) tekno-ekonomik paradigmanın yerleşmeye başlaması söz konusudur” (Geray, 2016: 27).

Buna karşın Schumpeter’in kapitalizmin sürdürülebilir bir sistem olmadığı ve yaratıcı yıkım süreçlerinin bir sona ulaşacağı yönündeki fikirlerini de göz ardı etmemek gerekir. Bunu yanında Schumpeter’in gözlemlediği iktisadi tablo Neoklasik iktisadın bir denge durumu öngören rekabetçi serbest piyasadan farklı olarak, kapitalizmin

yapıyı sürekli bozma eğilimi gösteren tarzıdır. Sermayenin sürekli büyüme amacının yanında ikinci düzey bir dengesizlik durumu daha ortaya çıkar. Piyasanın dinamik rekabet koşulları, aktörleri şirketlerden oluşan inovasyona dayalıdır. Bu inovasyonu sağlayacak Ar-Ge bütçeleri ve yöntemleri de şirketin büyüklüğü ile doğrudan bağlantılıdır.

Bunların yanında Lebert ve Vercellone bilişsel kapitalist üretim ilişkilerinde denetimin de bir dönüşüme uğradığı düşüncesindedir. Üretim süreci esnasında gerçekleşen ve disiplin teknolojileri ile uyumlu işleyen denetim, üretim sonuna kayar: “araç ve yöntemleri buyurma yoluyla kontrolün yerini, sonuç alma yoluyla kontrol alır” (2015: 33). Bu denetim, proje bazlı üretimin doğal sonucudur. Bu süreçte, çalışanlar üzerinde “yaratıcılıklarını işletmenin hizmetine sunarak işe sarılmaları”nı (2015: 33) talep eden, “öznellik buyurması” (Clot’tan aktaran Lebert ve Vercellone, 2015: 33) adını verdikleri oldukça çelişkili bir tahakküm biçimi etkili olur. Nitekim özneliği buyurmak, örneğin bireyi özgür olmaya ‘zorlamaya’ benzeyen “hem bir şeyi hem de onun karşısını isteme” (2015: 33) gibi, “ben(lik) bölünmesi”ne (2015: 34) sebep olan bir çelişki içerir.

Bilişsel kapitalizm varsayımının liberal teorilere yönelik bir eleştiri olarak da geliştiğini belirten Vercellone, kapitalizmin yaşadığı dönüşümü bilgiye dayalı ekonominin “basit oluşumunda değil, sermaye birikim yasalarına tabi kılınan ve boyunduruk altına alınan bilgiye dayalı ekonominin” (2015: 41) oluşumunda bulunduğunu belirtir. Vercellone buradan hareketle Marx’ın “boyunduruk” ve “genel zekâ” kavramları üzerinde etraflıca durur. Bu çalışmanın ikinci bölümünde de incelendiği gibi Marx’a göre kapitalist üretim ilişkileri “biçimsel boyunduruk” ve “gerçek boyunduruk” evrelerinden geçmiştir. “XVI. yüzyıl başı ile XVIII. yüzyıl sonu arasında” (2015: 42) gelişen biçimsel boyunduruk evresi evde iş ile merkezi imalat

sistemleri ile işleyerek “zanaatkâr ve meslek işçilerinin bilgilerinin egemenliği ile ticari ve finansal türden birikim mekanizmalarının üstünlüğü” (2015: 43) anlamına gelir. Biçimsel boyunduruk evresinde üretim tarzları kapitalist üretim ilişkilerine tâbi kılınır, ancak henüz üretim süreci parçalanarak katı bir denetim altına alınmamıştır. Gerçek boyunduruk evresi ise bir yanda vasıfsız parça-işçileri diğer yanda bilginin kutuplaşmasının sonucu olarak nitelikli emek gücünü oluşturan kapitalist işbölümünün işe koyulması ile başlar. Zaman emeğin ölçüsü haline gelir, bilgi sabit sermayeye katılır: “Emek-değer yasasının temeli olan zaman tasarrufu arayışı, karmaşık emeğin basit emeğe, bilginin ise sabit sermayeye ve işletme örgütlerine katılmasına eşlik eder” (Vercellone, 2015: 43). Vercellone, gerçek boyunduruk evresinin ardından, Fordizmin ve emek-değer yasasının toplumsal bir krize girmesi nedeniyle “bilişsel kapitalizm” adını verdiği üçüncü bir evrenin başladığı görüşünü bu tarihsel momentte devreye sokar: “*Emek-sermaye* ilişkisi, yaygın bir entelektüelliğe sahip olanların elinde bulunan bilgi hegemonyası ve emeğin gittikçe daha çok maddi olmayan ve/veya zihinsel karakterine dayalı bilgi aracılığıyla bilgi üretiminin itici gücüyle damgalanmıştır” (2015: 43). Bunun yanında Vercellone emek-değer tezini bozan, bilgi hegemonyasına dayalı yeni emek-sermaye ilişkisinin Marx’ın “genel zekâ” varsayımında büyük ölçüde öncelendiğini iddia eder. O’na göre Marx ““zihinsel üretim güçleri’nin denetimiyle ilgili çatışmalar üzerinde daha ayrıntılı ve ısrarlı biçimde” (Vercellone, 2015: 44) durmuştur. Emeğin sermaye karşısındaki biçimsel ve gerçek boyunduruğunun ardından işbölümünde yeni bir evreye gireceğini öngören Marx bu evre için “genel zekâ” adını verdiği bir kavramdan yararlanır: “Böylece zihinsel ve bilimsel emeğin üretim değerinin egemen hale geldiği ve bilginin bütünüyle başlıca üretim gücüne dönüşerek yeniden toplumsallaştığı bir tarihsel konjonktürün bazı anahtar yönlerini önceler” (Negri’den aktaran Vercellone, 2015: 46).

Vercellone, Fordizm ve Taylorizm ile pekişen gerçek boyunduruğun aynı zamanda sermayenin bilgiye el koyma sürecinden ayrılamayacağını vurgulayarak Marx'ın “genel zekâ” yaklaşımı ile yalnızca emek zamanı değil, aynı zamanda “bilgileri kolektif olarak yeniden ele geçirme” (2015: 54) mücadelesine dikkat çektiğini söyler. Marx, emek zamanı üzerine verilen mücadelenin bilgiye erişimin toplumsallaşması için verilen mücadeleden ayrılamayacağını belirtmiştir. Yaygın ilköğretimin temelleri ilk örneklerdir ve Marx'a göre “sermaye ile mücadele edilerek koparılan ilk ödün"dür (Marx'tan aktaran Vercellone, 2015: 55). Eğitimin toplumsallaştırılması talebi, emeğin gerçek boyunduruk dinamiğine karşı verdiği tarihsel bir mücadeledir. Vercellone ise kitlesel okullaşma ile entelektüelliğin gelişimini Fordizmin krizinin merkezine yerleştirir. Genel zekâ ile artan ve yaygınlaşan entelektüellik “genel toplumsal bilginin ne ölçüde dolaysız üretim gücüne dönüştüğünü ve dolayısıyla toplumun yaşam süreci koşullarının hangi noktaya kadar genel zekânın denetimi altına girdiğini ve onunla uyumlu olarak yeniden modellendiğini gösterir” (Marx'tan aktaran Vercellone, 2015: 57). Böylece işbölümü yeni bir evreye girer. “Bilgi temelli bir gelişme mantığını” (Vercellone, 2015: 58) önceleyen Marx'a göre yeni sabit sermaye artık beyinde toplumun biriktirdiği bilgi bulunan” (Marx'tan aktaran Vercellone, 2015: 60) insandır.

Marx, *Grundrisse*'de büyük sanayinin gelişimi içerisinde, gerçek servetin yaratılmasının emek zamanından ve istihdam edilen emek miktarından daha çok, emek zamanı içinde harekete geçen aktörlerin gücüne bağlı olacağını söyler: “Bu aktörlerin en güçlü etkisinin onları üretmek için harcanan doğrudan emek zamanı ile bir ilgisi yoktur. Daha çok bilimin genel konumuna ve teknolojinin gelişimine veya bilimin üretime uygulanmasına bağlıdır” (Marx, 2002: 636). Emek, üretim sürecinin dışına doğru itilirken, insan bu “üretim sürecinin bekçisi ve düzenleyicisi haline gelir” (Marx, 2002: 637). Böylece Marx işçiyi üretim sürecinin asli aktörü olmaktan çıkarıp kenarına

konumlayarak servetin kaynağında bir dönüşüme işaret eder: “Bu dönüşümde gerçekleşen, ne doğrudan insan emeği ne de çalışma zamanıdır; daha çok genel üretken gücünü kendine mal edişi, doğayı kavrayışı ve sosyal beden olarak varlığı sayesinde doğa üzerindeki hâkimiyeti, bir anlamda, üretim ve servetin büyük temel taşı olarak ortaya çıkan toplumsal bireyin gelişimidir” (Marx, 2002: 637). Marx, yaklaşık yüz elli yıl önce kaleme aldığı bu satırlarla günümüzde süren tartışmaların tam ortasından söz alır; emek artık servetin büyük kaynağı değil, sefil bir kaynağıdır:

Doğrudan biçimiyle emek servetin büyük kaynağı olmaktan çıkar çıkmaz, emek zamanı da onun ölçüsü olmaktan çıkar (ve çıkmak zorundadır); ve bu nedenle değişim değeri kullanım değerinin ölçüsü olmaktan çıkmak zorundadır. Tıpkı *azınlığın emek-olmayanının* insan beyninin genel güçlerinin gelişiminin ölçüsü olmaktan çıkması gibi *kitlenin artı emeği* genel servetin gelişme koşulu olmaktan çıkar. Bununla birlikte değişim değerine dayalı üretim çöker ve doğrudan maddi üretim işlemi sefalet ve antitez biçimi olmaktan çıkar. Bireylerin özgür gelişimi artı emek sağlayan gerekli emek zamanına değil, daha çok bireylerin sanatsal, bilimsel vb gelişmesine uygun düşen serbest zamanın yaratılmasına olanak sağlayan toplumun gerekli emeğinin asgari düzeye indirilmesine bağlıdır (Marx, 2002: 637).

Bu noktada Marx sermayenin süreç halinde bir çelişkiye dönüştüğünü söyler; çünkü bir yandan emek zamanını asgari düzeye doğru iterken diğer yandan eski biçimi korumaya çalışarak servetin asli kaynağı olarak varsaymaya devam eder. Bu nedenle sermaye bir taraftan bilimin ve doğanın güçlerini “emek zamanından (görelî) bağımsız servetin yaratılması için yaşama çağırır”ken (2002: 637); diğer taraftan emek zamanını “bu biçimde üretilmiş devasa toplumsal kuvvetler için ölçüm çubuğu olarak” (2002: 638) kullanmaya devam eder. Böylece sermayenin kaynaklarını geliştirmek için

kullandığı araçlar olan üretici güçler ve toplumsal ilişkiler, aynı zamanda bu kaynağı yerle bir edecek maddi koşullardır. İnsan sanayisinin ürettiği her tür makine “bilginin somutlaşmış gücüdür” (2002: 638) ve bu güç servetin kaynağını emek zamanı ile niceliğinden keserek toplumsal bilgiye, genel zekânın denetimine bağlar:

Sabit sermayenin gelişimi, genel toplumsal bilginin hangi derecede doğrudan üretimin doğrudan kuvveti haline geldiğinin, dolayısıyla toplumsal yaşama ilişkin süreçlerin koşullarının hangi derecede genel zekânın denetimi altında olduğunun ve ona uygun olarak dönüştürüldüğünün göstergesi olur. Toplumsal üretimin güçlerinin yalnızca bilgi biçiminde değil, aynı zamanda toplumsal pratiğin ve gerçek yaşam sürecinin doğrudan organları biçiminde hangi derecede üretildiğinin göstergesi olur.

(Marx, 2002: 638)

Araştırmanın katılımlı gözlem sürecinde VR Ar-Ge şirketinin satışa hazır hale getirdiği bir ürünü ve ürünün geliştirilme süreci hem bilişsel kapitalizm yaklaşımı hem de bu yaklaşımla ilgili genel zekâ kavramı üzerine bir perspektif geliştirmemize yardımcı olabilecek bir görgül malzeme sunar. 360 derece görüntü oluşturma sürecini son kullanıcının gerçekleştirebileceği bir robot olan bu ürün Uygur’ın deyişi ile şirketin on yıllık faaliyetinin bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Burada Marx’ın *Grundrisse*’de işaret ettiği bilimin konumu ve üretim içinde uygulanması aktörler için belirleyici bir bağ olarak karşımıza çıkar. Marx’tan yararlanmaya devam edecek olursak, kitlenin artı emeği bu inovatif ürünün meydana gelme sürecinde bir koşul değildir. Burada bir emek zamanının değer üretimine katkısı olmadığı anlamı çıkmamalıdır. Bilakis zaman bir Ar-Ge faaliyeti için en önemli parametrelerden biridir. Dahası bu zaman piyasa ekonomisinin eşitsiz koşullarından muaf değildir. Bu nedenle Uygur yeterli ekonomik güce sahip olmadıkları için ürünün beş yıl geciktiğini vurgular.

Burada emek sanayi paradigmalardan farklı olarak metaya içkin biçimde değil, teknik terminolojide *know-how* denen bir düzlemde birikir. Değerin kaynağının bilgide olduğu tezi bu düzlemde tartışılmalıdır. Bu bilgi enformatikleşip depolanamaz, seri olarak çoğaltılamaz; ürünü geliştirenlerin emeklerinde kendilerine geri döner, başka bir deyişle canlı emeğe katılır.

Genel zekâ, beşeri sermaye ya da insani sermaye kavramlarının ardında bu türden bir süreç gerçekleşir. Andre Gorz, çalışan için önemli olanın artık “davranış özellikleri, ifade yeteneği, hayal gücü ve gerçekleştirilecek göreve kişisel katılım” (2011: 13-14) olduğunu vurgularken bir işveren olarak Serdar da çalışanlarından beklentilerini benzer sözcüklerle ifade eder. Hem VR Ar-Ge hem de SAP Danışmanlık şirketinin ürünleri “bilginin, enformasyonun ve zekânın içerikleri ile belirlenir” (Gorz, 2011: 27). Burada soyut emeğe indirgenemeyen bilginin içeriğinde “yargı, sezgi, estetik duyu, formasyon ve enformasyon düzeyi, öngörülemeyen durumları kavrama ve bunlara uyarlanma yer alır” (Gorz, 2011: 28). Öte yandan bu canlı emek kolektif değil, rekabet halindedir. Serbest piyasa ekonomisi ile bütünleşmiş enformasyon teknolojileri, ürettikleri algoritmaları bir taraftan nesnel ve tarafsız bir gerçeklik olarak tanımlarken diğer taraftan, sanayi dönemlerinde dahi görülmemiş derecede eşitsizlik ve tahakküm ilişkileri dayatır. Bir teknogirişim projesi hibesi ile firmasını kurmuş olan Uygur, toplum içinde bilişsel seviyesi ile meritokratik bir avantaja sahiptir. Teknik bir lisans eğitimi almamış olmasına karşın, içinde bulunduğu habitus, Uygur’a bilişim alanında kendisini geliştirmek için olanak ve zaman vermiştir. Ancak kısa sürede bu olanağın sınırı ile karşılaşır. Kendi ifadeleri ile VR 360 derece görüntülemeye en kaliteli sonuçları üretmiştir. Buna karşın piyasanın büyük aktörlerinin egemenliğinden kaynaklanan bariyerlerle karşılaşmıştır. Ürünlerini pazarlayacak güce erişmekte hep zorlanmıştır. Ar-ge süreçlerinde bünyesinde endüstri mühendisi çalıştıramadığı için tasarımda ve uygulamada karşılaştığı engeller zaman ve kaynak kaybına yol açmıştır.

Tüm bu sebeplerden dolayı daha büyük sermaye yatırımları ile işe koyulan girişimler daha büyük avantajlara sahiptir.

SAP danışmanlık şirketinde gerçekleştirilen katılımlı gözlem sürecinde de çalışanların oldukça yoğun bir emek-zamanı harcadıkları gözlemlenmiştir. Yapılan işin yüksek teknolojik, tamamen bilişim alanında, yoğun bir otomasyon desteği içermesine karşın yüksek miktarda bir emek-zamanına gereksinim duyulduğu görülmektedir. Bu gözlem, değerlerin kaynağının bilgide olduğunu ortaya atan liberal tezi bir kez daha geçersiz, canlı emeğe katılmış bilgide olduğu yönündeki bilişsel kapitalist varsayımı ise tartışmalı kılar. Ayrıca Marx'ın *Grundrisse*'de değerlerin kaynağı hakkındaki öngörülerini de yapılan gözlem bağlamında tartışılabilir. Marx sermaye ve emek arasında, değerlerin büyük kaynağının emek olmaktan çıkacağı bir momente vurgu yapmıştı. Buna karşın Marx'a göre (2002) emek değerlerin kaynağı, daha doğrusu kaynaklarından biri olmaya devam eder, ancak niteliksel bir kayba uğrar ve büyük kaynağı olmaktan çıkarak sefil kaynağı durumuna düşer. SAP Danışmanlık şirketinde gözlemlenen süreçler söz konusu "büyük kaynak" ve "sefil kaynak" (Marx, 2002: 637) ifadelerini somutlaştırmaya yardımcı olabilir. Danışmanlık hizmeti alan bir şirket, çözülmesi gereken bir sorun bildirir. Ortaklığın yanında yazılım uzmanı da olan Serdar, sorunun çözümünün birkaç satır kodun düzenlenmesinde bulunduğunu belirtir. Buna karşın sorunun ve çözümünün tespiti için iki personelin birer saatlik emek-zamanına ihtiyaç duyulmuştur. Buradaki emek-zamanı gerekli, ancak görece olarak rutin ve daha vasıfsız bir süreçtir. Sorunun çözümünün merkezine yerleştirilen birkaç satırlık kod için durum farklıdır. Serdar, söz konusu çözümün önce imgelemde, zihinde gerçekleştiğini, bu durumun bilişimle ilgili bütün süreçler için geçerli olduğunu vurgulamıştır. Marx ise emek-zamanı içerisinde ön plana çıkan aktörlerin "en güçlü etkisinin onları üretmek için harcanan doğrudan emek zamanı ile bir ilgisi yoktur. Daha çok bilimin genel konumuna ve teknolojinin gelişimine veya bilimin üretime

uygulanmasına bağlıdır” (2002: 636) der. Yazılımcının imgelemindeki çözüm ise Marx’ın, “beyninde toplumun biriktirdiği bilgi bulunan” (Marx’tan aktaran Vercellone, 2015: 60) toplumsal bireyin genel zekâsının bir sonucudur. Bu noktada Marx’ın neden sermayeyi süreç halindeki çelişki olarak tanımladığı da netlik kazanabilir. Çalışanlardan belirli bir emek zamanı talep eden şirket, benzer şekilde verdiği hizmeti zaman cinsinden kaydeder ve faturalandırır. Tam da Marx’ın vurguladığı gibi değer büyük kaynağı emek olmamasına karşın sermaye değeri emek zamanı cinsinden hesaplamaya devam edecektir. Sermayenin üretken olmaması artı değeri gasp etmesi ve sürekli büyümek zorunda olması eleştirel iktisadi paradigma tarafından sıklıkla dile getirilen başlıca çelişkilerdir. Ancak burada Marx pek fazla bilinmeyen bir başka çelişkiye dikkat çekmektedir. Değerin sefil kaynağını değer aslı kaynağı olarak hesaplayan sermaye bu haliyle mevcut süreçleri kavrayamaz ve faaliyetlerinde değer kaynağını ıskalar. Kapitalist ilişkiselliklerin sahnede olduğu süreçlerde üretimi kendisine mal etmeyi başaramamış olan sermaye, değer bu yeni kaynağı konusunda artık bu türden bir yetiye sahip değildir. Sermayenin emeği zaman cinsinden derecelendirmesinin asıl sebebi, emeğin özündeki bu niteliği herhangi bir şekilde ölçememesi, bir birim atfedememesi böylece bir denklik kümesi içerisinde işlemsel süreçlere sokamamasıdır. Böylece sermaye bu üretici gücü kendisine mal edemez. Bu nedenle Marx ve Engels *Alman İdeolojisi*’nde “bizzat bireylerin yetenekler bütününe maledinilmesi”ni (2015: 107) bu yeteneklerin doğrudan gelişmesi olarak tanımlar. O halde zaman ya da parça iş birimlerine eşitlenmeye direnen bu yetenekler onu geliştirenlerin mülkü olarak kalmaya devam edecektir, sermayenin değil. Bunun yanında Marx’a göre söz konusu yetenekler bireysel değil, bilim tarafından harekete geçirilen doğanın ve toplumun güçlerinin gelişmesinin sonucudur. Marx ve Engels bu yetenekler toplamını üretici güçler olarak nitelendirir. Sermaye emek gücünü bir meta

olarak satın alabilir, öz faaliyeti çalışmaya dönüştürerek zamanı ücretlendirebilir ancak bu üretici güçleri mal edinemez.

Bilişsel kapitalizme geçişte belirgin bir başka özellik olan inovasyon frekansının artışı, “kalıcı bir inovasyon rejiminin” (Foray ve Paulre’den aktaran Lebert ve Vercellone, 2015: 34) habercisidir. Buradan teknik işbölümünden “bilişsel işbölümü”ne doğru bir kayma gerçekleşir. Şirketlerin uluslararası konumu göz önüne alındığında, sıkıntı içindeki bölgeler “sermayenin aşırı değersizleşmesine karşı direnemedikleri için neo-Taylorist türden bölgelerdir” (Lebert ve Vercellone, 2015: 34). Böylece uluslararası işbölümü eğer bilişsel ilkeler üzerine kurulduysa “bir ülkenin uzun vadeli rekabetçiliğini belirleyen etmen gittikçe daha çok elbirliğiyle etkinleştirilebilecek bir zihinsel emek deposuna” (Lebert ve Vercellone, 2015: 34) bağlı olacaktır.

Kapitalizmin yakın tarihinde standartlaştırılmış ve kitlesel hale getirilmiş seri üretimden icadın ve daha çok inovasyonun en az seri üretim kadar vazgeçilmez kılındığı bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Taylorcu model üretim ile tasarımı birbirinden ayırmıştı. İkinci Dünya Savaşı’nın ardından iletişim ve enformasyon teknolojilerindeki gelişmeler bu iki sürecin coğrafi olarak da ayrılabilmesini mümkün kıldı. Üretimin parça-işçi tarafından gerçekleştirilen vasıfsız kısmı emeğin daha ucuz ve güvencesiz olduğu ülkelere kaydırıldı. Başka bir deyişle üretim Üçüncü Dünya’ya devredildi (Deleuze, 1992: 6). Böylece büyük şirketler emeğin değerini düşürerek ölçek ekonomilerini²⁴ genişletme imkânına sahip oldu. Ancak bu gelişme üçüncü dünyanın topyekûn bir fabrikaya dönüştüğü anlamına gelmez. Küresel şirketlerden farklı olarak hâkim ve baskın olmayan koşullara sahip olsalar ve sınırlı bir pazara hitap etmek

---

²⁴ “Ölçek ekonomisi, bir kuruluşun işlemlerinin ölçeğini genişlettikçe ortalama maliyetlerini azaltabileceği durumları betimler” (Stigler’den aktaran Geray, 2016: 31).

durumunda kalsalar da her ülkede yerel girişimler mevcuttur. Post-Fordist üretim tarzının yerel ve küçük-orta ölçekli işletmelerden doğduğunu hatırlarsak, yerel girişimlerin de kendi pazarlarını oluşturma imkânına sahip olduğunu daha belirgin bir şekilde görebiliriz. Ar-ge faaliyetlerinin ve inovasyonun önemi bu türden işletmeler için de özel bir önem atfeder. Seri üretimin yerini alan, üretim adacıklarından oluşan yeni esnek örgütlenme çalışanlarının belirli becerilerle donanmış olmasını gerektirir. Bu odak aynı zamanda Fordist üretim bandında tasarım ve yönetim ile ilgili birimlerde çalışan profesyonellerin özerkliği üzerine yürütülen tartışmalar ile de ilişkilidir: enformasyon toplumu tartışmalarında anaakım argümanların sıkı sıkıya tutunduğu tezlerden biri de yeni çalışanın yüksek vasıflarla donatılmış ve tamamen özerk olduğu yönündedir. Bu noktada Wayne'in saptamasını da hatırlayarak şu soruyu gündeme getirebiliriz: Üretim süreci profesyoneller adını alan grubun belli miktarda özerkliğine izin vermek zorunda kalır mı?

Bir tarafta Fordizmin krizi ile birlikte Taylorcu işbölümünün rafa kaldırıldığını iddia eden; diğer tarafta da enformasyon toplumu mitini bir 'toplumsal Taylorizm'e eşitleyen iki karşıt görüşe tanıklık ediyoruz. Burada önce Marx'ın, ardından Braverman'ın kapitalist işbölümüne yönelik dikkat çektikleri asıl amaç hatırlanırsa enformasyon toplumu kavramına karşı, başka bir toplumsal kavramsallaştırmanın olanakları da ortaya çıkabilir. Süreci küçük parçalarına bölerek vasıfsız bir işçi ordusu yaratmak ne Taylor'un ne de onun peşinden gidenlerin asıl amacıdır. Amaç her zaman, Braverman'ın yorulmaksızın vurguladığı kapitalist üretim sürecinin en ilkel aşamalarından makinelerin gelişimine kadar kapsamlı bir biçimde gözler önüne serdiği gibi, üretim süreci üzerinde uygulanmaya çalışılan denetimin teknik bilimsel boyutudur. Eğer sermaye, kaynağını emek zamanı ile niceliğinden değil Marx'ın deyişiyle "toplumsal bireyden", "genel toplumsal bilgiden", "genel zekâ"dan temin etmeye başlamışsa, yönetim de emek zamanı üzerinde kronometre, emek kinetizmi

üzerinde anatomik hesaplar yapmayı kesebilir. Buna karşın Taylor'un başından beri açık bir biçimde kavradığı, Marx ve Braverman'ın sermayenin emek süreci ve toplum üzerindeki asli amaçlarından biri olarak gösterdiği denetim için aynı şeyi söyleyemeyiz. Başka bir deyişle, eğer Taylorcu Bilimsel Yönetim İlkeleri'ni 'denetim altına alma amacı' biçiminde anlarsak "toplumsal Taylorizm" de, denetim toplumu anlamına gelecektir. Nitekim denetim üzerine üretilen argümanların Braverman'ın çalışması ile sınırlı kalmadığını görürken, enformasyon toplumuna karşı denetim toplumu kavramını ortaya atabilecek düzeyde bir kaynakça ile karşılaşırız.

2.4.4. Enformatik Paradigmanın Makinesel Biçimi: Diyagramlar ve Semiyotikler

Endüstrinin hattı, üretimini belirlenmiş ve sabit bir sürece göre yaparken; sibernetiğin modülü olan üretim hattı gerektiğinde farklı bir ürün ortaya koyabilecek esnekliktedir. Bu durumu Hardt ve Negri üretim paradigmalarındaki yeni evre ile açıklamaktadır: "Birinci paradigmada, tarım ve hammadde çıkarılması ekonomiye hâkimdir; ikincide, endüstri ve dayanıklı mallar üretimi ayrıcalıklı konumu işgal eder; ve üçüncüsü ve şimdiki paradigmada, hizmet sağlama ve enformasyon manipülasyonu ekonomik üretimin en önemli unsurudur" (2001: 293). Burada hizmet üretiminin kapsamına daha yakından bakarsak karşımıza Hardt ve Negri'nin de belirttiği gibi "imalatla hizmetler arasındaki ayrım"ın (2001: 298) bulanıklaştığı, hatta ortadan tamamen kalktığı bir görünümle karşılaşırız. Gözlem yapılan SAP Danışmanlık şirketi de bu tablonun belirgin bir örneğini oluşturmaktadır. "Nasıl modernleşme süreci yoluyla her türlü üretim endüstrileşme eğilimine girmişse, postmodernleşme süreciyle de her türlü üretim hizmet üretimi haline, enformatikleşmiş hale geliyor" (Hardt ve Negri, 2001: 298). Böylece yeni üretim paradigmalarını enformatik olarak adlandıran Hardt ve Negri biri "*hizmet ekonomisi modeli*" (2001: 298) diğeri ise "*enfo-endüstriyel*

model” (2001: 298) olmak üzere iki enformatikleşme modeli tanımlar. Gözlem yapılan şirket her iki modele uygun düşen faaliyetler yürütürken, şirketin danışmanlık hizmeti verdiği otomotiv ve makine sanayinde faaliyet gösteren firmalar ise enfo-endüstriyel modele daha yakındır. Hardt ve Negri’ye göre enfo-endüstriyel modelde “enformatikleşme süreci mevcut endüstriyel üretimin gücüyle tamamen bütünleşir ve onu pekiştirir” (2001: 299). Bunun yanında Hardt ve Negri üretim paradigmalarında enformatikleşmeye vurgu yapar. Sanayi devrimi tarım üretimini de sınaileştirmişti, yeni paradigmalar ise hem sınai hem de tarımsal üretimi enformatikleştirir “bu endüstriyel bağlam bize, iletişim ve enformasyonun şimdi üretimde merkezi bir rol oynamaya başlamasının ne anlama geldiğini gösterir. Denilebilir ki araçsal eylem ve iletişimsel eylem enformatikleşmiş endüstriyel süreçte dolaysız bir biçimde iç içe geçmiştir” (2001: 303). Paradigmaların enformatikleşmesi, süreçlerin yazılım kontrolünde gerçekleşmesi demektir. Siberetik makinelerin hâkimiyeti her alanda açıkça gözlenmektedir. Üretim hatları boyunca endüstriyel üretim yapan mekanik ve motorlu makinelerin de kaynak planlama yazılımları ve onların entegre olduğu özelleşmiş programlar tarafından yönetildiğini görüyoruz. Bu noktada Lazzarato’nun “makineselliğin yaşamın her alanında sıra dışı biçimde yaygınlaşması” (2015: 85) yönündeki tespitini dikkate almak ve dar anlamda bir makine kavramından da uzaklaşmak gerekir.

Lazzarato makineyi “teknik olmanın ötesinde diyagramatik bir bütünlük” (2015: 86) olarak tanımlamıştı. Lazzarato bu tanımı Deleuze ve Guattari’nin çalışmalarından yararlanarak yapar. Gerçekleşmekte olan dönüşümü işlemsel ve toplumsal boyutu ile bir arada ele almak istediğimizde “diyagram” ya da “soyut makine” kavramı yararlı olacaktır. Foucault bu kavrama ilk defa panoptikonu açıklamak için yönelmişti. Deleuze ise Foucault’nun kavramlaştırmasından hareketle “diyagram” üzerinde etraflıca durmuştur. Panoptik model bir gözetleme teknolojisine

indirgenebilecek bir sistem değildir. Deleuze'un vurgusu ile panoptikonun asıl becerisi, *“herhangi bir insan çokluğuna herhangi bir davranış dayatmaktır”* (2013: 53). Foucault panoptikonu bir “diyagram” olarak tanımlamıştır. Bir mimari formun bir makinesel işleyişe dönüşerek özdenetim mekaniklerini devreye sokabilmesinin sebebi de buradaki diyagramatik işlemler ağındadır. Bu nedenle diyagram, kapitalist dönüşüm ile ilgili önemli kavramlardan biri olarak karşımıza çıkar. Deleuze diyagramı “soyut makine” olarak tanımlar ve iktidar ağları ile ilişkilendirir. Diyagram ya da soyut makine, formel olanlar üzerinde işler, ancak kendisi formel değildir. Formel olan, hapisane, okul, fabrika gibi biçimlenmiş veya organize edilmiş maddeler ile ceza, eğitim, bakım gibi biçimlenmiş veya sonlandırılmış fonksiyonlardır. Bu formlar, bu madde ve fonksiyonlar, “daima biçimlenmemiş, organize olmamış maddelere ve biçimselleşmemiş, sonlandırılmamış fonksiyonlara ilişkindir; bu iki değişken birbirine ayrılmaz şekilde bağlıdır” (2013: 53-54). İşte bu bağlantıdan türeyen ve formel olmayan boyuta, Foucault diyagram, Deleuze ise soyut makine adını verir. Makinelerin somut boyutu maddesel düzeneklerdir, ancak bir de somut olmayan ve somut olan tarafından gerekli kılınan bir soyut makine mevcuttur. Aynı şekilde soyut makine de somut düzenekleri gerektirecektir. Bir hapisane-makine ya da fabrika-makine, soyut makine ya da diyagram denen kuvvet ilişkileri haritası olmadan işleyemez: “Ve bu kuvvet ilişkileri ürettikleri düzeneklerin “üzerinden değil” bizzat dokusunun içinden geçer” (2013: 56). Bir fabrika, ilk bakışta kapalı alanı, parçaları ve işleyişiyle bir somut düzenek olarak görünür, ancak hapisaneninkine benzeyen bir panoptik diyagrama ve Fordist düzeneğin içinden geçen bir Taylorist diyagrama da sahiptir. “Soyut makine ve somut düzenekler adeta iki kutup oluşturur ve birinden diğerine duyumsanamaz bir şekilde geçilir” (Deleuze, 2013: 60). Diyagramlar sosyal alana nüfus ederek toplum

üzerinde kuvvetler ilişkileri ağı haritalandırır²⁵. Bu nedenle örneğin panoptik ve Taylorcu modellerin uygulama alanları, cezaevi hücreleri ve Fordist bant ile sınırlı kalmayacaktır. Somut düzenekler bölümler, segmentlerle ayrılır buna karşın “soyut makinede birbirleriyle iletişim içerisindedirler ve böylelikle hepsi birbirine benzer; ve hapisane tek bir formsuz ve sürekli fonksiyonun değişkenleri gibi çalışan diğer düzeneklerin içinden geçer (okul, kışla ve atölye zaten hapisanelerdir...)” (2013: 60).

O halde, üzerinde durmamız gereken sorular disiplin toplumlarının diyagramının yerini alacak yeni diyagram, soyut makine ile ilgili olmalıdır. Tiessen ve Elmer’in “neoliberal diyagram” yaklaşımına da bu bağlamda değinebiliriz. Kuvvetler arası ilişkilerin bir haritası olan diyagramın koşulların ön koşuluna işaret ettiğini belirten Matthew Tiessen ve Greg Elmer, küresel idari enstitüler, ulusal hükümetler, uluslararası finansal holdingler, küresel olarak gözetlenen internet altyapılarının oluşturduğu bir neoliberal diyagrama işaret eder. Tiessen ve Elmer, neoliberal diyagramı “bugün, bütün biçimleri içinde, yaşam için uygun olan potansiyel çeşitliliği ön koşullandıran kuvvet ilişkilerini yürürlüğe koyan faktörlerin tam teçhizatı” (2013: 2) biçiminde tanımlar. “İktidar, hep daha fazla kaçınılmaz ve durdurulamaz bir biçimde, politika, hedeflenen askeri güçler, finansal el çabukluğu ve genelleştirilmiş kamu rızası ile konsolide olur” (2013: 2). Bu yaklaşım, neoliberalizmi bir diyagram olarak tanımlamaktan ziyade, söylem, temsil, düzenleme ve uygulama kiplerinden oluşan çok boyutlu, çok yönlü, düzeneklerin içinden geçen bir iktidar ilişkileri ağına, bir soyut makineye işaret eder. Tiessen ve Elmer, 2008 küresel kredi çöküşünün ardından neoliberal diyagramın gerçek anlamda bir krize girmediğini, daha çok görünür krizlerin “hükümetler, şirketler ve yönetimlerin küresel kurumları tarafından

---

²⁵ Bu nedenle monarşik ve ilkel toplumların da diyagramları mevcuttur. Deleuze, Foucault’nun monarşik diyagramları incelediğini ancak ilkel toplumların diyagramları ile hiç ilgilenmediğini belirtir. Deleuze’e göre ilkel toplumlar diyagramlar konusunda oldukça iyi örnekler verir.

“çözüm” gerektiren “olağandışı” durumlar” (2013: 2) olarak tanımlandığını belirtir. Çöküşten sonra gerçekleşen bölgesel finansal krizler, durgunluklar, şirket iflaslarının da neoliberalizmi bir krize sokmadığını eklemek gerekir. Düzeneklerin aksaması ya da uygulamaların amacına ulaşamaması soyut makinenin yeniden işe koyulmasına engel olmamıştır. Burada söz konusu olan, anlam oluşturma, mantık üretme aparatlarının tüm gerçeklik alanlarını yeniden tanımlanmasıdır. “Diyagramatik ya da soyut makine bir gerçekliği temsil etme işlevi görmez, daha çok, henüz oluşan, yeni tür bir gerçek inşa eder” (Deleuze ve Guattari, 1988: 142).

Her ne kadar Deleuze’un vurguladığı gibi iki kutup oluşturan soyut makineler ve somut düzenekler arasındaki geçişler duyumsanamaz bir şekilde gerçekleşse de (2013: 60) günümüzün sibernetik teknolojilerinin işleticisi konumundaki yazılımlara diyagram sıfatı yüklemek hatalı olur. Çünkü yazılımlar birlikte işledikleri bilgi işlem donanımları ve telekomünikasyon teknolojileri gibi somut düzeneklerin bir bileşenidir. Burada diyagramlar hem yazılımların hem de ilgili donanımın üzerinde kuvvet ilişkileri haritası kuran ve kendisi de oluş halindeki algoritmalarıdır. Yaygın olarak enformasyon teknolojilerine has bir terim olarak karşımıza çıkan, ancak daha eski bir kavram olan algoritmayı bir amaca ulaşmak için tasarlanan ve her bir aşamada karşılaşılabilecek olası tüm sonuç, hata ve sapmalar karşısında yapılması gerekenleri kapsayan rasyonel işlemler kümesi olarak tanımlayabiliriz. Algoritmalar hem yeni diyagramlardır, hem de kurumsal kaynak planlama terminolojisinin kilit kavramlarından biri olan süreç ile eş anlamlıdır. SAP danışmanlığının etkinlik alanları için de diyagram kavramı örneklendirilebilir. Bir modülün devreye sokulacağı, bir ürünün canlıya geçirileceği ya da bir entegrasyon süreci gerçekleştirileceği zamanlarda süreç danışmanı ve yazılım danışmanı birlikte çalışır. Süreç danışmanı diyagramı oluşturur. Örneğin firmanın deposu ile satın alma birimi arasında gerçekleşen tüm olası hareketlerin koşullara göre adım adım haritasını çıkarır. Bu örnek bir kurumsal kaynak

planlama yazılımı kullanan bir firmanın her bir bölümünün her aşaması için geçerlidir. Yazılım danışmanı ise bu diyagramı somut bir düzeneğin parçası kılacak şekilde uygulamaya sokar.

Algoritma kavramının enformasyon teknolojileri terminolojisinde yalnızca yazılımlarla sınırlanmamasının, bilakis verilen örneklerin çoğunlukla yazılım retoriği dışından olmasının sebebi de burada aranmalıdır. Örneğin Taylorizm ya da panoptik modeller birer algoritma olarak tanımlanabilir. Aynı durum bürokratik piramit ile modüler ağ modeli için de geçerlidir. Algoritma üzerine yapılan tanım emek süreçleri de dahil olmak üzere bütün süreçlerin işleyişindeki yeniyi anlamak için de bize yardımcı olacaktır. Bürokratik modelle birlikte Fordist üretim bandında, net bir şekilde belirlenmiş süreç, sınırlanmış talimatlar ile işletilirken; algoritma, sürecin karşısına çıkacak olası engel, arıza, koşul ve talep değişikliklerini de hesaba katarak bir bütünsel yönergeler haritası çıkarır. Bu yeni makinesel mantık, esneklik ideolojisi ile uyumlu bir hat teşkil eder. Yeni şirket modelinin çalışanından beklediği davranış da tam olarak değişen koşullara göre konum almayı gerekli kılan algoritmik bir diyagram oluşturur.

Özellikler ve bilinç, her aşaması makinelerin dahli ile işleyen her türden çalışma edimi ve gündelik hayat pratikleri içinde tıpkı otomobil kullanan bir insanın “birbirini takip eden, biri diğerine eklenen, olaylara göre bağlantılı hale gelen ya da bağlantıları kesilen farklı bilinç süreçleri” (Lazzarato, 2015: 95) gibi işler: “Davranışlarımız ve öznel parçalarımız (hafıza, dikkat, algılama, vb.) “otomatikleştirilmiştir”, tıpkı mekanik (insan-olmayan) parçalar gibi, makinesel, hidrolik, elektronik vb. aygıtlardan oluşan asamblajın bir parçasıdır” (Lazzarato, 2015: 95). Makinelerin ve sebep oldukları işleyişin her yerde “özellikle de gündelik hayatımızın içinde” (Lazzarato, 2015: 97) olduğunu vurgulayan Lazzarato, her an kullanmadan hayatımızı sürdüremeyeceğimiz ev içi makinelerden, *atmlere*,

süpermarket makinelerinden, dili söz merkezliliğinden çıkararak ve yersizyurtsuz kılan iletişimsel makinelere kadar bizi “yoğun bir makinesel birlik ile karşı karşıya” (2015: 100) bırakan bir dizi örnek sıralar. Marx, manifaktürden büyük sanayiye doğru deneyimlenen geçişte işçiyi “zaten varolan maddi üretim koşullarına eklenen bir şey haline” (2007: 372) getiren makinelerin işçi üzerinde yarattığı dolaysız etkiler ve “işçi ile kapitalist arasındaki sözleşmede de baştan sona bir devrim” (2007: 381) yaptığını görmüştü. Lazzarato'nun vurguladığı gibi Marx, kapitalizmin, makineleşmenin fabrikalar içinde sınırlı kaldığı bir dönemini deneyimliyordu. Buna karşın işbölümün fabrikanın dışına çıkmakta olduğunun da farkındaydı. Bunun yanında makinelerin Marx'ın çözümlemesini baştan sona kat eden bir konu olduğunu biliyoruz. Lazzarato ise makinesel köleliğin kapitalizm için vazgeçilmez önemini vurgular: ““Makineler”, göstermeyen semiyotikler, diyagramlar yoksa kapitalizm de yoktur” (2015: 96). Yalnızca toplumsal tabi kılma ve bu iktidar aygıtının temel işlevi olan öznellik üretimi üzerinde duran teorilerin kapitalizmi yanlış anlayacağını iddia eden Lazzarato, kapitalizme özgü “makinesel öznelsizleşme biçimlerinin ve bunların diyagramatik işleyişinin özgünlüğü”ne (2015: 37) vurgu yapar. Lazzarato'ya göre makinesel kölelik ““bölünebilirler” üzerinde işleyen farklı tür bir iktidar ve denetim”dir (2015: 38). Bu noktada “kölelik” ifadesi ile basit bir despotik model anlaşılmalıdır. Bilakis, tahakküm ile işlemeyen ancak çok daha etkili “belirli algılama ve duyumsama modellerini destekleyen” (Lazzarato, 2015: 38) insani faaliyetleri biçimlendirerek “algısal, duyuşsal, duygulanımsal, bilişsel ve dilsel davranışların temel işleyişlerini” denetleyen ve yaşamın tüm alanlarını kuşatarak işleyen mekanik, sibernetik, otomatik, sanal, işlemsel ve çoğul bir rejimdir söz konusu olan.

Yorum, anlam, değer, temsil, dil gibi semiyotikler toplumsal tabi kılmanın işlevselliğinin öğeleri iken “bilinci ve temsili içermeyen, gönderge olarak öznesi bulunmayan” (Lazzarato, 2015: 40) makinesel kölelik kodları, denklemler, endeksler,

birimler, prosedürler, şemalar, işaretler ile çalışır. Guattari bu makinesel semiyolojiye anlam, dil ve temsilden farklı diyagramatik varoluşu nedeniyle göstermeyen semiyotikler adını verir. “Göstermeyen ya da diyagramatik semiyotikler anlamlayıcı yinelemeler değil, makinesel yinelemeler üretir (bazı dilbilimciler ilişkisel anlamlamalardan bahsettiklerinde bu alandan da bahsederler). Charles Sanders Peirce grafik temsillerin diyagramını örnek verir, sıcaklık eğrilerinden ya da daha karmaşık bir düzeyde cebirsel denklem sistemlerinden söz eder” (Guattari, 2020: 195). Dolayısıyla makinesel kölelik, toplumsal uzam üzerinde göstermeyen semiyotik aygıtlar çalıştırırken Lazzarato'ya göre “kapitalizmin meselesi, iktidar ilişkilerinin politik niteliğini yok etmek ve kişisellikten arındırmak için faydalandığı göstermeyen semiyotik aygıtları (ekonomik, bilimsel, teknik, borsaya dair, vb.) denetimi altına almaktır” (2015: 42). Bu makinesel semiyoloji toplumsal uzam üzerindeki gücünü bir “otomatik” değerlendirme ve ölçme biçimi” (Lazzarato, 2015: 42) olabilmesi, “asimetrik güç ve iktidar alanlarını” (Lazzarato, 2015: 42) birleştirebilmesi ve bir gerçeklik üreticisi olarak işleyebilmesinden alır. Veriler, kodlar, denklemler, bir yandan kendisini nesnel, soğuk, insansız olarak sunan bir rasyonalitenin bileşimlerini oluştururken, diğer yandan bu kümedeki göstergeler teknik ve finansal makineleri harekete geçirir. “Sanki diyagramatik gösterge makinelerinin ideali ataleti yitirmektir, sanki sembolik sistemlerde ya da gösteren sistemlerde var olabilen bütün çokanlamlılığı reddetmektedirler: Gösterge saflaştırılır, artık otuz altı olası yorum yoktur, son derece kesin ve katı bir işaret etme ve bir sentaks vardır” (Guattari, 2020: 195). Finans kapitalizminin önceliklerinin üretim kapitalizminin koşullarının önüne geçmesinin sebeplerinden biri de burada aranmalıdır: Bu diyagramatik semiyoloji, finans hareketleri ile tam anlamıyla bütünleşmiştir. Böylece finans kapitalizm bir yandan (organsız) bedenini yersizyurtsuz ve anlık dalga boyuna ulaştırırken, diğer yandan “yasaları, anlaşmaları ve kurumları kolayca kuşatan” (Lazzarato, 2015: 42) bir

semiyotik rasyonalite oluşturur. Guattari de kapitalizmin işleyişini bu semiyolojide olduğu görüşündedir:

Kapitalist dünyanın dokusu da, parasal göstergeler, ekonomik göstergeler, prestij göstergeleri vs. gibi bu yersizyurtsuzlaşmış göstergeler akışından oluşur. Anlamlamalar, toplumsal değerler (yorumlanabilecek olanlar) iktidar formasyonları düzeyinde belirirler, ama kapitalizm esas olarak göstermeyen makinelere dayanır. Örneğin borsa hareketlerinin anlamı yoktur; kapitalist iktidar ekonomik düzeyde söylem oluşturmaz; göstermeyen makinelere hükmetmeye, sistemin göstermeyen çarklarını manipüle etmeye çalışır

(Guattari, 2020: 195).

Bu nedenle Lazzarato günümüzün finansal sistemini “her alanın kendi içinde ve ayrı alanlar arasındaki değer farklılaşmalarının değerlendirilmesini ve denetimini sağlayan endekslleme ve sembolleştirme sistemlerinin yoğunlaşması” (2015: 43) şeklinde tanımlar. Bir diğer denetim mekanizması da “eksi özneleşme tarzlarının altını oyan yersizyurtsuzlaşmayı kontrol etme ve yönetmenin teknikleri” (2015: 43) olarak çalışan ve özne üzerinde bir “modelleme, biçimlendirme, uyarılma ve yeniden şekillendirme” (2015: 43) gibi süreçler işleten gösteren semiyolojiler tarafından yürütülür. Makineselliğin diyagramatik işleyişi, artık birbirinden kolay kolay ayrılamayacak olan gündelik hayat ve çalışma edimleri için de geçerlidir: “Makinelere boyun eğdirilmiş” (Lazzarato, 2015: 47) çalışan ne kendisini ne de çoğul bireylerin kolektif faaliyetlerini üretimin merkezi olarak tanımlayamaz. Çünkü üreten, harekete geçirilen organlar, kümelenen hafıza, algı, kavrayış gibi insan yetenekleri ile “makinelere, protokollerin, organizasyonların, yazılımların veya gösterge sistemlerinin, bilimin ve dahasının “entelektüel” ve fiziksel performansları”dır (Lazzarato, 2015: 47). Bu, işleyişi öznel arası olmayan bir kölelik biçimidir. Bunun yanında bir öznesizleşme süreci yürüten

makinesel kölelik gibi, toplumsal tabi kılmanın başka bir deyişle özneleşmenin süreçleri de “herhangi bir endüstriyel metanın üretimi gibi makineseldir” (Lazzarato, 2015: 51). Öznellik üretimi maddi üretimin önkoşullarından biridir. Bu nedenle Lazzarato 1970'lerde başlayan ve bir türlü çıkılmayan krizin her şeyden önce niteliği “kilit bir meta” olan “öznellik üretimi krizi” (2015: 60) olarak tanımlar.

Guattari'nin birbirinden farklı semiyotikler arasında oluşturulan ayrımların yalnızca sembolik oluşunu vurguladığını aktaran Lazzarato bir analize yardımcı olmak amacıyla söz konusu ayrıma başvurulduğunu belirtir: “ifade tarzları daima, aynı anda gösteren, sembolik ve göstermeyen olabilen “karma semiyotiklerin” bir sonucudur” (2015: 101). Böylece toplumsal uzam her iki semiyotik türünü de içeren karma semiyotiklerle kuşatılmıştır. Benzer bir durum finansal uzam için de geçerlidir. Bunun yanında finans, diyagramatik semiyotiklerin açıkça görünür kılındığı bir biçim ve işleyişe sahiptir: Fiyatları tahmin eden ve belirleyen göstergeler, hisse senedi eğrileri, kurlar, küresel bir bilgisayar ağında “maddi akışlar kadar nesnel bir gerçeklik kurar” (Lazzarato, 2015: 102). Burada diyagramların iletişimsel ve öznellik eşikleri olmak üzere ikili işlevi ile karşılaşırız. Diyagramlar hem enformatik doğası nedeniyle hem de “karar alma ve fiyat belirleme süreçlerine zorunlu olarak katkı sağladıklarından” (Lazzarato, 2015: 103) bir taraftan kendilerini ifade edip iletişim kurarken, diğer taraftan karar almak, değer biçmek için bu diyagramlara, “matematiksel araçlar tarafından kodlanan ve üretilen enformasyonlara sırtını dayamaktan başka çaresi” (Lazzarato, 2015: 103) olmayan öznelliklerin eşiklerini belirler. Bu durum diyagramatik göstergelerin “belli *eylemleri, düşünceleri ve duygulanımları önerdikleri, olanaklı kıldıkları, teşvik ettikleri, kışkırttıkları, destekledikleri ve önledikleri ve diğerlerini öne çıkardıkları*” (Lazzarato, 2015: 103) ön-öznellik ve ön-sözcelemin koşulları ile odak noktaları oluşturulur. Böylece öznenin bağımsızlığı ya da özerkliğinin yerini, “kendi seçimleri ve eylemleri üzerinde egemen rasyonel bir

denetim uygulama yetisine sahip” (Lazzarato, 2015: 102) *homo economicus*’un, parçaları “matematiksel sistemler, veri bankaları, birbirine bağlı bilgisayar ağları, telefon ağları” (Lazzarato, 2015: 106) olan makinesel özneliği alır.

Dile veya iletişime, dürtülere ve duygulanımlara indirgenemeyecek, makinesel niteliği nedeniyle kişi-dışı bir boyuta sahip; bireyin ötesine geçip, bireyi önceleyen bir kolektivizmin çıktısı olan öznelik üretimi nesnesini dil ve benzeri sembolik semiyotikleri de kodlayan makine merkezli bir dünyaya bırakır (Lazzarato, 2015: 60-61). Özneliği oluşturan bileşenleri ayrıştırarak kullanıma sokan makinesel köleliğin semiyotikleri ise bir yandan “dilden daha soyut”ken (2015: 85) diğer yandan “bilimde, endüstriyel şirkette, hizmet sektöründe, borsada, orduda, sanatsal ve iletişimsel makinelerde” (2015: 85) çalışır. “Teknik olmanın ötesinde diyagramatik bir bütünlük” (2015: 86) ve çoğul birer nesne olarak tanımlanması gereken makine, “dilin ve bilincin artık öncelikli olmadığı” (2015: 89) işletim sistemleri, yazılımlar ve yapay zeka ile dili ve bilinci de makineleştiren, “bir sistemin eklemlemelerini kusursuzca yeniden üretme kapasitesine sahip olduğu için, işlevleri işlemsel olan” (2015: 92) semiyotikler aracılığıyla “insanla, öbür makinelerle ve “gerçek” fenomenlerle “konuşur”, “kendilerini ifade eder” ve iletişim kurar” ken (2015: 93), insan ve makine ayrımını ortadan kaldırır: “*Makine merkezli bir dünyada konuşmak, görmek, koklamak ve eylemek için, makinelerin ve göstermeyen semiyotiklerin bir parçası oluruz*” (Lazzarato, 2015: 94).

Ekip seansları, toplantılar, şirket içi eğitimlerde süregiden temsiller, anlatılar ve retorik; programlar, indikatörler, veriler, bütçelerle desteklenir: “göstermeyen insan-makinelerdeki, insan-organizasyonlarındaki, insan-süreç sistemlerindeki “maddi” bir çark gibi çalışır” (Lazzarato, 2015: 124). Söz konusu diyagramatik işleyişin dili de etkisi altına alabildiğini görüyoruz. Öğeler tarafından oluşturulduğu, belirli mantıksal

şemaları takip edip ettiği, sentagmatik bir biçim ve işleyişe sahip olduğu için teknikleştirilebilen dil; bir göstermeyen semiyotik frekansa geçirilebilir. Sözlü iletişim kurabilen yapay zekanın mümkün olmasının sebebi de budur. Çağrı merkezleri, müşteri hizmetleri, satış temsilcilikleri gibi şirketin müşteri ile temasının gerçekleştiği bölgelerde çalışanın edindiği dil yetisi de makineleşmiş olur: “kelimeler ve cümleler, hizmet sektörüne özgü makinesel köleliğin “girdi” ve “çıktılarıdır!”” (Lazzarato, 2015: 124). Marie-Anne Dujarier'in deyişiyle çalışma Taylorize (Dujarier'den aktaran Lazzarato, 2015: 124) edilirken, çalışanın içeride hissettiğinden bağımsız olarak emredilebilen duygular bu işlemde muaf değildir. Dil ile birlikte üretilen duygular “amacı davranışları programlamak ve denetlemek olan benzer türde bir semiyotik eğitime boyun eğer” (Lazzarato, 2015: 125). Bütün bu süreçler dil ile duyguların birer algoritma biçimde tasarlanabildiğini gösterir. Böylece dil gerektiğinde yönetsel bir fonksiyon kazanarak denetimin bir aracı haline gelebilirken, hiyerarşik olarak üst basamaklara çıkılırken idari söylem, uzman dili, politik söylem gibi üstdil nitelikleri kazanabilir. Ancak Lazzarato, üst kademelerin asıl gücünün “üst dilin kullanılmasından değil, göstermeyen semiyotiklerin sömürülmesinden” (2015: 126) kaynaklandığını belirtir.

İletişim, dil ve gözetleme ortak bir diyagramatik algorithmada buluşur. Bu yoğunlaşmanın çalışan üzerinde bir özdenetim sebebine olacağına kuşku yoktur. Tıpkı Foucault'nun panoptik makinesinin mahkûmun kendisini sürekli denetlemesine sebep olması gibi (2003: 95) “bir toplumsal tabi kılma biçimi olan “öz denetim” (derecelendirmeler, performans özetleri vb.) yönetsel araçlar sayesinde sürdürülür” (Lazzarato, 2015: 126). Böylece performans kayıtları, derecelendirmeler, sınıflandırmalar gibi diyagramatik semiyotikler öz denetimi talep edebilir hale gelir. Burası iki iktidar aygıtının kuvvetlerinin yoğunlaştığı bir bölgedir. Eğer söz konusu kuvvetler amacına ulaşırsa bir taraftan kendisini rekabetçi, girişimci, görev ve

yükümlülüklerinin tam olarak bilincinde, kendi konumunun ve işinin başlıca sorumlusu olarak kavrayan, diğer taraftan işinin niteliği ya da vasfını sorgulamadan ödev biçiminde kutsallaştırarak yapan bir çalışan profiline ulaşılır. Bu öznelik şüphesiz şirketin ideal çalışan için çizdiği tablodur ve bu türden profillere ulaşma konusunda her zaman başarılı olamaz ancak çalışan bir düşünümsel sürece girmeye çalışsa bile her zaman değerlendirmelere tabi tutulduğunun bilincindedir. Bu nedenle tarihsel olarak ortaya çıktığı dönemlerde dolandırıcılık ve yolsuzlukla anılan, kimi bölgelerde yargı tarafından yasaklanan şirketin, geçmişindeki bu şaibeli şöhretinden kurtulup (Bakan, 2007) neoliberalizmin gözde aygıtı haline gelmesinde toplumsal tabi kılma ve makinesel köleliğin yoğunlaştığı bir mekân olmasının önemli bir rolü vardır. Aday eleme süreçlerinden, periyodik eğitim seminerlerine, şirket içi jargondan, ekip seansları organizasyonlarına kadar tabi kılmanın mekanizmaları her aşamaya eşlik eder. Şirket, çalışanlarını bir girişimci olarak kurgulamaya yönlendirir. Bu durum işbölümü için de geçerlidir: “özneliğin içerilmesine dair tanımladığımız bütün semiyotikler ve kipler, her tür işbölümünde ortaya çıkar” (Lazzarato, 2015: 122).

Lazzarato, çalışma sosyolojisi, endüstriyel psikoloji gibi disiplinlerin toplumsal tabi kılmayı analizlerinin merkezine aldığını ve makinesel köleliği görmezden geldiğini söylemişti. Oysa makinesel kölelik “kapitalizme özgü işbölümünün kurucusu”dur. Demek ki işbölümü de bu iki iktidar aygıtı tarafından üretilen kuvvetlerin kesiştiği bölgede gerçekleşir. Bu türden bir kesişmenin işbölümü için yeni bir koşul olmadığını görmek gerekir. Bilakis öznelik üretimi ve kölelik, kendilerini işbölümü için bir ön koşul olarak kurar ve bu işbölümünün gerçekleşebilmesi için vazgeçilmez öğeler olarak dayatır. Braverman'ın bu ikili iktidarı emek süreci üzerine çalışmasında açık bir biçimde tanımladığını görüyoruz. Taylorcu yönetimselliğin işleyebilmesi için hem parça işini benimseyecek hem de mevcut ilişkileri meşrulaştırarak yeniden üretecek bir işçi özneliğine ihtiyaç vardır. Bunların yanında

üretim ile toplumsal işbölümünde bu türden öznellik üretimlerinin ve makinesel organizasyonların kapitalist öncesi toplumlarda da bulunduğunu tahmin etmek zor değildir. Buna karşın, kapitalizmin bu aygıtların işleyişini oldukça yüksek bir seviyeye çıkarıp yaşamın tüm aşamalarına yayabildiğini görüyoruz. Yalnızca ekonomik büyümeyi değil etik taahhütleri, kalite politikalarını da içeren ve yönetim kurulları tarafından belirlenen hedef ve stratejiler uzman kadro tarafından “spesifik kurumsal gerekliliklere” (Lazzarato, 2015: 123) ve tablolar, prosedürler, şemalar, protokollerden oluşan bir dizi koda dönüştürülür. Böylece emirler, söylemin uzamından çıkarılarak öznelere bağımsızlaşmış teknik birer göstergeye dönüşür. Bu nedenle “işin düzenlenmesi her şeyden evvel diyagramatik pragmatiklere dair bir meseledir” (Lazzarato, 2015: 123).

2.4.5. Şirketin Panoptik, Fantazmagorik ve Arzulanan Mekânı

Marx’ın ve Foucault’nun Sanayi Dönemi’nin fabrikası üzerine çalışmaları birlikte okunduğunda, karşımıza, modelini hapishanenin gözetleyici ve disipline edici biçiminden almış, parça işçi yaratmış, işçisini organize bir biçimde yerleştirip belirli parçaların metrik zamanlı operatörü kılmış bir makine çıkar. Fabrika imgesi, emek sözcüğünün “zahmet” anlamındaki kökenine denk düşecek şekilde kapalı, gürültülü, seri, eklektik, hiyerarşik bir mekândır. Neoliberal şirket ise fabrika değil ofis imgesine sahiptir. Büyük şirketler merkez ofislerini *Apple Park*, *Googleplex* gibi isimlerle kampüsleştirirken, ofisin popülerleştirilmiş biçimi sadece çalışma değil eğlence, etkinlik ve yaşam olanağı da sağladığını iddia eden, stilize bir mimari ile tasarlanmış mekânlar olarak karşımıza çıkar.

Ancak bu arzulanan imgenin ardında şirket mekânının, incelikle tasarlanmış bir gözetim ve denetim teknolojilerinin bir parçası olduğu görülür. Bu mekânı kuramsal hattı takip ederek analitik bir çözümleme ile inceleyebilmek için öncelikle

Foucault'nun panoptik mimariler üzerine araştırmasına ve düşünürü takiben geliştirilmiş güncel kavramlara değinmekte yarar vardır. İletişim ve ağ teknolojilerinin gelişmesinin ardından, Foucault'nun analizleri ile bilinen kapatma kurumlarının panoptik gözetleme mekanizmalarının da yerküre düzeyinde yaygınlaştığı ve gündelik yaşamın her alanına uzandığını belirten birçok analiz ve çalışma ile karşılaşyoruz. Michel Foucault, kendi içi görünmeyen, ancak etrafını saran hücrelerin her birini her an gözetleyebilen kulenin, bakış üzerinde kurduğu iktidar nedeniyle mahkumun her an yaşadığı gözetlenme şüphesinin kendisini denetlemesine sebep olan panoptik mimariyi keşfettiğinde, aynı zamanda bu siyasal teknolojinin yalnızca hapishanelerle sınırlanmak zorunda olmadığını da fark etmişti: “Eğer kapatılanlar işçilerse, kavga, hırsızlık, anlaşma, işi geciktiren, onu daha az nitelikli hale getiren veya kazalara yol açan dalga geçmeler olmayacaktır” (Foucault, 2000: 296). Hapishanenin yanında okul, hastane, fabrika gibi kapatılma ve disiplin kurumlarında da uygulanan panoptikonu salt bir mimari form olarak da düşünmemek gerekir: “Bir ödevin veya bir hal ve gidişin dayatılmasının söz konusu olduğu bir birey çoğulluğunun bulunduğu her seferinde, *Panopticon* şeması uygulanabilir. Bu şema –gerekli değişikliklerle birlikte – “fazla geniş olmayan bir mekanın sınırları içinde, belli sayıda insanın gözetim altında tutulmasının gerektirdiği bütün kurumlara” uygulanabilir” (Foucault, 2000: 303). Foucault, panoptikonu “diyagram” olarak tanımlamıştır: “*Panopticon*’u düşsel bir yapı olarak anlamamak gerekir: o, ideal biçime getirilmiş olan bir iktidar mekanizmasının diyagramıdır, her tür engelden, dirençten veya sürtüşmeden arınmış olan işleyişi saf bir mimari ve optik sistem olarak sunulabilir: o fiili durumda, her tür özel kullanımdan kopartılabilen ve kopartılması gereken siyasal bir teknoloji biçimidir” (Foucault, 2000: 302-303).

Ağ ve iletişim teknolojilerinin sınır tanımayan yayılımı ile panoptikon teknolojisi sosyal bilimcilerin gündemini meşgul etmeyi sürdürmüştür. Mark Poster,

bu gözetleme teknolojisinin işlevlerinin veri tabanları, iletişim devrelerinin katkısıyla yaşamın tüm bileşenlerine yayıldığını belirterek “duvarsız, penceresiz, kulesiz ve gardiyansız bir gözetleme sistemi olan *Superpanopticon*” (Poster, 1990: 93) kavramını önerir. *Superpanopticonun* bir diğer önemli özelliği de yalnızca gözetlemeyi yerküre düzeyinde yaygınlaştırması değil, gözetlenenlerin de bu süreçlerin gönüllüsü olmasıdır: “Gözetim ile disipline edilmiş halk, işleme iştirak etmektedir. Sosyal güvenlik kartları, sürücü belgeleri, kredi kartları, kütüphane kartları vb. birey bunlara başvurmalıdır, her zaman hazır bulundurulmalıdır, sürekli kullanılmalıdır. Tüm işlemler kaydedilir, kodlanır ve veritabanlarına eklenir” (Poster, 1990: 93). Zuboff, teknik gelişmelerin yardımıyla, gözetlemeyi yalnızca insan bakışından alıp, “doğrulanamaz bir olasılıkta değil sabit ve sürekli bir kesinlikte” (Peters, 1999: 82) kılan enformasyon-panoptikon kavramını ortaya atar²⁶. Bauman ise artık herkesin kendi kişisel panoptikonunu yanında taşıdığını belirtir (2016: 74).

Foucault'nun panoptik diyagramın bütün kurumlara uygulanabilirliği yönündeki saptamasını yeniden vurgulamakta yarar vardır. Eğitim, sağlık, cezalandırmanın yanında üretim, hizmet, pazarlama gibi işlevlerle “bütünleşebilme; onunla sıkı bir şekilde birleşerek bu işlevin gücünü artırma; iktidar (ve bilgi) ilişkilerinin içinde ayrıntıya ve denetlenmesi gereken süreçlere varana kadar birbirlerine tam bir uyum sağlayabildikleri karma bir mekanizma oluşturma” (Foucault, 2000: 304) gibi yeteneklere sahip olan panoptikon artık bütün kurumları biçimlendiren bir diyagramdır. Bu nedenle geniş bir skalaya sahip olan bu şemanın birçok işletme biçimine uyarlandığını görüyoruz. Bu biçimlerden bir örnek, araştırma kapsamında küresel bir kahve zincirinin bir işletmesinde *bartender* pozisyonunda çalışan Demet (29) ile yapılan görüşme yardımı ile verilebilir: “Kameralar var, arka

---

²⁶ Oysa Foucault'nun panoptikona dair önemle vurguladığı özelliklerinden biri bakanın gizliliği nedeniyle mahkumun gözetlenmenin sürekli olduğunu varsaymak zorunda kalmasıdır.

tafta *background* denilen yer var. Vardiya müdürleri, işletme müdürleri oradan bizi izliyorlar. Arada bir gelip “şunu şöyle yapsan iyi olur” diye gösteriyorlar. Her işletmenin *backgroundu* vardır. Kamera sistemleri oradadır”. Gözetleme kulesinin yerine geçen *background* ve kamera sistemi kahve zinciri için kahve kadar vazgeçilmezdir. Böylece karşımıza bir mimari norm çıkmaktadır. Çalışan, çalışma alanının tümünü kapsayan tavandaki sabit ve çoğul gözün hem bir öznenen bağımsız olarak kayıttı olduğunu, hem de bir öznenin *background* bölgesinde her an kendisini gözetleyebileceğini bilir. Kendisini denetleyen mahkûmun yerini alan çalışan, işini oldukça detaylı hazırlanmış yönergeler ve şemalara uyacak bir biçimde yapmak zorundadır. Hatalı bir davranışta bulunduğu zaman yönetici tarafından yumuşak bir dille, doğru davranışın nasıl olması gerektiğinin anlatıldığını belirten Demet, kullanılması gereken sözcüklerden, yüz ifadelerine, çalışma arkadaşları ile kurulan iletişimden gösterilmesi gereken karakter özelliklerine kadar birçok alanda denetlendiklerini söylemiştir: “Her şey standart. Bunun için müdürlerden *bartender*lara herkes eğitimden geçiyor. Dünyanın neresinde bu zincirden kahve içersen iç hepsi aynı dili konuşur. İnsan sürekli denetim altında”. Foucault, panoptikonun “bireylerin üzerine doğrudan etki etmekte; “zihne zihin üzerinde iktidar vermekte” (2000: 304) olduğunu belirtmiştir. Buradaki en önemli noktalardan biri, çalışanın davranışlarının sürekli disiplin altına alan panoptik hapisanedeki mahkûm ile paralel bir algısal, duysal ve duygulanımsal frekansa taşınmış olmasıdır. Gözetim bir taraftan elektronik olarak sürekli diğer taraftan işletmenin yöneticisinin çalışanın bilgisinden bağımsız olarak her an ulaşabileceği, kendisi görülmeyen, ancak mekânın her noktasını görebilen *background* adındaki asimetric mekandadır. Bunların yanında telekomünikasyon teknolojileri bu gözetlemeye bir boyut daha eklemiştir; güvenlik videolarına gerekli görüldüğünde ağ bağlantısı ile uzaktan erişilebileceğini bizzat

kahve zinciri söyler. Bu durum çalışanın imgeleminde çoğul ve yersizyurtsuz bir *background* tesis eder.

Günümüzdeki haliyle panoptik bakışın göremediği bir alan bırakmadığını iddia etmek ileri gitmek olmaz, ancak Vincent de Gaulejac'ın (2013) gözetlemenin iletişimsel hale geldiği; Lazzarato'nun ise göstermeyen semiyotiklerin gözetleme işlevini de yerine getirdiği yönündeki iddialarına da dikkat etmek gerekir. Şirket içi semiyotikler gözetleme işlevine de sahip olabilir. “Başlıca göstergelerin ve kapsamlı derecelendirmelerin” (Lazzarato, 2015: 126) etkinleştirilmesi olarak tanımlanan gözetleme, diyagramatik işleyişin raporlar, bildirimler, teyitler, performans değerleri gibi birer iz sürme mekanizması olarak işe koyulması ile gerçekleşir. Geuljac'ın gözetlemenin iletişimsel hale geldiğini vurgulamasının sebebi de burada aranmalıdır. Bu, panoptikonun gerektiğinde despotik ve tehditvari bir görünümünden uzaklaşabildiğini böylelikle kurumların her aşamasına uygulanabileceği anlamına gelir.

Bütün bunların yanında modern işletmenin uzamını yalnızca bir panoptik diyagram olarak tanımlamak eksik bir perspektif oluşturacaktır. Mekan, kendisini aynı zamanda bir arzu nesnesi, şirketin gücü ve prestijinin temsili, yaşam tarzı bağlamında bir norm üreticisi, emeği görünmez kılarak ve inkâr ederek yerine çalışmayı koyan eklettik bir yüzey olarak sunacaktır. Performans baskısı altındaki ofis çalışanlarının, çalıştıklarını ispat etme kaygısı ve ihtiyacı duymasının ardında da emeğe yönelik bu türden bir gizleme ve inkâr mekanizması vardır²⁷. Araştırma kapsamında katılımlı

---

²⁷ Ebru Işıklı (2019), ofis çalışanları üzerine makalesinde ofislerde kontrol mekanizmalarının güçlü olduğunu vurgular ve yaptığı görüşmelerle çalışanların yöneticilerine emek zamanlarını ispatlama gereksinimi duyduklarını aktarır. Işıklı, Ebru, (2019), “Ofis Çalışanlarının Yalnızlığı”, *Sınıftan Sınıfa*, der. Ayşe Buğra, İstanbul: İletişim.

gözlem yapılan SAP Danışmanlık şirketi ve VR Ar-Ge Şirketi'nin ofisleri de söz konusu kuramsal bağlamda incelenmiştir.

Gözlem yapılan SAP Danışmanlık şirketi bir teknokent bünyesindeki bir ofiste faaliyet göstermektedir. Araştırma sürecinde şirket aynı teknokent binasının aynı katında ikinci ofisine taşınmıştır. Taşınmanın iki temel sebebi yönetim odasının ses yalıtımı ve mahremiyet konusundaki yetersizliği ve artan çalışan sayısı nedeniyle daha büyük bir ofis ihtiyacıdır. Bunun yanında Serdar, çalışan sayısındaki fiili artış henüz gerçekleşmeden taşındıklarını, bu kararın alınmasında ise rakip bir firmanın ofisle ilgilendiğini öğrenmeleri olduğunu söylemiştir. Şirketi bünyesinde barındıran teknokent binası eczane, *atmler*, market, kafe, restoran gibi olanaklara sahipken, diğer taraftan sürekliliği olan bir gözetim ve kayıt teknolojisi ile donatılmıştır.

Şirketlerin yönetici ve çalışanlarının ofislerin bulunduğu binalara giriş ve çıkışları elektronik turnikeler ve giriş kartları ile gerçekleşmektedir. Bu elektronik kart sisteminin ikili bir amacı vardır: bir taraftan kayıtlı ve kart sahibi personelin binaya erişimine izin verilirken diğer yandan erişimin gerçekleştiği tarihlerin bilgisi personel kimliği ile birlikte kayıt altına alınır. Böylece bünyesinde bulunan şirketlerden çeşitli projeler talep eden ve çeşitli destek ve teşvikler sunan teknokent, şirket personelinin mesailerini denetlemektedir. Serdar, teknokentin tüm şirketlerin personelleri için bu denetimi gerçekleştirdiğini ve belirli bir mesaiyi talep ettiğini belirtmiştir. Binanın asansörü de elektronik kartlar ile çalışmakta, böylece yalnızca çalışanların kullanabileceği bir hizmet üretmektedir. Asansör yalnızca çalışanların ofislerinin bulunduğu katlara tanımlı olarak kullanılabilir. Böylece çalışanın çalıştığı şirketin dışında bulunan katlara çıkmasına izin verilmez. Araştırmacı bu adımları geçebilmek için şirkete bir çalışan yardımı ile girebilmiştir. Buna karşın araştırmacı iki ziyarette bu denetimin esnediğini gözlemlemiş binaya girişte turnikeden geçmemiş ve

arka asansör ile kata çıkmıştır. Çalışanlar bu durumu blok yönetiminin yaklaşımı ile açıklamıştır. Çok yoğun olmayan zamanlarda bu tür bir kolaylık tercih edilebilmiştir. Buradaki bulgu diyagramatik olarak oluşturulan ve uygulamaya sokulan denetim noktalarının insan inisiyatifi ile esnetilebileceğidir. Bu bulgu aynı zamanda bir uygulama ve kavram olan otomasyon ile ilişkilendirilmelidir. Otomasyonun, dikkatleri her zaman istihdama yoğunlaştıran olası sonuçlarına en az onun kadar önemli bir tanesi daha eklenmelidir. Otomasyon denetim mekaniklerinde insan inisiyatifini tamamen ortadan kaldırarak herhangi bir esnemeye izin vermez.

Şirketin ofisine parmak izi taraması ile girilebilmektedir. Bu anahtar, şirket yönetiminin tercihidir. Ofis, şeritli yarı mat bant filmler çekilmiş cam duvarlar ile üç ana bölüme ayrılmıştır. Bölümlerden ikisi yönetim kurulu odası ve toplantı konferans salonu iken, özel olarak bölümlenmemiş giriş ise çalışanların bulunduğu kısımdır. Cam duvarlarda bulunan yarı mat filmler bir taraftan hiçbir bölümün karanlıkta kalmasına ya da görünmez olmasına gerek bırakmazken diğer taraftan filmler arasındaki saydam bölümler uzakta duranın parçalı kalan, yakından bakanın ise bütünsel bir imgeye ulaşabileceği bir koşul yaratır. Böylece örneğin bir yönetici, odasının içinden dışarıya bakmak için cam duvarına yaklaştığında ofisin geri kalanını görebilirken bir çalışanın yönetici odası için aynı şeyi yapması için dışarıdan duvara yaklaşması gerekir.

Ofis, açık plan (*open-plan office*) mimariye göre tasarlanmıştır. Çalışanlar, alçak bölmeler ile ayrılmış masalarda birbirleri ile yan yana karşı karşıya oturur. Ancak bu planın yalnızca çalışanlar için geçerli olduğunu yöneticilerin ise girişe uzak ve kapalı konumuyla bir hiyerarşi gösterdiğini vurgulamak gerekir. Yöneticiler çalışanlarına dilediği zaman ulaşabilmekte, onları gözetleyebilmekte ve bu gözetimi panoptik prensibe uygun olarak asimetrik bir biçimde gerçekleştirebilmektedir. Bunun yanında ilerleyen bölümde görüleceği gibi asıl gözetleyicinin her bir çalışanın sürekli

baktığı ekranın arkasında çalışan kurumsal kaynak planlama yazılımı olduğunu eklemek gerekir. Gözetleme ve denetim teknolojilerinin sınırları yıkabilmesi ise, mekânın da bir denetim mekanizmasının parçası olarak işlemediği anlamına gelmeyecektir. Açık plan ofis biçiminin işgücünü bir araya getirmek, iletişimi kolaylaştırmak, işbirliğini güçlendirmek gibi yönleri olumlu olarak öne sürülse de, çalışanların için bu model mahremiyetin tamamen ortadan kaldırılması ve herkesin herkesi gözetlediği koşulların yaratılması demektir. Böylece çalışanlar iş ortamının normlarını korumak ve yeniden üretmek için davranışlarını kontrol altında tutar. Ofis, filmli pencereler, havalandırma, iç mekân aydınlatması gibi araçlarla dışarının ısı sıcaklık iklim gibi koşullarından ve değişimlerinden bağımsız kılınmıştır. Durağan, steril ve homojen bir mekan olan ofis, bu haliyle çalışanlarına bilgisayar ekranlarına yoğunlaşmaktan başka bir seçenek tanımaz.

VR Ar-Ge şirketi ise ev ofisi türünü kullanmaktadır. Bu tercihin temel sebepleri şirketin çalışan istihdamındaki dalgalanmalar ve bir Ar-Ge şirketi olmasıdır. Büyük bir müstakil binada faaliyet gösteren şirket, yirmi ile otuz arası personeli çalıştırabilecek önemli bir kısmını da yatılı barındırabilecek kapasiteye sahiptir. Böylece proje teslimine yakın zamanlarda ve Ar-Ge faaliyetlerinde mesai kavramı ortadan kaldırılabilir. Uygur şirketi için ideal türün ev ofis olduğunu söylemekle birlikte bu tercihin piyasada olumlu bir izlenime sahip olmadığını belirtir. Bu nedenle şirket adresi, yüksek bir prestije sahip bir iş merkezinde bir sanal ofise sahiptir. Sanal ofis şirkete bir iş merkezinde, belirli bir blok, kat ve numara atadığı yasal adres, posta-kargo olanağı, sekreterlik hizmeti, toplantı odası ve gerektiğinde ofis kullanımını gibi olanaklar sağlar. Uygur, sanal ofisin “bir imaj meselesi” olduğunu söylemiştir. Amaç şirkete kurumsal görünüm ve yüksek prestij kazandırmaktır. Sanal ofislerin bir neoliberal icat olduğuna şüphe yoktur. Girişimcinin oluşturması gereken kurumsal nitelikler “çözüm” adıyla metalaşmaktadır. Bu durumun kapitalizmin temel eğilimlerinden biri ile ilişkili

olduğunu da vurgulamak gerekir. İşletmelerin fiziksel mevcudiyetlerinin zorunlu bir sonucu olan mekanlar ve kapatma kurumları iletişim, sekreteryaya gibi hizmetler biçiminde deşifre edilmektedir.

Modern ofisin bütün bu imajı, ortaya koyduğu yaşam tarzı, pürüzsüz yüzeylerden oluşan iç ve dış mekanları bir arzu nesnesi olarak belirir. Douglas Spencer'in sözleriyle "içsel bir çelişki ya da mücadelenin izini taşımayan bu mimarinin kıvrımlı bina kabukları ve organik konturları" (2018: 141) spor, doğa, sosyal alanlar gibi olanaklarla bütünleşik; "güvenlik", üretkenlik" ve "yaşam tarzları" adına geniş bir gözetim, denetleme ve özdenetim tekniklerini devreye sokan bir makinenin yüzeyidir. Teknokent, kapalı devre kameralar, turnikeler, kartlı geçiş sistemleri gibi uygulamaları tanıtım broşürlerinin maddeleri olarak sıralarken; homojen ve pürüzsüz mekanlar toplumsal sınıf ve emeğin inkârının birer veçhesi haline gelir. Fabrikanın devasa makinelerinin gürültülü imgesinin aksine ofisin aurası sessizliktir. Çalışanlar kişisel bilgisayarlarına odaklanmış halde kendilerine verilen görevleri yerine getirmekle meşguldür. Sessizlik ile ilgili gözlemin teyidi için sorulan soruya Orhan'ın ve Çağdaş'ın cevapları farklıdır. Orhan SAP Danışmanlık şirketinin sessiz bir yer olduğunu doğrular:

Burası evet. Müşteri ile iletişim ne kadar az olursa sessizlik o kadar çok oluyor. Müşteri ile konuşan genelde Ekrem Bey olduğu için o oda gürültülü bir oda ama ofis sessiz. Müşteri ile çoğunlukla telefonla görüşürüz, yüz yüze iletişimde bir amaçla gitmişizdir zaten.

Buna karşın TCDD bünyesinde farklı bir ofiste çalışan Çağdaş için cevap farklıdır:

Proje ortamları bambaşkadır. Bizimki gibi müşteri ortak çalıştığımız ortamlar. Çok curcunadır. Ben çoğu zaman biri ofis telefonundan bana ulaştığında

telefonda birbirimizi duyamadığımızı çok bilirim. Herkes öbek öbek bir köşede toplantı yapar. Duvarlarımız boydan boya yazılabilir şekildedir. Herkes bir şey anlatır, bağrıışmalar, kavga edenler...

Her koşulda emek süreçlerinin görünürlüğü ile ilgili bir sorun karşımıza çıkar. Araştırma yönteminde de belirtildiği gibi araştırmacı şirketin müşterileri ile yaptığı çeşitli gizlilik anlaşmaları nedeniyle şirket yönetimi ya da çalışanlarından bu yönde bir talep gelmemesine karşın etik bir karar olarak bilgisayar ekranlarına bakmamaya özen göstermiştir. Aynı zamanda araştırmacı etik bir yaklaşımla kişisel bilgisayarları çalışanların özel alanı olarak görmüştür. Olağan koşullarda kendilerinden talep edilen en az sekiz saatlik mesaide tüm çalışanlar görevlerini yerine getirirken emek dışarıdan kolaylıkla gözlemlenebilir bir olgu değildir.

Walter Benjamin, meta fetişizminin haç yerleri olarak tanımladığı Dünya fuarlarında, metanın değişim değerinin çarpıtılıp, “kullanım değerinin arka plana itildiği bir çerçeve” (2007: 94) yaratıldığını ve “insana zaman geçirmek için içerisine daldığı bir fantazmagori” (2007: 94) oluşturulduğunu düşünüyordu. Benzer şekilde Douglas Spencer, Adorno’dan, Wagner operasında sahnedeki hareketi sağlayan makineleri çalıştıran görevlilerin ve müzisyenlerin, başka bir deyişle üretici güçler ve emeğin gizlendiğini, bu nedenle operayı bir gösteri haline dönüştüren bu tasarımın fantazmagorik olduğunu aktarır: “Çalışma koşulları gizlenmiştir, öyle ki emek ürünleri artık meta biçiminde, fetişleştirilmiş tüketim nesnelere biçiminde görünebiliyordur” (2018: 140). İş dünyası gazetelerinin fotoğraf albümlerini süsleyen, dünyanın büyük şirketlerinin rüya ofislerini ideal model alan bu pratiklerin amaçlarından biri de, emek gücünün bu makineyi arzulamasını sağlamaktır. Makine emeğin yerine üretkenlik idealini koyar. Hattın yerini alan fiziksel ve organizasyonel olarak yatay modüllerden oluşan bu diyagramatik şema “ürünün dış görüntüsü aracılığıyla üretimin

gizlenmesine” (Adorno’dan aktaran Spencer, 2018: 140) dayandığı için fantazmagoriktir.

2.5. Sistemler, Uygulamalar, Ürünler ve Köleleri

Danışmanlık şirketinin uzmanlık alanı olan SAP, işletmelerin örgütlenmeleri süreçlerin ve çalışanların denetimi gibi konularda merkezi önemde bir yazılım olduğu için bu araştırmanın konularından birini teşkil etmektedir. Gerek gözlem yapılan şirket, gerekse çalışanlarla gerçekleştirilen görüşmeler SAP yazılımını incelemek için önemli veriler sunmaktadır. Firmaları SAP sistemleri üzerinden incelemek, kurumsal örgütlenme biçimleri, çalışanlar üzerinde gerçekleştirilen performans ölçümleri ve yönetimi, üretim, finans akışları, insan kaynakları süreçleri, yönetim ve çalışanlar arasında kurulan hiyerarşiler, emek süreçleri, denetim ve vasıflar gibi konularda oldukça kapsayıcı bilgilere ulaşma olanağı verecektir.

SAP, 1972 yılında kurulmuş, “Kurumsal Kaynak Planlama”, “Müşteri İlişkileri Yönetimi”, “Tedarikçi İlişkileri Yönetimi”, “Ürün Yaşam Döngüsü Yönetimi”, “Tedarik Zinciri Üretimi” gibi ürünlere sahip Almanya merkezli bir iş yönetim sistemidir. SAP ilk Kurumsal Kaynak Planlama yazılımının sahibi ve en yaygını olduğu için Kurumsal Kaynak Planlama, her zaman ön plana çıkan ürünüdür. Gözlem yapılan danışmanlık şirketi de SAP’ın bu ürününün uzmanlığına sahiptir. Bunun yanında SAP’ın Almanya merkezli olması, Almanların süreç geliştirme, standartlar ve disiplin konularındaki yetkinlikleri örnek gösterilerek sıklıkla vurgulanan bir özelliğidir. Ekrem, SAP gibi kurumsal kaynak planlama yazılımlarının çıkış noktasını “bakkal defteri” ile ilişkilendirmiştir. Çok gelişmiş bir yazılım karşısında artık metaforik kalmış bu benzetmenin denetim kavramı bağlamında bir önemi vardır. Denetimin karşılığı olan “kontrol” sözcüğü, kökenini birden fazla mecraya kayıt altına alınan süreçlerin birbiri ile karşılaştırılarak doğrulanması anlamına gelen Latince

contrarotulus sözcüğünde bulur. İki defterin içeriği birbiriyle karşılaştırılır. Ekrem'in bakkal defteri benzetmesinin sebebi de budur. Bir işletmede depoya giren ya da çıkan, belirli işlemlerden geçen, satın alınan ya da satılan her tür mal ya da hizmetin süreci boyunca birçok parametre kurumsal kaynak planlama yazılımlarının denetiminde gerçekleşir.

İstemci-sunucu (*client -server*), birçok kurumsal kaynak planlama yazılımı ve diğer tür yönetim sistemlerinin ağırlıklı olarak benimsediği mimaridir. Bu tür mimariler çalışanların bilgisayarlarını istemci (*client*) olarak atarken, verilerin merkezi bir bilgisayarda depolanmasını sağlar. SAP ise sunum, uygulama ve veritabanı isimlerini alan üç katmanlı bir istemci-sunucu mimarisine sahiptir. Sunum katmanı kullanıcı bilgisayarlarının istemcilerinden oluşur. Yazılım burada grafik kullanıcı arayüzüne sahiptir. Uygulama katmanı sunuculardan biridir ve yazılımı barındırır. Veritabanı katmanı ise bilgilerin depolanıp işlendiği diğer sunucuyu oluşturur. İlişkisel veritabanları ile enformasyonun sistemde birden fazla kaydına gerek bırakmaz. Kullanıcılarının bilgisayarları ile süreçleri yürüten ana yazılıma ve veritabanına ağ yoluyla bağlandığı bir mimari biçim ortaya çıkar. Böylece her bir kullanıcı, sürecin işlemlerini sağlayan bir parçaya, bir dişliye dönüşmüş olur.

Modüler yapısını muhasebe, insan kaynakları ve lojistik olmak üzere üç ana kümeye ayıran SAP'ın belli başlı modülleri "Finans / Dış Muhasebe", "Kontrol / Yönetim Muhasebesi", "Stratejik İşletme Yönetimi", "Personel Yönetimi", "Personel Geliştirme", "Eğitim ve Etkinlik Yönetimi", "Zaman Yönetimi", "Organizasyon Yönetimi", "Üretim Planlama ve Kontrol", "Satış ve Dağıtım", "Malzeme Yönetimi" şeklinde sıralanabilir. Finansal modüller, hem muhasebe hem de kontrole dair yazılımlar içerir. "Yönetim Muhasebesi" diğer adıyla "Kontrol" modülü işletmelerin kâr maksimizasyonunu sağlama amacı ile geliştirilmiştir. Maliyet ve performans

muhasabeleri ile yatırım araçları sunan modül karar verme ve oryantasyon süreçlerini yönetilmesini sağlar.

İnsan kaynakları alanı SAP tarafından “İnsan Sermayesi Yönetimi” (*Human Capital Management*) şeklinde adlandırılmıştır. Bu alandaki modüller çalışanların kurum içi görevlerinin, kişisel verilerinin, planlı çalışma saatlerinin yönetimi gibi alanların dışında, “Personel Geliştirme” modülü ile, çalışanların eğitim ve öğrenim ölçülerini planlayıp uygulamak, “Zaman Yönetimi” modülü ile katılım sürelerini, esnek zamanı, izinler ve devamsızlıkları denetim ve kayıt altına almak, “Organizasyon Yönetimi” ile ise çalışanları ilgili birimlere atamak ve oluşturulan birimler ile organizasyonun bünyesini haritalandırmak mümkündür. Lojistik kümesi, satın alma, hammadde ve diğer malzemeleri sağlama, faturalama, üretim planlama, satış ve dağıtım ile ilgili modülleri kapsar.

SAP bir standart yazılımdır. Uygulamanın temel fonksiyonları çeşitli endüstrilerdeki birçok faaliyeti düzenleme yapmaya gerek duymadan planlayabilir. Kamu hizmetleri, otomotiv, savunma ve güvenlik gibi yirmiden fazla endüstri alanında ön tanımlı paketler temin eder. Her bir faaliyetin diğerlerinden ayrışacak ihtiyaç ve süreçler içerdiğine şüphe yoktur. Bu noktada SAP öncelikli olarak farklı fonksiyonlara sahip çeşitli modüller ve bileşenler ile müşterisinin ihtiyacına göre bir seçim şansı sunar. Uygulama projesi esnasında ise SAP sistemi özelleştirilerek adapte edilir (Schuls, 2016: 27- 28).

Burada iki önemli nokta bu kurumsal kaynak planlama yazılımının standart türde bir sistem olması ve modülerliği ile işletmeye adapte olabilme becerisidir. Ancak bu adaptasyon süreci tek yönlü değildir. SAP danışmanları işletmelere SAP’ın sağladığı standart modüllere adapte olmalarını önermektedir. Bu önerideki temel gerekçe ise uygulama geliştiricilerinin etkili, verimli ve hızlı bir süreç yönetmek için

hem uzun bir zamanda hem de sayıları yüzbinleri bulan müşterileri ile birlikte oluşturduğu sistemin ulaştığı seviyedir. Böylece kurumsal kaynak planlama yazılımı uygulandığı işletmelerin süreçlerini standartlaştırır ve modülerleştirir.

2.5.1. Süreçlerin Önemi

Lazzarato şirketlerde ön plana çıkarılan süreç kavramına dikkat çeker. Üst kademelerdeki teknik ve uzman dilinin “artık işle değil ‘süreçle’” (2015: 128) ilgilendiğini belirten Lazzarato, yöntemlerin uygulanması, indikatörlerin izlenmesi, prosedürlerin doğrulanması ve toplantıların organize edilmesi olarak tanımladığı “süreç” kavramının makinesel niteliğini vurgular: Yöneticilerin odak noktalarında artık bir çalışanın meşgul olduğu iş değil “‘süreçlerin’ örgütlenmesi ve denetlenmesi vardır” (2015: 128). İşten sürece geçiş “tabi kılmadan köleleştirmeye” geçiştir (2015: 128). “Emeği de kendi parçalarından ‘biri’ olarak bütünleştiren ‘süreçle’” (2015: 128) ilgilenmek bir taraftan tüm çalışanları sürecin bir “parçası” olarak tanımlamak, diğer taraftan denetimle bütünleşik işlemler yürütmek anlamına gelecektir. Dolayısıyla “diyagramlar, şemalar, göstergeler, bütçe girdileri” (2015: 128) ile yürütülen süreçler makinesel köleliğin koşullarını oluştururken, oldukça etkili denetim mekanizmaları da işletecektir. Dujarier, gözetleme prosedürlerinde “süreçlerin işlediği merkezi rolü” (Dujarier'den aktaran Lazzarato, 2015: 128) vurgular: “Gözetlenmesi ve değerlendirilmesi gereken ilk şey, birlikte “süreçleri” oluşturan insanlar-makineler sistemleri ve karma (gösteren, göstermeyen, sembolik) semiyotiklerdir” (Lazzarato, 2015:128). SAP Danışmanı da süreçlerin SAP yazılımı için önemini vurgulamıştır: “SAP'ın işi süreçlerin yönetilebilir hale getirilmesi ve süreç iyileştirmedir”. Bu noktada Lazzarato'nun kullandığı “değerlendirme” ifadesinin denetim kavramına göndermede bulunduğunu belirtmekte yarar vardır.

Hem katılımlı gözlem süresince hem de yapılan görüşmelerde şirket çalışanları ve yöneticilerinin de süreçlere yapılan vurgu dikkat çekicidir. Bu durum Lazzarato'nun yöneticilerin odak noktalarında artık bir çalışanın meşgul olduğu iş değil ““süreçlerin” örgütlenmesi ve denetlenmesi vardır” (2015: 128) yönündeki değerlendirmesini de doğrular niteliktedir. Serdar, SAP danışmanlık şirketinin temel çalışma konularından birinin süreç danışmanlığı olduğunu vurgulamıştır. SAP'ı ağırlıklı olarak firmaların faaliyetlerinin ve ürettiği enformasyonun kaydını tutan bir yazılım olarak tanımlayamayız. Bilakis kayıt SAP'ın yetkin olduğu, ancak asli olmayan niteliklerinden biridir. Malzeme yönetiminden, üretim planlamaya, satış ve dağıtımdan müşteri servisine kadar bütün lojistik süreçler SAP tarafından kontrol edilmektedir. Bir kurumsal kaynak planlama yazılımının kurulumu ve işletimi, süreçlerin kurulması ve işletilmesi demektir. SAP Danışmanlık şirketinde Lojistik Modüller Uzmanı olarak çalışan Özgün modül danışmanlığının hizmet verilen firmalara süreçler hakkında destek vermek, SAP sistemindeki standart süreçler ile firmanın taleplerini karşılamak olduğunu belirtmiştir. İşletmelerdeki süreç kavramını önce netleştirmek ardından tanımlayabilmek için Serdar'ın verdiği örneği alıntılanak yararlı olacaktır:

Mesela satış dağıtım departmanında bir ürünün satışı gerçekleşti. Önce bir satış siparişi oluşturuluyor. Sonrasında sevkiyat işlemleri başlıyor, bir teslimat yaratılıyor. Bu teslimata istinaden bir mal çıkışı yapılıyor, ürün depodan çıkıyor. Mal çıkışı yaptığın anda irsaliye kesiliyor. İrsaliyeye istinaden bir fatura oluşturuyorsun. Bunlar firmandaki mevcut süreçler.

Bu örnekte ilk olarak dikkat etmemiz gereken nokta sürecin “parçalara” ayrılarak betimlenmesidir. Süreç kavramının tanımı söz konusu parçalar üzerinden yapılmaktadır. Böylece Taylorcu bilimsel yönetimin temel karakteristiklerinden biri, süreç yönetimi ile tekrar edilir. Parçaların belirli prosedürler ve yönergeler tarafından

bir araya getirilerek algoritmik bir akışın sağlanması ise sürecin kurgulanmasıdır. Bu noktada Serdar ve Ekrem, çoğunlukla bir arada yürütülen iki önemli aşamaya dikkat çeker: Mevcut bir sürecin bir kurumsal kaynak planlama yazılımında da uygulanması ve süreçlerin yeniden yapılandırılması. İlk aşamanın gerekliliğin sebebi Ekrem'in deyişiyle "bütün işlerin sistem üzerinden" yürütülmesidir. Sürecin temel işlevlerinden biri parçalardan her birinin kayıt altına alınmasıdır: "Depodan bir malzeme alındığı zaman, sistem üzerinde depodan bir malzeme talep formuyla alması lazım". Kayıt ve kontrol, sistem üzerinden yürütülürken, dikkat edilmesi gereken bir önemli nokta da, malzemenin hareketi için form talep eden yazılımın bir sonraki aşamayı net bir biçimde belirlemesidir. Bu belirlenim, yanlış malzemenin çıkarılması, müşterinin bir hata yapması, malzemenin kusurlu olması gibi olası bütün sapmaları da kapsayacak biçimde gerçekleşir. Böylece çalışana herhangi bir durumda inisiyatif kullanma olanağı tanınmaz. Bütün bu aşamaların oluşturduğu tabloya akış diyagramı, algoritma ya da daha bütünsel bir ifade ile süreç adı verilir. Kayıt, denetimin başladığı yerdir ve malzeme talep formunun ardından gelmesi gereken işlemin yazılım tarafından belirlenmesi ile bütünlenir.

SAP bilgi işleme süreçlerini gerçek zamanlı yürütür. Böylece bir girdi bütün sistemde derhal kullanıma hazır hale gelir. Yazılım, her bir işletmeye standart olarak temin edilirken uygulama projesi esnasında özelleştirilir. Çeşitli modül ve bileşenler birbiri ile entegre olarak bir uygulamadaki verinin diğer uygulamalarda da kullanılabilir olması sağlanır (Schuls, 2016: 22). SAP, iş süreçlerine odaklanan bir yazılımdır. Bir sürecin yöneticinin imgeleminde görebilmesini sağlama amacındaki yazılım, sistem içinde süreklilik arz edecek şekilde bir "haritalama" işlemi yapar. Önemli olan sürecin işlemesidir. Bir iş süreci işletme içinde birçok departman ve çalışanın dahil olduğu bir işlemler bütünüdür. "SAP sistemi, bireysel süreçlerin sorunsuz bir şekilde entegre olmasını ve işlenmelerini sağlar" (Schuls, 2016: 31).

Başka bir deyişle bütün bireysel işlemler yazılım tarafından belirlenen sürece tabi kılınır. Hiçbir departman ya da çalışan hedefi, başlangıcı, gidişatı ve sonu tanımlanmış olan sürecin gerekliliklerinin dışına çıkamaz. Olası bir aksaklıkta yapılması gerekenler yönergelerle belirtilir. “Sistem bütün işlemleri, adımları ve kullanıcı aktivitelerini, onları her an sürekli, şeffaf ve yeniden üretilebilir kılmak adına kaydeder” (Schuls, 2016: 31).

“Süreçlerin yeniden yapılandırılması” olarak tanımladığımız diğer aşama ise hem süreç danışmanlarının hem de yazılımın devreye girerek firmaların yazılımların belirlediği algoritmalara uygun olarak işletilmesidir. Bunu bir “süreç haritası çıkarmak” biçiminde tanımlayan Ekrem bu bağlamda “işletme körlüğü” örneğine dikkat çekmiştir:

Bir başka SAP danışmanlık firmasından bir tane adam gelse, kapıdan içeri girip bu odaya gelene kadar on tane yanlışımızı bize söyleyebilir, çünkü biz her gün içinde olduğumuz için işletme körlüğü olduğundan dolayı bunları göremiyor olabiliriz. Biz de o firmalara gittiğimizde öyle bir fark oluyor, kapıdan içeri girip de toplantı odasına kadar belki on tane sorun ortaya çıkarıp insanların önüne koyabiliyoruz. Süreç bilmek, birçok firmanın süreçlerini bilip onların arasından sentez yapmak da önemli oluyor.

SAP danışmanları ve yazılım süreçlerin gerektiğinde yeniden yapılandırılmasını sağlamaktadır. Serdar bu durumu “SAP’nin süreçlerin iyileştirilmesini” sağladığını söyleyerek açıklamıştır. Böylece kurumsal kaynak planlama yazılımlarının ve danışmanlık hizmeti veren şirketlerin etkinlikleri, işletmelerin mevcut süreçlerini yalnızca yazılıma taşımanın ötesine geçer. SAP ve danışmanlık şirketleri, işletmelerin süreçlerine müdahale eder, daha etkili olduğunu belirttikleri süreçleri uygulamaya sokar.

Gerçekleştirilmesi hedeflenen işlem doğrultusunda oluşturulan yönergeler ve talimatlar bütünü böylece süreci oluşturur. SAP'ın devreye girmesi ile süreçler algoritmara bağlanır. Sözcüğün düz anlamıyla birer diyagram olan algoritmalar; sürecin bütün bileşenlerini kapsar, her bir işlemi komut haline getirir, süreç içerisinde karşılaşılan bütün olası sapmalara karşı yönergeler oluşturur. Böylece sürecin içerisindeki hiçbir unsura keyfiyet ve inisiyatif tanımaz. Lazzarato'nun işten sürece geçişi “tabi kılmadan köleleştirmeye” geçiş (2015: 128) olarak tanımlanmasının sebebi budur.

Özgün, SAP gibi yazılımların temel amacının süreçleri standartlaştırmak olduğunu belirtir. Buradaki standartlaşma süreci işletmenin kendi özgün standardını oluşturması ya da SAP'ın önerdiği modellerin uygulanması biçiminde genel olarak ikiye ayrılabilir. Serdar, bir işletmenin kendi standardını oluşturma talebinin olanaklı olduğunu, ancak bu gibi kararların beraberinde birçok aksamaya sebep olduğunu belirtmiştir. O nedenle Serdar, müşterilerine uzun süredir uygulandığı, test edildiği, zamanla bütün sorunları giderildiği için SAP'ın önerdiği modelleri tanıttıklarını ve çok özel istisnalar dışında bu modellerin uygulanması yönünde tavsiyede bulduklarını söylemiştir. Başka bir deyişle SAP, işletmelerin kendi oluşturduğu süreçlere göre işlemlerini sağlamaktadır. Özgün standartlaşmadaki temel amaçlardan birini, “kimse vazgeçilmez olmasın” sözleri ile ifade eder. İşletmeyi çalışanların eylemlerinden bağımsız kılma amacı, süregiden Taylorizm tartışması ise ilişkilidir. Taylor'un yönetim ilkeleri yaygın olarak Fordist üretim hattında, tasarımı üretimden ayırmak, süreçleri küçük parçalara bölmek gibi uygulamaları bağlamında tartışılır. Ancak Taylorizmi yalnızca bu uygulamalar üzerinden değerlendirmek neden sonuç ilişkisini tersinden ele almak gibi hatalı bir perspektife neden olabilir. Marx'ın (2007), Adam Smith'in ünlü iğne fabrikasında işlemi en küçük birimlerine bölerek parça-işçi yaratılması örneğinde ve Braverman'ın (2008) Taylor'un uygulamalarının ardındaki amaca yönelik

analizlerinde de gördüğümüz gibi, üretim sürecinde parça-işçi yalnızca bir sonuçtur. Yönetim ilkeleri, süreçleri standartlaştırmayı başardığı sürece ve istihdamı azaltma olanağı bulunduğunda parça-işçiden vazgeçerek bir işlemi bütünsel olarak işçinin etkinliğine devredebilir. Benzer bir şekilde Özgün de, SAP uygulamalarındaki temel amacın işlemleri parçalamak olmadığını belirtmiştir. Buradaki asli ve Taylorcu yönetim ilkeleri ile ortak paydadaki mesele SAP tarafından kurgulanan süreçlerin öngörüldüğü gibi işlemedir.

Özgün, üretim süreçlerinin yalnızca “seri üretim” değil, aynı zamanda “siparişe göre” ve “parti üretimi” tiplerini de ekleyerek üç ana kategoride sınıflandırılması gerektiğini belirtmiştir. Bu sınıflandırmaya göre yapılan planlama ise ürün ağacı, iş planı, *forecasting*, satın alma, satış-pazarlama, stok, hammadde ve kalite kontrol gibi oldukça karmaşık, çok boyutlu ve detaylı adımların kurgulanmasıdır. Bu noktada üretim planlamanın “kontrol” terimi ile birlikte kullanıldığını dikkat çekmek gerekir. Gerçekleşen süreçlerin planlanan süreçlere uygunluğunun denetimi, her bir adımda uygulanarak işgücünden ve hammaddelerden en yüksek tasarruf, ürün kalitesinde hedeflerin tutturulması ve mevcut kaynakların gereken verimlilikte kullanılması sağlanır. Buradaki işlem ağı, yalnızca üretim değil, her türden süreç için geçerlidir.

2.5.2. Modüller ve Diyagramlar

Kurumsal kaynak planlama yazılımlarını yalnızca veri güvenliği sağlaması nedeniyle birer denetim teknolojisi olarak görmek yetersiz bir gözlem olur. Bu yazılımlar ayrıca işletmenin semantiğini de belirler. Başka bir deyişle işletmeler yazılımların kapsamlı terminolojisini ortak dil olarak kullanırken süreçlerin oluşturulması ve yönetilmesindeki tüm metodolojiler yazılımların parametrelerine göre belirlenir. SAP, kullanıcılarının karşısına arayüz halinde formlar, prosedürler, raporlar, şemalar, grafikler, tablolar ile dolup taşan “semyotik bir sistem ve bir yazı biçimi”

(Lazzarato, 2015: 92) çıkarır. Arayüz bir yandan “insanın, dilin, bilincin artık öncelikli olmadığı” (Lazzarato, 2015: 89) makinesel ifade biçimlerini devreye sokarken, diğer taraftan çalışanı yönergeler tarafından net bir şekilde belirlenmiş süreçlerin uygulayıcısı olarak tanımlar. “Temsili olmaktan ziyade işlemsel kayıtlar yapan” (Lazzarato, 2015: 92) SAP, böylece dilin yerine makinesel semiyotikleri devreye sokar. Bu sözel olmayan semiyotiklerle kurulan iletişim ve bu kişisel olmayan ilişkisellikle birlikte “bir şahsa, bireyleştirilmiş bir özneye devredilemeyecek” (Lazzarato, 2015: 94) bir işleyişe geçilir. Tüm çalışanlar bu makine merkezli dünyanın semiyotikleri ile konuşur ve eyler. Böylece insan, Lazzarato’ya göre “özneleşmenin vektörlerini” (2015: 94) oluşturan “*semiyotiklerin birer parçası*” (2015: 94) olur.

SAP sistemleri işletmelerin organizasyonel biçimini hem birimlere ayırıp özelleştirerek, hem de ayırdığı birimleri belirli akışlara uygun olarak bağlayarak şematik olarak tasarlar. Burası SAP sistemlerinin diyagramının kurulduğu alandır. Tesisler, satın alma organizasyonu, depo bölgeleri gibi organizasyonel birimler, firmanın bu birimlere göre özelleştirilmiş finans, insan kaynakları gibi alanları tarafından kullanılır ve çeşitli departmanların erişimine açılır. Bütün bu şema SAP sistemine taşındığında her bir birim, alan ve departman kodlar, anahtarlar ve denklemler aracılığı ile belirli bir semiyotiğe tabi kılınır.

SAP, ilk olarak finans denetimi amacı ile başlatılmış bir projedir. “Finansal muhasebe bir kuruluş ile ilgili bütün enformasyonu içerir” (Schuls, 2016: 257). Bu nedenle diğer ana alanlar olan lojistik ve insan kaynaklarının içeriğini oluşturan modüllerde üretilen bütün veriler finans modülleri ile bağlantılandırılmalıdır. Finans modüllerinin amacı firma içindeki bütün veri ve figürlerin bir muhasebe mantığı içinde gerçek zamanlı olarak haritalandırılmasını sağlamaktır. En ufak ayrıntısına kadar her bir ticari işlem, şeffaflık ve iz sürülebilirlik prensipleri çerçevesinde belgelenir. Bu

bağlamda söz konusu şeffaflık ve iz sürülebilirliği sağlamak adına her bir süreç, nümerik değerlerle ifade edilerek bir ticari işlemler bütünü inşa edilir. Yalnızca şeffaf bir şekilde belgelenmesi değil, aynı zamanda değerlendirilmesi ve yorumlanması gereken finansal veriler otoriteler, kreditorler, yatırımcılar ve bankalar için uygun hale getirilir. Muhasebe ifadesi, işletmenin finansal durumunu dış dünyaya temsil ettiği için aynı zamanda dış muhasebe olarak bilinirken; iç muhasebe (*internal accounting*) ise denetim olarak tanımlanır (Schuls, 2016: 258). Bu nedenle SAP kurumsal kaynak planlama sistemlerinin “Kontrol” adında özelleşmiş bir modülü vardır. Finans modüllerinin tamamı lojistik ve insan kaynakları alanları ile yakından entegre olduğu için diğer modüllerdeki işlemler gerçek zamanlı olarak finans modüllerine gönderilir. Böylece yöneticiler anlık olarak veya belirli bir periyodun sonunda, firmanın herhangi bir konuda özelleşmiş veya genel bir bakış üreten finansal tablolarına ulaşabilir.

Kontrol modülü şirketin stratejik ve operasyonel kararlarının zeminini hazırlar. Bu modül “işletmenin, ticari faaliyetlerden elde edilen büyük finansal veriyi kısa ve anlamlı yönetsel raporlara harmanlamasını, işlemlerini ve koordine etmesini sağlamak için tasarlanmıştır” (Okungbowa, 2015: 359). İşletmeyi görüntülemekten ziyade kontrol etmek ile ilgili olan bu modül, kurumun tüm alanlarından birimleri hakkında derin bir içgörü gerektiren karar verme süreçlerini yönetir (Schuls, 2016: 287). Yönetim muhasebesi olarak da adlandırılan kontrol modülü işletmenin bütün birimlerinde üretilen verilerin tamamını değerlendirir. Kontrol modülü, işletmelerdeki birbirinden ayrı departmanlar ve ürünlere hangi maliyetlerin atanacağı, müşteri ve ürünlerin gelir/maliyetlerinin nasıl hesaplanacağı, gelecekte hangi gelir ve maliyet kalemlerine sahip olunacağı gibi soruların cevaplarını verir (Schuls, 2016: 287). Kontrol modüllerinde görüntülenen enformasyon, “Anahtar Performans Göstergeleri” (*Key Performance Indicators*) adı verilen, bireysel kullanıcı departmanları tarafından üretilen verilerin, toplu hale getirilip sıkıştırılmış biçimleri yardımıyla işlenir. Kontrol

modülleri için kritik önemdeki Anahtar Performans Göstergeleri, “bir işletmenin durumu hakkında ölçülebilir ve toplu bir formda enformasyon temin eder, işletmenin amacının şeffaf olmasına yardımcı olur ve başarı standartlarını ölçülebilir hale getirir” (Schuls, 2016: 288). Müşteri başına satış hacmi, çalışan yokluğunda planlanan çalışma zamanındaki kayıp, mallar ve ham maddelerin depolanma süreleri, iade olarak geri dönen satış siparişleri, bir cihazın çalıştırılma maliyeti gibi örnekleri olan anahtar performans göstergeleri, algoritmalarla hesaplanan ve karma bir semiyotikle hazırlanan, böylece işletmenin diyagramatik biçimini oluşturan öğelerindedir.

Birçok kurumsal kaynak planlama sisteminin merkezi uygulamalarından olan insan kaynakları, SAP sistemlerinde “İnsan Sermayesi Yönetimi” (*Human Capital Management*) adını almıştır. Bu alandaki modüller, bütün işe alım, zaman yönetimi, maaş bordrosu, seyahat gibi süreçlerin yanında personel gelişimi konusu altında çeşitli görev tanımlarına da sahiptir: “Çalışanların, değişen koşulları karşılamak için becerilerini geliştirmeleri gerektiğinden, ‘yaşam boyu öğrenme’ anlamsız bir terim olmaktan çıkar ve bir mesleki gereklilik haline gelir” (Schuls, 2016: 310). İnsan Sermayesi Yönetimi uygulamasının Organizasyonel Yönetim modülü, iş tanımları, iş indeksleri ve organizasyon tabloları üreterek şirketin yapısal organizasyonunu insan kaynakları perspektifine göre düzenler. Organizasyonel yapılar birbirinden ayrı organizasyonel birimlerden oluşur. “İşe Alım” modülü işgücü talepleri, açık pozisyon ilanları, başvuru bilgileri yönetimi ve uygun başvuru seçimi süreçlerini, ilan, başvuru kabulü, görüşmeler gibi aşamalara bölerek ve belirli prosedürlere tabi tutarak yönetir. Çağdaş SAP’ın insan kaynakları modülünün işleyişini ve çalışan öznellikleri üzerindeki etkilerini şu şekilde anlatır:

Biri bir şirkete girdiğinde kimliğinin içerisinde niteliklerini belirlerler. Kişisel becerilerinin yanında, örneğin Almanca bilgisi, yaptığı *profession*la ilgili

yetkinlikleri neler, SAP danışmanı ise ayrı bir kataloğu olur, müşteri ilişkileri nasıl, modülcü olmasına rağmen ABAP biliyor mu gibi bir sürü kriterle değerlendirilir. Belirli bir puan verilir. Sonra o arkadaşın sahip olması gereken nitelikler de belirlenir. Eğer bu arkadaş Senior bir PM danışmanı ise bu arkadaşın ABAP bilmesi gerekir. Müşteriden şöyle bir şikayet almamış olması gerekir, gibi katalogları olur. Bu katalogları sistem karşılaştırır. Eğer bir eksiklik görülen yer varsa ve bu eksiklikle alakalı olarak bir eğitim açıldıysa şirket içi veya dışı sistem şu personel için şu eğitime katılması uygundur gibi öneriler sunabilir.

Böylece çalışanın becerileri, hataları, eksiklikleri daha genel bir ifadeyle ölçülemez gibi duran karakter özelliklerinin belirli çıktıları, makinesel semiyotik bir bilgi işlem sürecine tabi tutulur. Hem canlı emek hem de canlı emeğe katılmış bilgi ve beşeri sermaye algortimik süreçlerin konusu kılınır. SAP Danışmanı Çağdaş da bu süreci kendi sözleri ile ifade edecektir:

Anlatmak istediğim şey şu; insan kaynakları dediğiniz biraz da matematiğin dışında sosyal bir şey gibi duruyor ama bunu programla matematikselleştirebilmiş adamlar bir şekilde. İnsan kaynakları departmanında bile insanı dışarıda bırakabilmişler bir şekilde. Her şeyin bir kuralı var. Sistem bu eğitime katılsın diyor ama çalışan bunu istemezse diye düşünüp, eğer almamışsa o eğitimi maaşını otomatik olarak belirleyebiliyor bile. Hatta çalışana belli sürelerde *assignment*lar veriliyor. Sistemin kendisi gönderiyor bunu, bunları okuması, değerlendirmesi, sınavına girip sınavdan belli bir puan alması bekleniyor, bunlar bile maaşına etki ediyor, sene sonunda otomatik olarak hesaplanabiliyor bunlar. Maaş pazarlığına ihtiyaç kalmıyor.

Çalışan verileri SAP sisteminde “bilgi tipi” (*infotype*) adı verilen özelleşmiş birimlerde tutulur. Her bir bilgi tipi belirli bir veri grubuna sahiptir. Bir bilgi tipi çalışanın özlük bilgilerini, bir diğeri adres, medeni durum gibi verileri içerirken, eğitim ve performanstan etnisiteye kadar çok sayıda bilgi tipi, çalışanın dosyasının sayfalarını oluşturur. Detaylı kişisel veriler, planlanmış çalışma süreleri, görev takibi, eğitim, beceriler, aile üyeleri, etnik köken, sağlık, sigorta, tasarruf planları, seyahat ayrıcalıkları, tazminatlar, konut durumu gibi başlıklarla oldukça geniş bir alanda çalışanlar hakkında bilgi tüpleri üretilip güncellenir. Bu elektronik fişleme yöntemi yardımıyla bir yönetici herhangi bir çalışanın herhangi bir konu le ilişkili bilgi tiplerine erişebileceği gibi, özelleşmiş bir alanda ilişkili birden çok çalışanın bilgi tipini bir araya getirebilir, karşılaştırabilir, seçim ve eleme yapabilir.

SAP “İnsan Sermayesi Yönetimi” alanının “Organizasyonel Yönetim” modülünde organizasyonel birimler, meslekler, pozisyonlar kişiler ve bilgi tipleri merkezi bir rol oynar. Yetenek Yönetimi modülü Eğitim ve Etkinlik Yönetimi ile birlikte çalışanları iş tanımları ve mevcut niteliklerine göre beceri ve vasıflarının belirli süreçlerle iyileştirilip geliştirilmesine yardım etmek ve motive kılmak amacını taşır. “Zaman Yönetimi”, devamlılığı ve bu devamlılığın uzunluğu, süresi ve verilen araları, işyeri ve işdışı çalışma zamanlarını kaydedilen zamanda gerçekleştirilen aktiviteleri kayıt altına alır. Diğeri taraftan ekstra işler veya devamsızlıklar gibi, çalışma takviminden sapmaları da denetim altında tutar. Tüm zaman kaydı işlemleri çeşitli terminaller vasıtasıyla otomasyona tabi tutulabilir.

Modüler yapısı ile yazılımın etkinlik alanı oldukça geniştir. Firma bünyesinde üretilen herhangi bir verinin SAP tarafından kaydedilmemesi mümkün değildir. Bunun yanında Serdar, bir verinin silinmesi olanağının da olmadığını, hatalı bir veri girişi durumunda da “ters kayıt” işleminin devreye sokulduğunu belirtmiştir. Hatalı girişlerin

dahi kayıt altında tutulması önemli bir denetim özelliğidir. Serdar, bir işletmenin SAP kullanmaya başlaması durumunda süreçlerin iyileştirildiğini, yanlış işleyen süreçlerin yeniden tasarlandığını ve “gizli kuytuda kalmış işlerin” ortaya çıktığını söyler. SAP’ı “tüm verilerin, tüm süreçlerin su üstüne çıktığı, gizli kapaklı hiçbir verinin kalmadığı” bir sistem olarak tanımlayan Serdar, SAP’ın çalışanın verileri herhangi bir filtreden geçirmesine ya da herhangi bir veriyi gizlemesine izin vermediğini söyler. Serdar’a göre kullanıcıların, SAP’ı kendi çalışma biçimlerine uydurmaya çalışmamaları, aksine SAP’ın işleyişine uymaları “en sağlıklı yol”dur. SAP kullanılan bir işletmede veri manipülasyonu olanaksızdır. Bir işletmenin bir departmanı ya da daha küçük bir biriminde üretilen enformasyon, veri tabanında kayıt altına alınır. Bu veri tabanı yazılım tarafından diğer veri tabanlarının içerikleri ile anlık olarak karşılaştırılır. Bu işlem “kontrol” sözcüğünün doğrudan tanımına denk düşmektedir. Bunun yanında elektronik olarak yapılan bu kontrol, mekân ve zamanın sınırlarından da bağımsızdır. Bu nedenle kurumsal kaynak planlama yazılımlarını birer denetim teknolojisi olarak tanımlayabiliriz.

2.5.3. Yetki İktidarı

SAP sistemlerinin devreye soktuğu yetkilendirme algoritmaları belirli kullanıcılar ve yöneticilerin belirli işlev ve verilere erişimini denetler. Eğer yetkilendirme sınırlı değilse, kullanıcılar uzmanlık seviyelerinin dışında verilere ulaşabilir. SAP sistemleri yürütücüleri ve danışmanlarının büyük önem verdiği veri ve işletme güvenliği gerekçesiyle yetkilerin sınırı özenle belirlenir. Serdar, bir çalışan SAP sistemi kullanan bir iş başladığında sistemin ona başlangıçta herhangi bir yetki vermediğini söylemiştir: “Bu *default* (varsayılan) bir uygulamadır, çalışana kullanıcı girişi dışında hiç yetki verilmez”. Yetkilendirme sınırlandırma işleminin bir başka

veçhesidir. Yetki matrisleri ile organizasyonel birimlere, işlemler ve programlara ve veritabanı tablolarına erişimler sınırlandırılmış olur.

SAP rol tabanlı bir yetkilendirme konsepti kullanır. “Bir rol kullanıcılara veya bir grup kullanıcıya atanmış yetkileri iş sürecinin belirli parçalarını etkilemek amacıyla bir araya getirilir” (Schuls, 2016: 196). Bir kullanıcı sisteme giriş yaptığında ona bir rol atanır ve sorumlu olduğu işlem ve nesnelere yetkilendirilir. Teknik olarak yetkilendirme SAP sistemindeki öğelere erişimi açarken, iş süreci açısından roller süreç odaklı görevlendirmeye göre tanımlanır. Serdar SAP sistemlerinde oluşturdukları yetki matrisi ile belirli isimlerdeki rollerin çalışanın pozisyonu ve iş tanımına göre atandığını gerekirse bir kullanıcıya birden fazla rol verildiğini belirtir: “Örneğin ‘Muhasebe Genel’ adındaki rol o bölümde çalışanların hemen hepsine atanır. Eğer işe alınan bir yönetici ise bu role ‘Muhasebe Yönetici’ adlı rol ek olarak atanır. Bir rol çalışanın hangi programa ve program içinde hangi veri setlerin ulaşabileceğini belirler, filtreler.” Bu nedenle roller çeşitli işlemleri içeren fonksiyonel birer pakettir. Böylece sistem, çalışana yürütmesi ile ilgili olduğu alanın dışında hiçbir bölgeye erişim izni vermezken, yetki verdiği alanlarda atadığı rollerle belirli işlemleri yapmakla yükümlü kılar. Açık plan ofis benzeri uygulamaları bir taraftan yaratıcılık, etkileşim, verimlilik gibi söylemlerle meşrulaştırırken, diğer taraftan çalışanlarını karmaşık bir labirentin gözlemlerinden birine tıkararak roller adı altında kesin tanımlanmış süreçlerin yürütücüsü kılar.

Marx, yabancılaşma kavramını işçinin emeğinin ürünü ile arasındaki işlevsel mesafeye bağlı olarak kullanıyordu. Kurumsal kaynak planlama sistemlerinin çalışanlarını maruz bıraktığı yabancılaşma biçimi ise beraberinde yeni katmanlar içerir. Çalışanın çalıştığı departmanın içinde olduğu birimin belirli verileri belirli programları ile sınırlandırılırken, bu sınır genişletilse dahi ekrandaki tabloların, veri setlerinin,

listelerinin temsilinin dışına çıkılamaz. Şirket çalışanlara elektronik pencerelerden oluşan bir görünümünden ötesini sunmaz.

Süreçler denetime tabi tutulurken ortaya veritabanlarında kaydedilen, raporlar, bilançolar ve tablolarla görünürlük kazanan bir göstergeler kümesi çıkar. Böylece kurumsal kaynak planlama yazılımları yöneticilerin önündeki ekranları birer kontrol paneline dönüştürür. Yüksek bir yetkiye sahip olan bir yönetici, işletmede fiziksel olarak bulunmaya kıyasla çok daha fazla öge ve süreci ekranından görebilir. Daha alt düzey yöneticiler ve çalışanlar içinse durum tersidir. İşletme ağı içerisinde kapalı devre çalışan bir sistem olan SAP'ın yazılım ile veritabanı kısımları birbirinden ayrıdır. Veritabanına ve yazılımın olanaklarına erişim bir "yetki matrisi" ile hiyerarşik olarak kullanıcılara sağlanır. Bu yetkilendirme kayıtların yaratılması, değiştirilmesi, görüntülenmesi, süreçlerin işletilmesi gibi konularda oldukça kapsamlı ve ince ayrıntılarına kadar özelleştirilebilir niteliktedir. Enformasyona erişim ve düzenleme konusunda oluşturulan bu yetki matrisi, işletmenin çalışanları üzerinde bir iktidar aygıtı işletir. Enformasyona ve uygulamalara erişim, çalışanların pozisyonları ve mevkilerine göre düzenlenerek sınırlandırılır. Böylece çalışanlar "kapatılmanın" yeni ve oldukça etkili bir biçimi ile karşılaşır. Yazılım tarafından atanan yetkiler, aynı zamanda çalışanın sınır-duvarları haline gelir. Yetki matrisi ile çalışanın bir departmana ait hangi tür verileri görüntüleyebileceği, hangilerini değiştirebileceği, hangi rapor türlerine ulaşabileceği net bir biçimde belirlenmiş olur. Bu durum, madalyonun diğer yüzüdür; yöneticilere geniş bir vizyon ve güçlü bir kontrol veren SAP'ın bu amacının doğrudan dile getirilmeyen yönüdür. Çalışan yapmakla yükümlü olduğu işin bilgisine hapsolür. Bu yetki iktidarı böylece alt seviye kullanıcılar ve görelî olarak daha üst seviyelerde bulunan, ancak yetkileri çalıştığı departman ile sınırlı kalan yöneticilerin, işletmenin süreçleri ve verileri konusunda bütünsel bir kavrayışa sahip olmasını engeller. İşletme, çalışanın perspektifini aşan bir makine haline gelir. Çalışanın işletmenin bütününe dair

bir imge oluşturamaması, yurütülen denetim mekanizmasının önemli koşullarından biridir. Böylece SAP, bir taraftan bütünsel, diğer taraftan parçalı görünüm üretir.

SONUÇ

Kapitalist makinesel süreç, önce para, ardından finans biçimde yersizyurtsuzlaşmış sermaye akımları ile emek gücü arasındaki alışveriş ilişkisinden doğar. Marx, bu alışverişin serbest pazarda, özgür, eşit, mülkiyete dayalı olduğunu önemle vurgulamıştır. Sermaye işçiyi değil, onun mülkiyetindeki emek gücünü satın alır. Bu, kapitalizmi köleci makinelerden ayıran ilk önemli farktır. İşçi, tek mülkiyeti olan emek gücünü satarken, alışveriş eşit koşullarda gerçekleşir. Tüm bu koşullar emek gücünün de yersizyurtsuzlaşmış olduğunu gösterir. Satın aldığı emek gücünü tüketerek büyüyen sermaye, gerekli gördüğü miktardaki emek gücünü, ihtiyaç duyduğunda yeniden satın almak isteyecektir. Marx'ın sermayeyi ölü emek biçiminde tanımlamasının sebebi budur. Sermaye ve emek gücü arasındaki söz konusu özgür, eşit ve mülkiyete dayalı koşullar, çağdaş sermayenin yöneliminin bir sonucudur. Emek gücü, işçinin mülkiyeti olarak tanımlanır, onun üzerinde özgürce tasarrufta bulunma hakkı, bir taraftan mülkiyetin serbest pazardaki konumunu sağlamlaştırırken, diğer taraftan emek gücünün bir meta olarak belirlenmesini sağlar. Sermaye bu özel metayı tüketmek için dilediği miktarda satın almak, tüketimin sonunda, yeniden ihtiyaç duyduğunda emek gücünün yeni satıcılarını pazarda bulmak isteyecektir. Alışveriş gerçekleştikten sonra ise özgür ve eşit koşullar, yerini Marx'ın “boyunduruk aşamaları”, Deleuze ve Guattari'nin ise “makinesel kölelik” adını verdiği karmaşık süreçlere bırakır.

Burada denetim, bağlayıcı bir kavram olarak karşımıza çıkacaktır. Bir taraftan Marx, iş kavramını “hem insanın hem doğanın katıldığı ve insanın kendisi ile doğa arasındaki maddi tepkimeleri dilediği şekilde başlattığı, düzenlediği ve denetlediği bir süreç” (2007: 180) olarak tanımlarken; diğer taraftan Braverman'ın da hatırlattığı gibi “Marx'ın *Kapital*'inin birinci cildinde sahnenin tam ortasında, sermayenin denetimi altında gerçekleşen emek süreci yer alır” (Braverman, 2008: 41). Marx, biçimsel ve

gerçek boyunduruk aşamalarını sırasıyla mutlak ve nispi artı değer üretim süreçlerine bağlar. Biçimsel boyunduruk, emek zamanının uzatılması ile gerçekleşirken; işbölümündeki gelişmeler, işçinin verimliliği ve çalışma isteğindeki fark, büyük ölçekli emeğin örgütlenmesi, bilimin araçlarının devreye sokulması gibi gelişmeler ile emeğin üretkenliğinde gerçekleşen artış, gerçek boyunduruğu oluşturur. Gerçek boyunduruk aşamasına geçişin anahtarının uygulanan denetim mekaniklerinde bulunması bu bağlantının önemini gösterir.

Kapitalist toplumlarda söz konusu denetim mekaniklerinin yalnızca üretim hatlarında, artı değer süreçlerinde gerçekleşmediğini vurgulamak gerekir. Bu noktada Michel Foucault'nun beden disiplinleri ile nüfus düzenlemelerini içeren tarihsel çalışması hem teorik artalanı oluşturmak hem de güncel dönüşümü kavramak için önemli bir katkı sağlar. Kapitalizmin icadının ardından Batı toplumlarının, üyelerini hapisane, fabrika, hastane, okul, kışla gibi kurumlara kapattığını, bu kurumlar içinde de bir taraftan çalışma kavramını “bütün sefalet biçimlerinin ilacı, genel çözümü olarak” (2015: 122) tanımlayıp, diğer taraftan beden kinetizmi üzerinde incelikle işleyen ve sürekli gözetleme optiğini uygulamaya sokan bir anatomo politik iktidarın doğduğunu belirten Foucault, bu güçlerin, daha sonradan gelişip eklenen ve doğum, ölüm oranları, bölgesel sağlık düzeyleri gibi kitlesel kipte işleyen biyo politik kutup ile birlikte “disiplin toplumlari” adını verdiği bir kapsayıcı düzen oluşturduğu görüşündedir. Bu çok boyutlu ve karmaşık uygulamaların adım adım devreye sokulması, egemenliğini “öldürme” ve “yaşamalarına izin verme” biçiminde işleten monarşik iktidarların yerini, kapitalizmin doğuşu ile, yaşam üzerinde denetim uygulayan biyo iktidara bırakması ile mümkün olmuştur. Anatomo politik ve biyo politik olmak üzere çift kutuplu işleyen biyo iktidarın, Foucault tarafından kapitalizmin vazgeçilmez bir ögesi olarak tanımlanmasının sebebi budur: “kapitalizm bedenlerin denetimli bir biçimde üretim aygıtına sokulması ve nüfus olaylarının ekonomik

süreçlere göre ayarlanmasıyla güvence altına alınmıştır” (2010: 103). Böylece kapitalizm ve beraberinde uyguladığı denetim mekanikleri yalnızca artı değer üretim süreçlerinde ortaya çıkan boyunduruk aşamalarına indirgenemeyecek genişlikte bir alana yayılır. Sözü edilen, hatlarda uygulanan üretim ilişkilerinin, dışarıda ideolojik, pratik ve söylemsel olarak meşrulaştırılması değil, kapitalizmin bizzat beden ve onun öznellik kipleri üzerinde işliyor olmasıdır. Burası aynı zamanda Gilles Deleuze ve Felix Guattari’nin, etkinlik alanı öznellik üretimi olan toplumsal tabi kılma ve üretilmiş öznelliği yararlı bir parçaya dönüştüren makinesel kölelik kavramlarının işlediği bölgedir. Bu nedenle Maurizio Lazzarato, kapitalist zenginliğin üretiminin bu iki iktidar aygıtının etkinlik bölgelerinin kesişiminde gerçekleştiğini vurgular. Böylece kendisi üretken olmayan, Marx’ın “ölü emek”, Deleuze ve Guattari’nin “organsız beden” adını verdiği sermaye, tabi kılma ve makinesel kölelik aygıtları ile üretimi kendisine mal eder. Sermayenin metalaştırma kapasitesi ile belirlenen üretim kavramı, atölyeler ya da Fordist bantlarda gerçekleşenlerle sınırlanamayacak, hizmet ve enformasyon üretimlerini de içerecek kadar geniş kapsamlıdır. Bu kavramsal ve tarihsel yaklaşım, çağdaş kapitalizmin deneyimlediği dönüşüm hakkında bir perspektif oluşturmak için de yardımcı olacaktır.

Neoliberalizmin, söz konusu dönüşüm konusunda bir aşamayı işaret eden, hem eleştirel ekonomi politik hem de sosyal bilimlerin birçok disiplinde yaygın olarak kullanılan bir kavram olduğu görülür. Bunun temel sebebi bir yönetimsellik sanatı olan neoliberalizmin, yalnızca politik söylem kipleri ve ideolojik argüman inşası ile değil, aynı zamanda hem yasa koyucular düzeyinde hem de bizzat gündelik hayatın içinden işleyen çeşitli pratikleri devreye sokarak çalışmasında aranmalıdır. Foucault neoliberalizmi, asli amacı uyumlu, yararlı, üretken şahıs değil, girişimci marka birey üretmek olan bir öznellik inşası süreci olarak tanımlar. Bu nedenle Foucault’nun perspektifini toplumsal tabi kılmanın etkinlik alanına yerleştirebiliriz. Foucault, Batı

toplumlarının disiplinci rejimlerden uzaklaşmaya başladığını görmüş ve yeni rejimlerin hangi özneye ihtiyaç duyduğunun bulunması gerektiğine işaret etmişti. Söz konusu özne, egemen retoriğin başarı öyküleri, “fark yarat” gibi sloganları ile yücelttiği dar tanımlı girişimci karakterden daha fazlasıdır. Gerçekleşen neoliberal dönüşümü piyasa ekonomisinin işleyişini benimseme yönünde kurulan yeni bir “akıl” tipi olarak tanımlayan Dardot ve Laval, Foucault’nun çalışmalarından da yararlanarak şirket olgusuna işaret eder. Kapitalizmin finansallaşmış momentinde, yeni öznellik kipleri ile ilişkili olarak ve emek süreçleri bağlamında şirket, kilit bir varlık olarak karşımıza çıkar.

Konu kapitalizmin deneyimlediği çok yönlü dönüşüm olduğunda, paradigmanın yeni imgesi artık üretim bandı değildir. İrili ufaklı şirketler ve girişimci şirket şahıslardan oluşan bir şirketler toplumu tahayyülü, bütün kurumları ve süreçleri kuşatır. Şirket sahneye çıktığında, kurumsal dönüşümlerle birlikte öznellik üretimi için işleyen toplumsal tabi kılmanın yanında makinesel kölelik kuvvetleri de görünür olmaya başlar. Araştırma kapsamında, sanal görüntüleme teknolojilerinde uzmanlaşmış Ar-Ge şirketi ile kurumsal kaynak planlama danışmanlığı firmasında yapılan katılımlı gözlem ve görüşmeler, şirket olgusu üzerinde yoğunlaşan söz konusu tartışmaların kavramsal içeriğine odaklanılarak yürütülmüştür. Burada ilk olarak vurgulanması gereken konulardan biri devlet ve ilgili resmi kurumlar tarafından çeşitli programlarla yürütülen şirket kurmaya yönelik teşviklerdir. Katılımlı gözlem yapılan sanal görüntüleme şirketi, bu türden bir teşvik ile kurulmuştur. Kurumsal kaynak planlama danışmanlığı şirketi de çalışanlar tarafından kurulmuş, böylece işçi, şirket sahibi pozisyonuna geçmiştir. Bu durum, dönüşümle ilgili semptomatik bir görünüm olarak karşımıza çıkar. Sanayici kapitalistler ile işçi sınıfı arasındaki kesin ayrımın yerine, kurulan şirket sayısındaki değişimin bir diferansiyel veri olarak tanımlandığı bir dönem deneyimlenmektedir. Ancak bu durum büyük sermayenin sınıf

bariyerlerinin aşındığı değil, tam tersine servet adaletsizliğinde farkın hızla arttığı koşullar oluşturmuştur. Neoliberal toplum, üyelerinden mümkünse bir şirket sahibi olmasını, değilse kendisini bir marka birey, şirket şahıs olarak görmesini istemektedir. *Homo-economicus* olarak tanımlanan bu öznellik, böylece toplumun bütün üyeleri için tanımlanmış olur. Buna karşın bu türden bir tanımın ne derece kendisini geçerli kıldığı, uygulamada kendi başarısına ne kadar ulaştığı, cevabı kolay olmayan bir sorudur. Neoliberal programlar kamusal ve kolektif yapıların yerini piyasa kuralları ile ikame etme konusunda çeşitli aşamalar kat etmiştir ancak öznellik üretimi çabasında düşük istihdam, güvencesizlik ve belirsizlik içeren koşullar, başarılı ve kendisini gerçekleştiren birey imgesinin önüne geçmektedir. Buna karşın meritokratik mekanizmalar rekabeti bir norm olarak dayatarak ve yedek sanayi ordusunu bir gerilim ve tehdit unsuru olarak kullanarak belirli bir özneliği harekete geçirmeye devam etmektedir.

Söz konusu öznellik modelinin başarı peşinde koşma, kendisini gerçekleştirme, haz üretme, arzu ve libidinal enerjiyi devreye sokma, fark yaratma, girişimci ve tutku sahibi olma, sürekli kendisini geliştirme gibi mottoları nedeniyle, kimi araştırmacılar tarafından sanayi dönemi öznesinin katı Protestan etiğinden koptuğuna yönelik bir görüş öne sürülür. Buna karşın bu yeni *homo-economicus* özneliğinin hedef, fark ve başarı söylemlerinin ardındaki idealler en az Protestan etiğinin özündeki kadar çilecidir. Çalışmayı iş yerinin sınırlarının dışına çıkararak ve gönüllü kılan, var olanla yetinmemeyi daha iyisinin peşinde koşmayı öğütleyen tüm bu söylemler Nietzsche'nin (2011: 125) çileci ideal tanımındaki “başka-türlü-olma, başka-yerde-olma arzusu”nun bir vechesidir.

Bu tabi kılma mekanizmalarının ürettiği girişimci *homo economicus* özneliği görünüşte homojen bir tablo ortaya koyar. Kişileşmiş kapitalist ile emek gücü sahibi

aynı ideal benlik sunumunda buluşmalıdır. Buna karşın araştırmamızın saha gözlemi bu özelliğin bir pratik olarak ortaya koyulduğu durumlarda homojen tablonun yerini keskin bir ayırım aldığını bulgulamıştır. Her zaman rasyonel bir akılla hareket etme, kişisel sorunları ve duyguları iş ilişkilerinden uzak tutma, hata kabul etme, sorumluluk alma, doğru iletişim kurma gibi nitelikler emek gücü için her zaman gösterilmesi gereken özellik bileşenleri kılınırken, yönetici sahipleri için bu koşullar çok daha esnekler. Böylece marka birey üzerine kurulan ideoloji ve retorik canlı emeğe katılmış bilgiyi ve duygulanımsal emeği denetleme ve sömürmenin söylemsel aracıdır.

Bilişim ve iletişim sektörlerinde çalışanların “sınıfsal pozisyon alabilme olanaklarının bulunmadığı” (Savul, 2018: 402) yönündeki sav yine bir bilişim ve iletişim sektörü dalı olan SAP danışmanlığı için de geçerlidir. Dahası danışmanlar emek süreçlerinde prekaryalaşma, statü ve unvanlarda ise profesyonel olma çabası arasında gerilimli bir hatta bulunur. Bu hat çalışanlar arasında bir mücadelenin de temel dinamiğini oluşturur. Vasıfsız emek, daha tecrübesiz, daha güvencesiz ve alt seviye çalışanlara devredilirken, çalışanlar arasında da seviye atlamak için rekabet koşulları işler. Bu nedenle rekabet konusunda danışmanların görüşleri çelişkilidir. Görüşülen bütün danışmanlar rekabet kavramını yüceltir. Ancak emek süreçlerinde rekabet katı koşullar içinde gerçekleşmelidir, çünkü çalışanlar arasında en büyük sorunlardan biri güvendir.

Esnek örgütlenmiş proje bazlı emek süreçlerinde ortaya çıkan yeni bir konu da boşa giden emekle ilgilidir. Danışman oluşturduğu modülün kullanılmamasına, tasarımcı afişinin revize edilmesine, program geliştirici yazılımın çöpe gitmesine hazırlıklı olmalıdır. Bu durum bir sistemin hatalı işletilmesinin değil, yeni emek süreçlerinin kaçınılmaz bir sonucudur. Bu sonuç kendisini işine adanması beklenen çalışandan yabancılaşmadan daha farklı nihilist bir durum içinde bırakır.

Konu dönüşüm olduğunda, ekonomi politiğin “finansallaşma” adını verdiği bir sürecin de toplumsal uzamda giderek daha fazla kendisine yer açtığı yönünde tezler de bulunmaktadır. Finansallaşma kavramı ilk bakışta sermayenin meta ile ilişkili genel formülünün dışında türev ürünler, tahviller ve çeşitli finansal enstrümanlar sayesinde büyümenin başka yollarını bulduğu ve üretmeden kâr etmeye başlayabildiğine yönelik bir yargıya işaret eder. Buna karşın Ali Rıza Güngen ve Ümit Akçay (2016), ortaya koydukları çevrimsel şemada finansallaşmanın ilk bakışta kendilerine özgü çevrimlere sahip gibi görünse de, bu çevrimlerin üretim alanına organik olarak, finansal mimarinin ise borçlandırılmış hane halkına bağımlı olduğunu gösterirler. Başka bir deyişle üretim alanından kopuk bir finanskapital varsayımı mevcut ekonomi politik işleyiş ile uyumlu değildir. Kapitalizmin finansallaşmış momentinde işçi, çift kutuplu bir iktidar ilişkisine maruz bırakılır: Sermaye karşısında bir taraftan emek gücünün satıcısı iken, diğer taraftan “kredinin” müşterisi olarak tanımlanır. Müşteri olarak emek gücü, Marx’ın emek ve sermaye arasındaki alışveriş için tanımladığı “özgürlük, eşitlik, mülkiyet ve Bentham” biçimindeki dörtlü formülün yinlendiği bir koşulda bulunur. İşçi kendisine ürün olarak verilen borcu almakta özgürdür, alışveriş eşit koşullarda gerçekleşir, mülkiyet esastır, “ve Bentham’dır, çünkü her iki taraf da yalnız kendisini düşünür” (2007: 178-179). Borcun geri ödeme süreci ise yeni bir kölelik ve öznellik inşası rejimini inşa etmeye başlar. Soederberg’in (2016) de işaret ettiği gibi borç bir toplumsal güç ilişkisidir.

Bunun yanında finansallaşmanın üretim alanında herhangi bir dönüşüme sebep olmadığını düşünmemeliyiz. Geuljac’ın (2013) da bulguladığı gibi firmanın tamamına sinen finans mantığı nedeniyle arz talep dengeleri ile işleyen bir üretim değil, inovasyon ve hisse değerlerinin parametre olarak alındığı “ürün” odaklı bir anlayışa geçer. “Ürün”, büyüklüğü ya da dahil olduğu sektörel konumundan bağımsız olarak şirketlerin temel gerekliliklerinden biri haline gelir. Ürün, finansal, sayısal, maddi ya

da hizmet biçiminde olabilir. Araştırma kapsamında katılımlı gözlem yapılan SAP danışmanlık şirketinin ürünleri belirli platformlarda çalışan yazılımlar iken VR Ar-Ge Şirketinin ürünleri hem çeşitli donanımları hem de ilgili yazılımları kapsar. Her durumda şirketler belirli aralıklarla piyasaya ürünler sunmak, mevcut ürünlerini yeni sürümlerle güncellemek durumundadır. Üretim, parçaların bir hat boyunca birleştirildiği montaj süreçleri ile değil, uzmanlaşmış tedarikçiler tarafından üretilen her bir birimin dışsal ilişkileri ile tanımlanarak bir araya getirildiği asamblajlar biçiminde gerçekleşir. Danışmanlık şirketinin ürünlerini birer yazılım olduğu için soyutlamak hatalı bir yaklaşımdır. Bu ürünlerin her biri üretilmek için hem vasıflı hem vasıfsız belirli emek zamanlarına ihtiyaç duyar. Her bir ürün piyasada bir meta değerine aynı zamanda kullanım ve değişim değerlerine sahiptir. Ürünün sanal bir düzlemde işliyor olması sonsuz bir ömre sahip olduğu, yıpranıp eskimediği ve bakıma (güncelleme) ihtiyaç duymadığı anlamına gelmez. Bu nedenle ürünlerin her biri fiziksel bir ağırlığı olmamasına rağmen somuttur. Bu düzlemde Deleuze'un deyişi ile soyut makine ya da diyagram algoritmalarıdır. VR AR-Ge şirketinin ürünleri bileşenlerin operasyonalleşip enformatikleştiği bir modülasyona tabi tutularak asamblajlar yaratılarak gerçekleşir. Ürünü oluşturan bileşenler dışsal ilişkileri ile bir araya gelir. Ortaya çıkan ürün ise bir parça veya bütün değildir. Başka ürünler ile bir araya gelerek çalışan bir çoklaşmadır. Üretim her bir bileşenin bir araya gelebilmesini sağlayan diyagramların işleyişi ile gerçekleşir.

Bütün bunların yanında, yalnızca toplumsal tabi kılma süreçlerini değil, onunla birlikte ilerleyen makinesel kölelik koşullarını da çözümlemenin önemli bir bölgesine yerleştirmek gerekir. Neoliberal programlar veya daha genel anlamıyla kapitalizm, yalnızca öznellik üretimi kiplerini devreye sokarak işleyen bir sistem olsaydı, fazlasıyla zayıf ve sebep olduğu dalgalanmalar karşısında kırılğan kalırdı. Makinesel kölelik koşulları, öncelikle mutlak ve nispi artı değer üretildiği, bu nedenle doğrudan emek

süreçlerine içkin bir aralıkta gerçekleşir. Ancak söz konusu koşulların, üretim bandı anatomo politikası ile sınırlı kalmadığı, fabrikanın yanında okul, hastane, hapisane gibi kurumlarda da etkin bir şekilde devrede olduğunu hatırlamak gerekir. Foucault panoptik fonksiyonu diyagram olarak tanımlamış, Deleuze ise bu tanımdan hareketle diyagramı soyut makine ile semantik olarak birleştirmişti. Biçimlendirilmiş madde ve fonksiyonlardan oluşan somut düzeneklerin dokusunun içinden geçerek, böylece bir kuvvet ilişkileri haritası kurarak işleyen bir algoritmik şema olan diyagram, aynı zamanda makinesel kölelik rejiminin temel işlevsel öğelerinden biridir. Çalışanlar üzerinde işletilen denetim mekaniklerinin makinesel boyutu sürekli gözetleme anlık veri aktarımı gibi bir yöntemi uygulamak zorunda değildir. Bilişim ve iletişim teknolojileri dolayımı ile gerçekleşen ve *monitoring* adını alan bu tip gözetleme her zaman denetim mekaniklerinin temel boyutlarından biri olmak zorunda da değildir. Daha etkili bir işleyiş makinesel semiyotiklerin devrede tutulması ile gerçekleşir. Tamamen kendi teknik terminolojisine sahip, dil gibi yapılandırılmayan, anlam ve temsil ile ilişkisi dilyetileri içinde gerçekleşmeyen, bilimsel veriler, endeksler, indikatörler, fonksiyonlarla işleyen bir diyagramatik semiyotik çalışanı her adımı belirlenmiş, kesin tanımlı bir algoritmik sürecin içine sokar. Bu makinesel semiyoloji emek sürecini denetim altında tutmakla kalmaz insan sermayesi modülü ile çalışanın vasıf, beceri, iletişim gibi niteliklerinin gelişimi için çeşitli programları devreye sokarak sosyal alana dahil olan beşeri sermayenin gelişimini dahi teknikleştirir. Bu, makineler tarafından kuşatılmış bir hayat değil; kendisi bizzat makineleşmiş beden ve hayat tasavvurudur: *homo ex machina, vita ex machina*.

Bir diyagram olan bürokratik piramit, yerini yeni diyagrama, ağ şeklindeki adacıklara bıraktığında, tıpkı tabi kılma mekanizmaları gibi makinesel kölelik rejimleri de yeni evresine girer. Panoptik, Taylorcu ve olası diğer modeller mahkûmun hücresi, işçinin tezgâhı ile sınırlı olmaktan çıkarak bir heryerdelik uzamına doğru genişlemiştir.

Günümüzde ise yeni yayılım modüler ağ diyagramı ile gerçekleşmektedir. Üretim, hizmet, dağıtım gibi her türden süreçte ve eğitim cezalandırma gibi her türden formel işlevde değişen koşullara göre dallanıp budaklanan bir yönergeler haritası çıkaran, tam da Deleuze'un (2013) tanımında vurguladığı gibi bir oluş halinde gerçekleşerek hedef, ürün, kârlılık gibi davranışları dayatan algoritmik diyagramlar, tüm disiplinler inşaları şirketleştirir. Deleuze, bir taraftan birbirlerinden keskin hatlarla ayrılmış hapisane, okul, fabrika gibi kurumların arasındaki benzerliklerin sebebini birbirinden türeyen soyut makinede bulmuştu. Bu nedenle panoptikonun soyut makinesi hapisane dışında da uygulanabilmişti. Yeni soyut makine ise kapatan değil şirketleştiren bir modeli hayata geçirir.

Şirketin diyagramını ayrıntılarıyla kavramak için sahip olduğu Kurumsal Kaynak Planlama (KKP) yazılımları inceleyebilir. İmalattan finansa, malzeme yönetiminden insan kaynaklarına kadar tüm modüllerin tüm süreçleri bu yazılımlar aracılığı ile gerçekleştiği için kurumsal kaynak planlama yazılımlarını canlı bir organizma olan şirketin "sinir sistemi" olarak tanımlayabiliriz. İlk ve en yaygın kullanılan KKP yazılımı olma özelliğine sahip olan SAP, standart ve modüler bir programdır. Böylece kullanıldığı şirketleri de modülerleştirir ve süreçlerini standartlaştırır. Katılımlı gözlem yapılan SAP Danışmanlık şirketinin danışmanlık hizmeti verdiği bazı firmaların çeşitli lojistik gerekçelerle yönetim birimleri ile üretim tesislerini coğrafi olarak birbirinden ayırdığı görülmüştür. Modüler ağ diyagramı ile üretim tesisi, fabrika ya da başka herhangi bir birim de gerektiğinde eklenip çıkarılabilecek bir modüle dönüşmüştür. Böylece kullanıldığı firmaların tüm bölümlerinin tüm süreçlerine hakimiyet kuran bu çok kapsamlı ve bütünleşik yazılımlar, entegre olduğu iletişimsel ve sibernetik donanımlarla birlikte yeni bir yersizyurtsuzlaşma katsayısı oluşturur. Bu durum sadece birimler değil tekil çalışanlar

için de geçerlidir. Böylece firmalar belirli mekanlarda konsantre olup gelişen değil, dağılıp yayılan bir görünüm oluşturur.

Piyasa terminolojisinde “dijital dönüşüm” olarak adlandırılan bu yeni sürecin bir diğer farkı “hız” ile ilgilidir. Firma içinde üretilen herhangi bir veri seti, anlık olarak ulaşılabilir hale getirilirken, yazılımın özelleşmiş algoritmaları, işlenip anlamlı kılınmış enformasyon türleri üretir. Bu durum niceliksel bir hız artışından farklı olarak bir “anıdalık” sürecini devreye sokar. SAP ve diğer birçok KKP sistemlerinin “gerçek zamanlı” olarak nitelendirilmesinin sebebi de budur. Oldukça gelişmiş bir panoptik bakışı beraberinde getiren bu nitelikte birlikte bir yöneticinin gözü artık her an her yerdedir. Öte yandan yazılımın yetkilendirme matrisi, bu nitelikteki bir bakışı çalışanlar için sınırlar. Yönetim için işletme, ekranda bir kontrol paneline dönüşürken, çalışan yetkilendirildiği alan ve bölgenin bilgisine hapsolür. Bu durum kapatılmanın yeni biçimini oluşturur. Çalışan, fiziksel olarak kapatılıyor gibi görünmez, mobil olması, gerektiğinde evden çalışması, seyahat etmesi beklenir. Ancak yetki matrisi, işine dair parçalı ve kısıtlı bir imge verir. Gerçek zamanlılık, modüller ve çalışanlar arasındaki iletişimi de bir anıdalık düzeyine taşıırken bu iletişim, dilin ve dili yapılandıran sözcülemin öncelikli olmadığı, veritabanları, formlar, raporlar, tablolardan oluşan karma bir arayüzün teknikleştirdiği bir semiyotik ile gerçekleşir. Süreçler, veri analiz raporları ile işleyen, temsilin devreden çıkarıldığı, metaforik olmayan, makinesel bir iletişim biçiminin hakimiyetinde yürütülür. Bu semiyotiklerde artık ne girişimci öznellik ne de onun temsiline bir ifadesi mevcuttur. Burası makinesel kölelik rejimlerinin iletişimsel ağıdır. Algoritmik diyagram, makine merkezli teknik talep formları ile tüm çalışanlara belirli davranışları dayatır.

KKP yazılımlarının süreç yönetimi olduğu kadar panoptik teknolojiler olmalarına karşın şirket mekânı da süreçler üzerinde makinesel bir işleyişe sahiptir.

Fabrikadan ofise taşınan şirket mekânı, arzu nesnesi ve emek inkârcısıdır. Çeşitli sosyal aktivite olanakları ile bütünleşik olarak tasarlanmış, homojen, steril, pürüzsüz yüzeylerden oluşan ve dışarının koşullarından yalıtılmış modern ofis bu haliyle kendisini bir arzu nesnesi olarak ve prestij imgesi olarak sunarken, yaratıcılık ve üretkenlik türevi bir retoriği devreye sokarak ve yerine proje bazlı çalışma kavramını ikame ederek emeği gizler. Ofis aynı zamanda kapalı devre kamera sistemleri, tüm girişlerden, tanımlı asansör katlarına kadar elektronik turnikeler ve açık plan mimarisi ile panoptik bir bütün oluşturur.

Toplumsal tabi kılma ve makinesel kölelik kuvvetlerinin yoğunlaştığı bölgede şirket bulunur. Burada aynı zamanda sanayi dönemlerinde mümkün olmayan bir birleşme de söz konusudur: Dönüşüm ile birlikte egemenin yeni aklı, toplumun tüm üyelerinden kendilerini girişimcilik ya da marka birey gibi nitelendirmelerle tanımlayıp bir *homo-economicus*, şirket şahıs olmasını beklemektedir. Burada yalnızca söylem değil çeşitli pratiklerle desteklenen bir eğilim söz konusudur. Sanayi döneminde hapishanenin tüm kurumlara yaygınlaşmasını sağlayan diyagram, yerini kurumları devletleri ve insanları şirketleştiren yeni diyagrama bırakmaktadır. Şirket formu finansal akımlara dolaysız biçimde bağlı ve piyasanın rekabet dinamiklerine tam anlamıyla tabi olduğu için, süreçlerinde benimsediği ürün odaklı modelleri emek süreçlerini de proje bazlı ve kısa vadeli kılar. Emek kavramının yerine geçirilen çalışma, çalışmaya yüklenen başarı ve mutlulukla süslenmiş etik değerlerin yardımıyla çalışandan, projenin işleyişi, şirketinin kârlılığı için tüm hayatını vakfetmesi, diğer taraftan da sonlandırılan bir projenin ardından ayrılığa hazır olması beklenir. Tam anlamıyla güvencesiz koşullarda gerçekleşen emek süreçleri, rekabeti doğanın bir normu olarak tanımlayan ve piyasa koşullarını yaşamının tüm alanlarında benimsemiş bir *homo-economicus* modeli ile algoritmik diyagramların oluşturduğu makinesel kölelik rejimleri tarafından denetlenir.

Üretim süreçlerinde, sanayi dönemi paradigmasının sembol örneği olarak verilen toplu iğne imalatının günümüzün modern şirketleri özelindeki karşılığı, denetim toplumlarına dair kavramsallaştırma için somut bir örnek olarak yeniden ele alınabilir. Adam Smith'in örnek olarak incelediği, Marx'tan Braverman'a ve Sennett'e kadar birçoklarının yeniden ele aldığı bu örgütlenmede, toplu iğne imalatı on sekiz birim işleme bölünmüş, böylece tüm süreçler serileşmiş, hızlanmış ve standartlaşmıştır. Bu paradigmada işçi vasıfsızlaşır, süreç üzerindeki tüm öznelliği ve tasarrufu elinden alınır, hareketleri ve işlemleri öngörülebilir, hesaplanabilir ve denetlenebilir kılınır. Neoliberal şirketin süreçleri ise bu aşamalardan hiçbirini uygulamayacaktır. Toplu iğne üreten bir fabrika değil, ürünlerinden biri motivasyonlara dayalı inovatif bir sürecin ardından markalaştırdığı toplu iğne olan bir şirket, finans hareketlerine anlık olarak bağlı bulunan yönetici merkezinin uzağında, gerekirse dünyanın diğer ucundaki bir imalathaneyi kurumsal kaynak planlama yazılımlarının dolayımı ile kendi fabrikası olarak kullanacak; imalatı parça işleme bölmeye gerek bırakmayan otomasyon teknolojilerinin entegre sistemlerinde, bir toplu iğnenin tüm işlemsel süreçlerini danışmanın değişimiyle “hem de cep telefonundan” takip edebilecektir.

KAYNAKÇA

Adorno, T. W., (2013), *Kültür Endüstrisi – Kültür Yönetimi*, (çev.) N. Ülner, M. Tüzel, E. Gen, İstanbul: İletişim.

Akçay, Ü. ve Güngen, A.R., (2016), *Finansallaşma Borç Krizi ve Çöküş Küresel Kapitalizmin Geleceği*, Ankara: Nota Bene.

Althusser, L., (2002), *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, (çev.) Y. Alp, M. Özışık, İstanbul: İletişim.

Aydın, D, G., (2005), "A. Smith ve J. A. Schumpeter'in Dinamik Rekabet Teorileri", H.Ü. *İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (1), 1-15.

Bakan, J., (2007), *Şirket Kâr ve Güç Peşindeki Patolojik Kurum*, (çev.) R.G. Ögdül, İstanbul: Ayrıntı.

Baltacı, A., (2018), "Nitel Araştırmalarda Örnekleme Yöntemleri ve Örnek Hacmi Sorunsalı Üzerine Kavramsal Bir İnceleme", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (1), 231-274.

Başaran, F., (2014), *İletişim ve Emperyalizm*, Ankara: Ütopya.

Başaran, F. ve Geray, H., (2016), *İletişim Ağlarının Ekonomisi*, Ankara: Ütopya.

Bauman, Z. ve Lyon, D., (2016), *Akışkan Gözetim*, (çev.) E. Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı.

Beaud, M., (2016), *Kapitalizmin Tarihi*, (çev.) F. Başkaya, İstanbul: Yordam Kitap.

Beck, U., (2014), *Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru*, (çev.) K. Özdoğan ve B. Doğan, İstanbul: İthaki.

Bell, D., (1999), *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*, New York: Basic Books

Benjamin, W., (2007), *Pasajlar*, (çev.) A. Cemal, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Binark, M., (1998), "Enformasyon Toplumu ve Teknokratik Örgütlenme", 20. *Yüzyılın Sonunda Kadınlar ve Gelecek Konferansı*, der. O. Çitci, Ankara: Toadie Yayın.

Binark, M., (1999), *Enformasyon teknolojilerinin toplumsal cinsiyete bağlı kullanımı: Japonya ve Türkiye Örneği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

Binark, M., (2005), "Türkiye'de Yeni İletişim ve Enformasyon Teknolojilerinin Kullanım Kültürleri ve Cinsiyetler Arasındaki Dijital Uçurum", *Avrupa Birliği ve Türkiye'de İletişim Politikaları: Pazarın Düzenlenmesi, Erişim ve Çeşitlilik*, der. M. G. Bek, D. Kevin, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Bourdieu, P., (1995), *Pratik Nedenler*, (çev.) H. Tufan, İstanbul: Kesit Yayıncılık.

Bourdieu, P., (2009), "Sınırsız Sömürü Ütopyası: Neoliberalizmin Özü", *Neoliberal İktisadın Marksist Eleştirisi*, der. G. Akalın, U. S. Akalın, (çev.), U. S. Akalın, İstanbul: Kalkedon.

Bourdieu, P., (2015), *Ayrım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*, (çev.) D.F. Şannan ve A.G.Berkkut, Ankara: Heretik.

Braverman, H., (2008), *Emek ve Tekelci Sermaye*, (çev.) Ç. Çıdamlı, İstanbul: Kalkedon.

Brown, Wendy, (2018), *Halkın Çözülüşü Neoliberalizmin Sinsi Devrimi*, (çev.) B. E. Aksoy, İstanbul: Metis.

Çalıcı, S., (2016), “Gilles Deleuze: Arzu Politikasından Dışsallığın Biyopolitikasına”, *Biyopolitika Cilt 2*, der. Onur Kartal, Ankara: Nota Bene.

Dardot, P. ve Laval, C., (2012), *Dünyanın Yani Aklı*, (çev.) I. Ergüden, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Deleuze, G., (1992), “Postscript on the Societies of Control”. October, (59), 3-7

Deleuze, G., (2010), *Nietzsche ve Felsefe*, (çev.) F. Taylan, İstanbul: Norgunk

Deleuze, G., (2013a), *Müzakereler*, (çev.) İ. Uysal, İstanbul: Norgunk.

Deleuze, G., (2013b), *Foucault*, (çev.) B. Yalim, E. Koyuncu, İstanbul: Norgunk

Deleuze, G. ve Guattari, F., (1988), *A Thousand Plateaus Capitalism & Schizophrenia*, (çev.) B. Massumi, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Deleuze, G. ve Guattari, F., (2012), *Anti- Oedipus Capitalism and Schizophrenia*, (çev.) R. Hurley, M. Seem, H. R. Lane, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Deleuze, G. ve Guattari, F., (2012), *Anti- Ödipus Kapitalizm ve Şizofreni 1*, (çev.) F. Ege, H. Erdoğan, M. Yiğitalp, Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yay.

Drucker, P., (1999), *Management Challenges for the 21st Century*, New York: HarperBusiness.

Dumenil, G. ve Levy, D., (2009), “Marksist Bir Neoliberalizm Teorisi”, *Neoliberal İktisadın Marksist Eleştirisi*, der. G. Akalın, U. S. Akalın, (çev.), H. Tunalı, İstanbul: Kalkedon.

Foucault, M., (2000), *Hapishanenin Doğuşu*, (çev.) M.A. Kılıçbay, Ankara: İmge.

Foucault, M., (2001), *Kelimeler ve Şeyler*, (çev.) M.A. Kılıçbay, Ankara: İmge.

Foucault, M., (2003), *İktidarın Gözü*, (çev.) I. Ergüden, Ankara: İmge.

Foucault, M., (2010), *Cinselliğin Tarihi*, (çev.) H.U. Tanrıöver, İstanbul: Ayrıntı.

Foucault, M., (2011), *Özne ve İktidar*, (çev.) I. Ergüden, O. Akınhay İstanbul: Ayrıntı.

Foucault, M., (2015), *Biyopolitikanın Doğuşu*, (çev.) A. Tayla, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Foucault, M., (2016), "The Birth of Social Medicine", *The Essential Foucault*, der. P. Rabinow, N. Rose, New York: The New Press.

Freeman, C. ve Soete, L., (2004), *Yenilik İktisadı*, (çev.) E. Türkcan, Ankara: Tübitak Yayınları.

Fumagalli, A., (2015), “Emek piyasası, bilgi, biyoekonomi: yeni bir kuramsal politik ekonomi paradigması”, *Bilişsel Kapitalizm*, der. C. Vercellone, (çev.), D. Kundakçı, İstanbul: Otonom.

Gaulejac, V., (2013), *İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum*, (çev.) Ö. Erbek, İstanbul: Ayrıntı.

George, S., (2009), “Neoliberalizmin Kısa Tarihi”, *Neoliberal İktisadın Marksist Eleştirisi*, der. G. Akalın, U. S. Akalın, (çev.), G. Akalın, İstanbul: Kalkedon.

Geray, H., (1994), *Yeni İletişim Teknolojileri*, Ankara: Kılıçarslan Matbaacılık.

Geray, H., (2003), *İletişim ve Teknoloji: Uluslararası Birikim Düzeninde Yeni Medya Politikaları* Ankara: Ütopya Yayınevi.

Geray, H., (2006), *Toplumsal Araştırmalarda Nicel ve Nitel Yöntemlere Giriş*, Ankara: Siyasal Kitabevi.

Gilbert, J. ve Goffey, A., "Control Societies: Notes For An Introduction", *New Formations*, (84), 5-19.

Gorz, A., (2011), *Maddesiz: Bilgi, Değer ve Sermaye*, (çev.) I. ergüden, İstanbul: Ayrıntı.

Guattari, F., (2020), *Moleküler Devrim*, (çev.) I. Ergüden, İstanbul: Otonom Yayıncılık.

Hardt, M. ve Negri, A., (2001), *İmparatorluk*, (çev.) A. Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı.

Hui, Yuk, (2015), “Modulation After Control”, *New Formations*, (84), 74-91.

Işıklı, Ebru, (2019), “Ofis Çalışanlarının Yalnızlığı”, *Sınıftan Sınıfa*, der. Ayşe Buğra, İstanbul: İletişim.

Jessop, B., (1992), "Fordism and Post-Fordism: a Critical Reformulation", *Pathways to Regionalism and Industrial Development*, der. A.J. Scott ve M.J. Storper, London: Routledge.

Jessop B., (1996), "Post-Fordism and The State", *Comparative Welfare Systems*, der. B. Grave, Basingstoge: Macmillian.

Kartarı, A., (2017), " Nitel Düşünce ve Etnografi: Etnografik Yönteme Düşünsel Bir Yaklaşım", *Moment Dergi*, 4 (1), 207-220.

Koyuncu, E., (2016), "Foucault'nun Siyaset Felsefesinde Biyopolitikanın Doğuşu", *Biyopolitika Cilt 2*, der. Onur Kartal, Ankara: Nota Bene.

Köker, L., (2008), *İki Farklı Siyaset*, Ankara: Dipnot.

Kumar, K., (2004), *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma Çağdaş Dünyanın yeni Kuramları*, (Çev.) M. Küçük, Ankara: Dost.

Lazzarato, M., (2015), *Göstergeler ve Makineler*, (çev.) F. N. Demirci, İstanbul: Otonom.

Lebert, D. ve Vercellone, C., (2015), "Kapitalizmin Uzun Vadeli Dinamiği İçinde Bilginin rolü: Bilişsel Kapitalizm Varsayımı", *Bilişsel Kapitalizm*, der. C. Vercellone, (çev.), D. Kundakçı, İstanbul: Otonom.

Lukacs, G., (2014), *Tarih ve Sınıf Bilinci*, (çev.)Y. Öner, İstanbul: Belge Yayınları.

Marx, K., (2002), *Grundrisse*, (çev.) M. Nicolaus, London: Penguin.

Marx, K., (2013), *Grundrisse Ekonomi Politğin Eleştirisinin Temelleri İkinci Kitap*, (çev.) A. Gelen, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K., (2013), *Kapital Üçüncü Cilt*, (çev.) A. Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. ve Engels, F., (2015), *Alman İdeolojisi*, (çev.) S. Belli, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K., (2007), *Kapital I*, (Çev.) A. Bilgi, Ankara:Sol.

Marx, K., (2011), *Kapital I. Cilt*, (Çev.) M. Selik, N. Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap.

Nail, Thomas, (2017), "What is an Assemblage?", *Substance*, (142) 21-37.

Neuman, W. N., (2014), *Toplumsal Araştırma Yöntemleri, Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*, (çev.) S. Özge, Ankara: Siyasal Kitabevi.

Nietzsche, F., (2005), *Putların Batışı*, (çev.) M. Tüzel, İstanbul: İthaki Yayınevi.

Nietzsche, F., (2008), *On the Geneology of Morals*, (çev.) D. Smith, New York: Oxford University Press.

Nietzsche, F., (2011a), *Ahlakın Soykütüğü*, (çev.) Z. Alangoya, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Nietzsche, F., (2011b), *Şen Bilim*, (çev.) A. İnam, İstanbul: Say Yayınları.

Nietzsche, F., (2015), *Tragedyanın Doğuşu*, (çev.) M. Tüzel, İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Nietzsche, F., (2016), *İyinin ve Kötünün Ötesinde*, (çev.) M. Tüzel, İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Oğuz, M. C., (2018), "Bob Jessop, Post-Fordizm ve Devlet", *Politik Ekonomik Kuram*, 2(1), 19-34.

Oklungbowa, A., (2015), *SAP ERP Financial Accounting and Controlling: Configuration and Use Management*, New York: Apress.

Parnet, C. ve Deleuze, G., (1990), *Diyaloglar*, (Çev.) A. Akay, İstanbul: Bağlam Yayınları.

Peters, T. A., (1999), *Computerized Monitoring and Online Privacy*, N.Carolina: McFarland & Company.

Poster, M., (1990), *The Mode of Information*, New York: Free Press.

Savul, G. (2018), *Sınıfın Yeni Görünümleri ve Bilişim Sektörü*, İstanbul: Nota Bene.

Schuls, O., (2016). *Using Sap*. Boston: Rheinwerk Publishing.

Schumpeter, J. A., (1974), *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi*, (çev.) T. Rasin, İstanbul : Varlık Yayınevi

Sennett, R., (2009), *Yeni Kapitalizmin Kültürü*. (A. Onacak, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.

Sennett, R., (2008), *Karakter Aşınması*, (çev.) B. Yıldırım, İstanbul: Ayrıntı.

Sezgin, S., (2019), *Türkiye'de Dijital Oyun Endüstrisi ve Yaratıcı Emek*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

Smith, A., (2007). *An Inquiry into The Nature and Causes of The Wealth of Nations*. New York: Metalibri.

Soederberg, S., (2016), *Borç Refahı Devletleri ve Yoksulluk Endüstrisi Para Disiplin ve Artık Nüfus*, (çev.) E. Karaca, Ankara: Nota Bene.

Spencer, D., (2018), *Neoliberalizmin Mimarlığı Çağdaş Mimarlığın Denetim ve İtaat Aracına Dönüşme Süreci*, (çev.) A. Terzi, İstanbul: İletişim.

Standing, G., (2015), *Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf*, (çev.) E. Bulut, İstanbul: İletişim.

Tayşir, N. K., (2011), *Fordizmden Postfordizme Geçiş Sürecinde Ortam Koşulları ve Dış Kaynaklardan Yararlanma Uygulamasına Etkileri: Türkiye’de DKY Uygulamasına Geçiş Süreci Üzerine Beyaz Eşya Sanayinde Bir Araştırma*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

Tiessen, M. ve Elmer, G., (2013), "Deleuze / Foucault: A Neoliberal Diagram", *Media Tropes*, (4), 1-16.

Ünal, S., (2015), *Siber Uzamın Güvenikleştirilmesi Söylemi: Türkiye, ABD ve Avrupa Birliği Örnekleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

Vercellone, C., (2015), "Bilişsel Kapitalizm Varsayımına Dair Marksist bir Okumanın Unsurları", *Bilişsel Kapitalizm*, der. C. Vercellone, (çev.), D. Kundakçı, İstanbul: Otonom.

Yüksel, H., (2013), "*Enformasyon Toplumu*" ve *İnsan: Avrupa Birliği Politika Belgelerinin Eleştirel Bir Değerlendirmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Wallerstein, I., (2012), *Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık*, (çev.) N. Alpay, İstanbul: Metis.

Wayne, M., (2006), *Marksizm ve Medya Araştırmaları*, (çev.) B. Cezar,
İstanbul: Yordam Kitap.

Weber, M., (1997), *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, (çev.) Z. Aruoba,
İstanbul: Hil Yayın.

EKLER

EK -1

SAP DANIŞMALIK ŞİRKETİ KÜME DEMOGRAFİK BİLGİLER

Katılımcı	Yaş	Cinsiyet (E/K)	Eğitim Durumu	Pozisyon/İş Tanımı
Katılımcı 1	25	K	Lisans	SAP Finansal Modül Danışmanı
Katılımcı 2	40	E	Lisans	SAP Lojistik Modül Danışmanı
Katılımcı 3	26	E	Lisans	SAP Yazılım Danışmanı
Katılımcı 4	33	E	Lisans	SAP Lojistik Modül Danışmanı
Katılımcı 5	28	K	Lisans	SAP Yazılım Danışmanı
Katılımcı 6	39	E	Lisans	SAP Lojistik Modül Danışmanı
Katılımcı 7	25	E	Lisans	SAP Yazılım Danışmanı
Katılımcı 8	33	E	Lisans	SAP Lojistik Modül Danışmanı
Katılımcı 9	25	E	Lisans	SAP Yazılım Danışmanı
Katılımcı 10	24	E	Lisans	Satış Pazarlama Sorumlusu
Katılımcı 11	31	E	Lisans	SAP Yazılım Danışmanı
Katılımcı 12	25	K	Lisans	SAP Lojistik Modül Danışmanı
Katılımcı 13	27	K	Lisans	SAP Yazılım Danışmanı
Katılımcı 14	39	E	Lisans	SAP Yazılım Danışmanı
Katılımcı 15	25	K	Lisans	SAP Lojistik Modül Danışmanı
Katılımcı 16	31	E	Lisans	SAP Yazılım Danışmanı
Katılımcı 17	41	E	Lisans	SAP Yazılım Danışmanı
Katılımcı 18	23	E	Lisans	SAP Finansal Modül Danışmanı

EK – 2**Yüz Yüze Görüşme Geçilen Katılımcılar**

Katılımcı Takma İsmi	Yaş	Cinsiyet (E/K)	Eğitim Durumu	İş Tanımı / Pozisyon
Serdar	39	E	Lisans	Sap Yazılım Danışmanı / Kurucu Ortak
Ekrem	39	E	Lisans	SAP Lojistik Modül Danışmanı / Kurucu Ortak
Uygar	41	E	Lisans	Vr Ar-Ge şirketi kurucu ortağı
Selda	38	K	Yüksek Lisans	Görsel Tasarımcı / Art Direktör
Tarık	33	E	Lisans	Ürün Satış Uzmanı
Demet	29	K	Lise	Bartender
Behzat	32	E	Lisans	Proje Yöneticisi
Orhan	31	E	Lisans	SAP Yazılım Danışmanı
Çağdaş	33	E	Lisans	SAP Lojistik Modül Danışmanı
Batu	24	E	Lisans	Satış Pazarlama Sorumlusu
Özgün	26	E	Lisans	SAP Modül Danışmanı

VR Ar-Ge Şirketi Görev Takip Yazılımı Ekran Görüntüleri

Bölgeler

- └ MERSİN(ÇEL)
  - └ AKDENİZ
    - 3 Ocak Atatürk Meydanı
  - └ ANAMUR
    - Anamerium
  - └ AYDINCIK
  - └ BOZYAZI
  - └ ÇAMLIYAYLA
    - Papazın Bahçesi
    - Namrun Kalesi
  - └ ERDEMLİ
    - Kız Kalesi
    - Akkale Erdemli
    - Kanlı Divane
  - └ GÜLİNAR (GÜLPINAR)
    - Gülınar Otogarı
  - └ MEZİTLİ
    - Mezitli Sahil Bandı 2. E...
    - Soli Pompeipolis
  - └ MUT
    - Yerköprü Şelalesi
    - Alahan Manastırı
  - └ SİLİFKİE
    - Korkusuz Kral Anıtı
    - Nartıkuyu

Düzenleme
Resimler

Bölge Adı: Papazın Bahçesi

Acıklama/bilgi:

İl: MERSİN(ÇEL)

İlçe: ÇAMLIYAYLA

Kategori: Doğal Sit

Enlem: 37.2051219

Boylam: 34.6374689

1 Haziran	2 Haziran	3 Haziran	4 Haziran	5 Haziran
Cumartesi	Pazar	Pazartesi	Salı	Çarşamba
15° 28°	16° 29°	16° 28°	17° 27°	16° 27°

Çekim Sayıları

İç: 0 360 Video: 1 360 Video Çekim Süresi: 0 dk

Dış: 0 Normal Video: 0 Normal Video Çekim Süresi: 0 dk

Hava: 0

Gece-Gündüz: 0

Çekim Hakkında

Zorluk Seviyesi: Kolay Yol Türü: Otoban

Uygun Çekim Başlangıç Tarihi: 8 Kasım 2018 Persembe Uygun Çekim Son Tarihi: 8 Kasım 2018 Persembe

Uygun Çekim Süresi: 1 gün Gündüz Süre: 0 saat Gece Süre: 0 saat

Harita

Bölgeler

- └ GAZİANTEP (14)
  - └ ARABAN (0)
  - └ İSLAHİYE (2)
    - Tilmen Höyük
    - Yeşemek Açık Hava Müzesi
  - └ KARKAMIŞ (1)
    - Karkamış Antik Kenti
  - └ NİZİP (2)
    - Zeugma Antik Kenti
    - Rumkale
  - └ NURDAĞI (0)
  - └ OĞUZELİ (0)
  - └ ŞAHİNBEY (7)
  - └ ŞEHİTKAMİL (2)
  - └ YAVUZELİ (0)

Düzenleme
Resimler

Bölge Adı: Yeşemek Açık Hava Müzesi

Acıklama/bilgi:

İl: GAZİANTEP

İlçe: İSLAHİYE

Kategori: Müzeler

Enlem: 36.9044147

Boylam: 36.7449620

Arama:

Google Maps Yandex Maps OpenStreet Maps

29 Ocak	30 Ocak	31 Ocak	1 Şubat	2 Şubat
Çarşamba	Persembe	Cuma	Cumartesi	Pazar
4° 10°	6° 12°	7° 12°	0° 12°	0° 14°

Çekim Sayıları

İç: 0 360 Video: 0 360 Video Çekim Süresi: 0 dk

Dış: 16 Normal Video: 29 Normal Video Çekim Süresi: 0 dk

Hava: 2

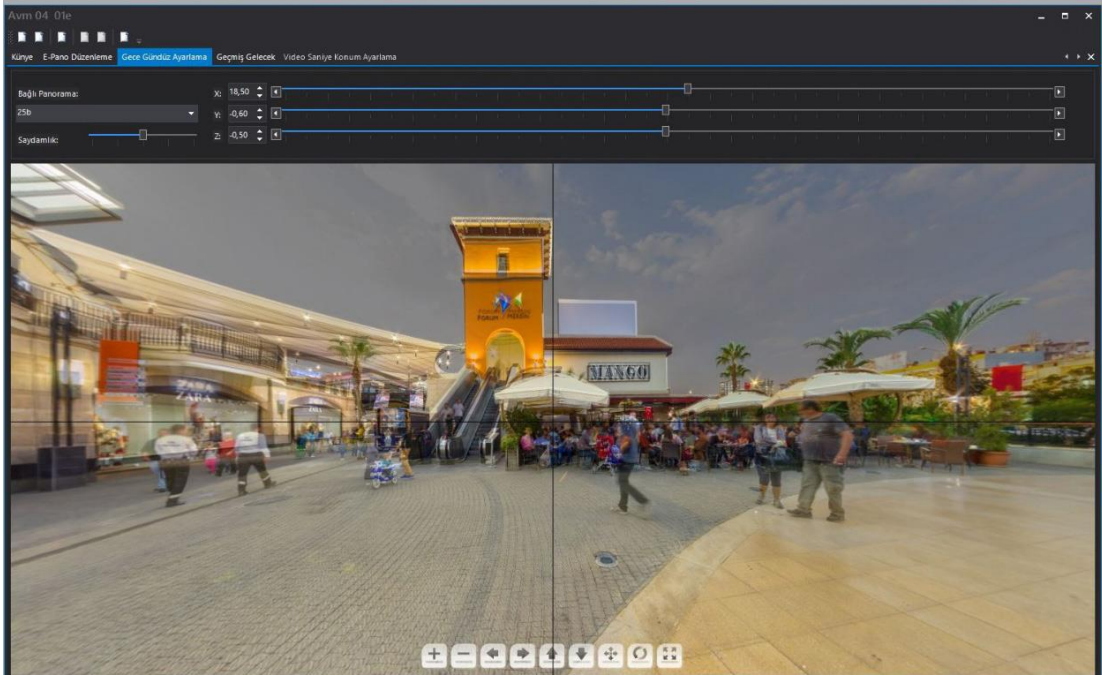
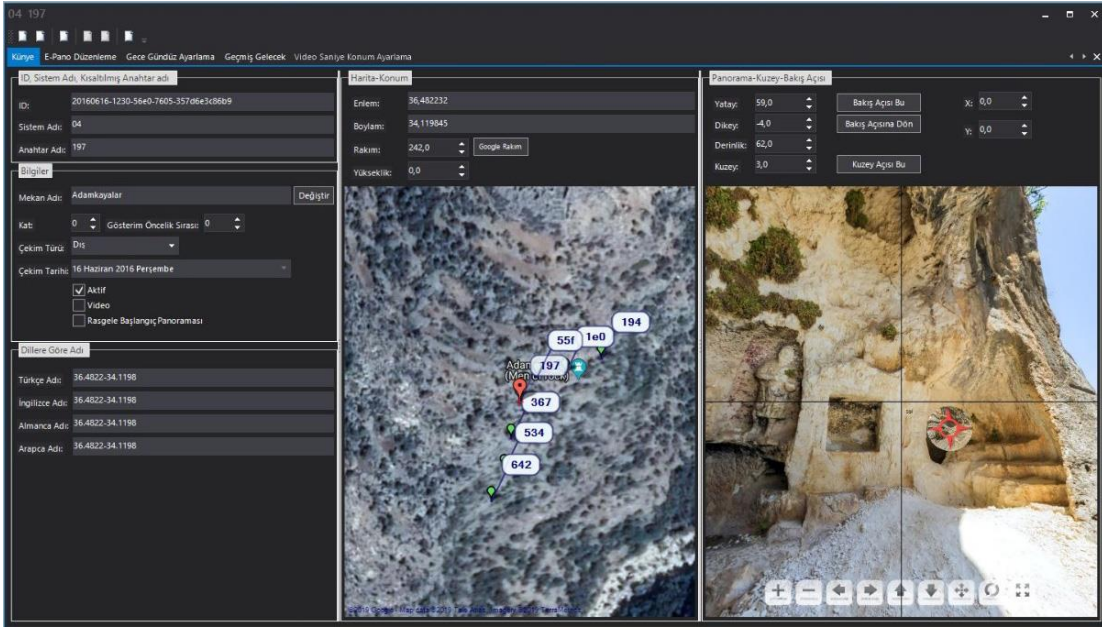
Gece-Gündüz: 0

Çekim Hakkında

Zorluk Seviyesi: Normal Yol Türü: Toprak

Uygun Çekim Başlangıç Tarihi: 12 Subat 2020 Çarşamba Uygun Çekim Son Tarihi: 12 Subat 2020 Çarşamba

Uygun Çekim Süresi: 0 gün Gündüz Süre: 3 saat Gece Süre: 0 saat

ÖZET

Kapitalist ilişkiler ve örgütlenme modellerinde gerçekleştiği öne sürülen dönüşüm bağlamında uygulanan yeni denetim mekanikleri bu tezin konusudur. Konu çerçevesinde sanayi kapitalizminin emek süreçleri üzerinde uyguladığı denetim biçim, tür ve yöntemleri bir tarihsel art alan olarak incelenmiş, ardından yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren batıda gelişmeye başlayan dönüşümün kuramsal çerçevesi ağırlıklı olarak denetim toplumları, neoliberalizm, genel zekâ, post-fordizm savları ve kavramları özelinde tartışılmıştır. Bu kuramsal çerçeve, hem öznellik üretimi hem de örgütlenme modelleri bağlamında şirket olgusu üzerinde yoğunlaşır. Bu nedenle tartışma, bilişim ve Ar-Ge alanlarında faaliyet gösteren iki şirkette yapılan katılımlı gözlem ve görüşmelerden elde edilen bulgularla sınanmıştır. Ürün odaklı ve asamblajlar rejimine dayalı üretim ilişkileri ile çalışan şirketin bütün unvan ve kademeleri için *homo economicus* üreten bir mecra olduğu, kendisini ve mekânını bir arzu nesnesi olarak sunduğu ve çalışan emeğini görünmez kıldığı öne sürülmüştür. Şirketlerin kullandığı kurumsal kaynak planlama yazılımları ve bu yazılımlara entegre donanımların devreye soktuğu kapsamlı gözetleme, kayıt ve denetim mekanikleri araştırmanın diğer bulgusudur. Böylece çalışanlar iş ve yaşam arasında belirgin bir fark bırakmayarak etkili bir öz denetimi zorunlu kılan yeni öznellik kipi içinde, süreçler üzerinde süperpanoptik boyutta işletilen kapsamlı denetim mekanikleri ile kurulan makinesel kölelik rejimlerine tabi kalır.

Anahtar Kelimeler: Kapitalizm, Denetim Toplumları, Neoliberalizm, Şirket, Post-Fordizm, Toplumsal Tabi Kılma, Makinesel Kölelik

Abstract

New control mechanics that applied in the context of transformation which claimed to occur in the capitalist relations and organizational models, are the subjects of this thesis. Within the framework of the subject, forms, types and methods of control that industrial capitalism has put into practice on the labor processes have been examined on a historical background, and then the theoretical framework of the transformation that started to take place in the West since the last quarter of the twentieth century has been discussed mainly in the context of the arguments and concepts of control societies, neoliberalism, general intellect, post-fordism. In the context of both production of subjectivity and organizational models, this theoretical framework focuses on the phenomenon of the company. For this reason, the discussion was tested by the findings that are obtained from the participant observations and interviews conducted in two companies operating in the fields of informatics and R&D. It is suggested that the company, which works within relations of production based on product-oriented and assemblage regimes, is a medium that produces *homo economicus* for all its titles and ranks, presents itself and its workspace as an object of desire and makes labor invisible. Comprehensive surveillance, recording and control mechanics put into run by enterprise resource planning softwares used by the companies and hardware which are integrated with that software are other findings of the research. Thus, within the new subjectivity mode, which necessitates effective self-control without leaving a significant difference between work and life, employees are subjected to machinic enslavement regimes set up with comprehensive control mechanics, which are operated in a superpanoptic dimension.

Keywords: Capitalism, Societies of Control, Neoliberalism, Company, Post-Fordism, Social Subjection, Machinic Enslavement